

Varga László

Készítette és szerkesztette: Nagy Alpár-Csaba
Marosvásárhely, 2014-2015

Származásom és családom

Nagyszüleim

Apai ágon Désaknáról származom. Ott élt a család emberemlékezet óta, őseim bányászok, majd iparosok voltak. Dédapám tudomásom szerint még csak bányász volt, nagyapám már kőművesmester és önálló vállalkozó. Sajnos, mivel önálló vállalkozó volt, több munkája maradt félbe, amikor váratlanul meghalt. Akinek ő tartozott, az követelte a tartozást, aki neki tartozott, az bölcsen hallgatott, ezért a nagyanyám nagy nyomorúságba került. Kiheverte, mert valamennyi ingatlan is volt, de ott volt a négy fia, köztük az édesapám. Nagyapám akkor halt meg, amikor édesapám tízéves volt, nagyanyám meg akkor, amikor édesapám Zilahon segédlelkész lett. Így hát egyik nagyszülőmet sem ismerhettem apai ágról.

Járogattunk ugyan Désaknára, de a rokonságra már nem emlékszem. Egy-két nagybácsi, nagynéni még emlékezetemben van, de ők nem voltak szoros kapcsolatban a családdal. Édesapám nagyon családszerető volt, ezért ezeket a rokonokat végiglátogatta. Volt úgy, hogy én is vele mentem, viszont halálosan untam ezeket az ismeretlen embereket, akiknek mind nagy beszélgetnivalójuk volt édesapámmal, én pedig ott ültem, és vagy figyeltem, vagy nem.

Anyai ágon egészen más a helyzet. A sógorom, Dobai Pista¹ mindennek utána bogarászott, többek között annak is, hogy nagyon magas helyről származunk: Apafi Mihály lánytestvére ment férjhez egy Keményhez, és abból a családból származott a mi családunk. Sokáig, majdnem száz esztendeig az erdélyi arisztokrácia tagjai voltak, de aztán el is szaporodtak, le is szegényedtek, már csak a középosztályban maradtak. Az utolsó középosztálybeli őszám, akiről tudok, de nem ismertem, katonatiszt volt a szabadságharcban, és később Mocsolyán, Szilágyságban lett lelkipásztor. Ő volt az anyai ükapám. A sírját most is gondozzák a mocsolyaiak, emlékeznek a nevére és büszkének rá, hogy az ő papjuk tiszt volt Kossuth Lajos seregében. De hogy arisztokrata származású, erről nem is tudott senki a családban, csak a sógorom. Nekem az ilyesmihez nincs érzékem, a sógorom bosszankodik is rajta, mikor ezekről próbál kérdegetni, én viszont sohasem foglalkozom ezzel a kérdéssel.

Dédapám székely katona volt, és tanítónak tanult. Tanító volt Hadadban, onnan került át Goroszlóra, ahol szerzett egy kis birtokocskát, nem nagyot. A nagyapám Zala megyéből származott, ott szőlészeti és kertészeti iskolát végzett, nem is tudom, milyen fokon, de szakembernek tartotta magát. A pletykák szerint meg is házasodott ott, de egy katolikus pap elcsábította a feleségét, és elváltak. Aztán elvált emberként állami állásba került, és úgy jött Zilahra, mint faiskolai igazgató. Ott házasodott meg újra, ott vette el a nagyanyámat, aki az unokája volt a mocsolyai papnak. Ő az egyedüli, aki nem erdélyi, és még csak nem is református az én családfámban, a többiek mind erdélyi reformátusok. Nagyapám aztán a templomba többet be nem tette a lábát, mert megvetette a katolikus papokat.

Miután megházasodott, és azt hiszem 30 hold földet kapott a feleségével, nekifogott összevásárolni Goroszlón a délre néző domboldalon fekvő juhlegelőket. Mivel a falu

¹ **Dobai István** (sz. 1924.): jogász. Nagyváradon született, tanulmányait a Bolyai Tudományegyetemen végezte, jog és közgazdaságtan szakon, majd tanársegédként dolgozott az egyetem kommunista átszervezésig. A nemzetközi jog doktora címet 1948-ban szerezte meg. 1956-ban az ENSZ-hez küldendő erdélyi memorandum szerkesztője volt, ezért életfogytig kényszermunkára ítélték, bebörtönözték. 1964-ben szabadult, de soha nem rehabilitálták, polgári és munkavállalási jogát nem kapta vissza, nyugdíjazásáig, 1986-ig kényszermunkásként dolgozott. Tevékeny munkát fejtett ki jogelméleti, nemzetiségi- és egyházjogi területen, számos tanulmánya, könyve jelent meg itthon és külföldön, gyakran álnéven. (Forrás: <http://www.reformatus.ro/20140404rangos-allami-kituntetesben-reszesult-dr-dobai-istvan.html>)

népe nem is nagyon törődött, nem legeltették a juhaikat, ő ezekhez könnyen hozzájutott, 20 holdat vett, és nekifogott szőlőt telepíteni. Semmi más nem érdekelt, csak a szőlő. Borzasztó tehernek tartotta, hogy a 30 hold szántóval is neki kell törődni, nem is nagyon foglalkozott vele. A végén aztán csak vette fel a kölcsönöket, és telepített. Az emberei kérdezték, így volt a nagy mondás: „Meddig még, tekintetes úr?” Nagypám azt mondta: „Amíg Zilahig nem ér!” Goroszló 15 kilométerre van Zilahtól. Addig éppen nem terjedt a birtoka, csak 20 holdig. De rettentően eladósodott. Előszedte a sógorát – a nagyanyámnak volt egy leánytestvére, annak a férjét: „Ide figyelj, sógor! Itt van a 30 hold föld, és itt vannak ezek a váltók. Csinálj velük, amit akarsz.” A sógor azt szépen elfogadta, és néhány hónap múlva bekövetkezett be az a bizonyos törvény Romániában, amely szerint a kisebb adósságokat eltörölték, a nagyobb adósságokat pedig nem tudom, hogy váltották be, de a sógor mellényzsebből kifizette az egészet, és így maradt nagypám tehermentesen. Egyáltalán nem irigyelte a sógorát, csináljon, amit akar, ő viszont megmaradt a szőlővel tisztán, és megszabadult a 30 hold föld minden nyűgétől.

Érdekes történet, hogy miként ment férjhez a két lány: nagyanyám és a nővére. Sosem derült ki, hogy miért volt az, hogy noha kurta-nemes családból valók voltak, soha nem hallottam bálról, vagy hasonlóról mesélni, amiben ők részt vettek volna. Úgy tűnik, elzártan nőttek fel. Nem volt olyan jó neve a dédapámnak. Pedig elvégezték azt a bizonyos négy osztályt, amit a kisenemesi lányok végeztek abban az időben. Polgári bútora volt mindkettőnek külön-külön, megvolt mindkettőnek a cimbalma, tanultak cimbalmozni; a falusi kisenemesség színvonalán éltek, de ahogy én sejtem, társadalmon kívüli életet. Aztán odakerült egy házasulandó fiatalember Zilahra, és érdeklődött, mert meg akart nőszülni. Kollégák, barátok ajánlották neki, hogy van két lány Goroszlón, menjen el, és azok közül az egyiket elveheti. Logikus volt, hogy a nagyobbikat kell elvenni. A nagyobbik volt Bella néni, ő pedig nagyon szívesen hozzá is ment volna; de második alkalommal már a nagypám, Kovács János faiskolai igazgató a sárga virágot vitte a nagyobbik lánynak, és a kisebbiknek a piros virágot. Az apa azonnal írt a minisztériumba, és megkérdezte, hogy milyen állás az, amiben az ő leendő veje van. Megnyugtatták, hogy jó díjas állás, közepes állásnak számított. Ezzel aztán elhatározta

a család, hogy Piroskának férjhez kell menni Kovács Jánoshoz. Piroskát viszont senki az égvilágon meg nem kérdezte. Szelíd természetű, visszahúzódó leány volt. Úgy ment férjhez Kovács Jánoshoz, hogy soha nem szeretette, rettenetesen félt tőle.

Ezt tudom, mert gyerekként a nagyanyámtól jártam iskolába. Szép házuk volt Zilahon, ahol nagyapámat csak vasárnaponként láttuk, mert hétfő reggel elment Goroszlóra, és ott dolgozott szombat délutánig. Szombaton aztán megérkezett, és mindenki glédába kellett, hogy álljon, és teljesítse a parancsot, amit nagyapám kiadott. Volt aztán nagy reszketés, míg végre hétfő reggel elutazott, vagy néha már vasárnap este – akkor aztán felszabadult a család Zilahon. Nagyanyám korán lett szívbeteg, de azt hiszem, hogy szívbetegsége előtt sem volt állása, csak kézimunkázott. Én úgy emlékszem rá, hogy ült a székben az ablak mellett, és varrta, varrta, varrta a csodaszép, óriási kézimunkákat, többek közt egy két méternél is nagyobb szőnyeget, amit kelimmel² végig hímezett. Több mint egy évet dolgozott rajta. Volt cseléd a háznál, az főzött, nagyanyám rendezett bennünket, ő nevelt tulajdonképpen óvodás és első két elemista koromban. Ő szoktatott meg arra, hogy ebéd után semmi mozgás, amíg a leckét fel nem mondtam. Neki kellett felmondani a leckét, még a francia szavakat is kikérdezte. Fogalma sem volt, hogy mit kérdez, de kikérdezte.

Ezt a házasságot el lehet képzelni. A feleség csak annyit tudott, hogy félni kell az urától. Az ura viszont erős, határozott férfi volt, és feltételezem, hogy a feleségével nem sokat törődött, füttyült rá. De azért született két gyermekük, az első fiú volt, az meghalt vérhasban picit, még ölbeli gyermek korában; a másik az édesanyám, aki megérte a felnőttkort.

Nagyapám két dolgról volt nevezetes: arról, hogy a falusi menyecskéket szerette elég alaposan meglapogatni; és arról, hogy teljes erővel dolgoztatott. Meg is becsülték azok,

² A kelim a kilim német megfelelője. Szóttest jelent, de kialakult egy hímzés fajtája is, ami V alakú öltésekből áll. Nagyon hasonló a goblein hátoldalához, azzal a különbséggel, hogy a szemek oszloponként ellenkező irányba dőlnek: VVVVVVVV. Ennek hatására nem kell rámban varrni, mert nem húzódik el a minta alatt az anyag. Az egész világon használták és kevesen ma is.

akik a szőlőben a munkát vezették, és a napszámosokra felügyeltek. Nagy tisztelettel beszéltek mindig a nagyapámról. Ebbe a családba került bele az édesapám.

Édesapám családja és testvérei

Édesapám első gimnazista volt, amikor meghalt az apja. Legnagyobb testvére a négy közül akkor már tanár volt, és kijelentette, hogy „Márpedig ennek a gyerekeknek tanulni kell!” Édesapám jó tanuló volt, esze is volt, és tulajdonképpen az idősebb testvére nevelte fel, ő segítette, hogy tudja elvégezni a gimnáziumot és a teológiát.

Édesapám anyja, a nagyanyám nagyon keménykezű asszony volt, de muszáj volt neki, négy nagyfiú és egy leány volt a családban, azokat aztán vaskézzel nevelte, dolgoztatta a földeken stb. A másik két nagybátyám, apám testvérei mesterek voltak. Egyikük megsántult – gyerekkorában talán leesett a fáról –, ő cipész lett, a másik nagybátyám viszont az apja mesterségét választotta. Elment, és tíz évet élt Bukarestben az első világháború után; akkor az paradicsom volt a magyar iparosok számára. Tíz év alatt nagyon jól keresett Bukarestben, óriási, többholdas birtokot tudott vásárolni Désaknán. Ott ömlött a pénz, mert Románia minden szomszédját kirabolta, tehát bőségesen jutott a bukaresti uraknak. A hozzá hasonló iparosok nem szenvedték meg a kisebbségi sorsot.

A legnagyobbik nagybátyám úgy lett tanár, hogy az első világháború végén a hadapródiskola átmenekült a Felvidékről Sopronba, ő pedig ott lett tanár a katonaiskolában. A háborúból is meglehetősen magas ranggal került haza, ezredes lett belőle, és nemcsak hogy neves tanára lett ennek az iskolának, de Horthy bizalmi körének is tagja volt. Nagyon jó karriert futott be Horthy idejében. Eredetileg halbiológusnak tanult, a tihanyi félszigeten volt egy halbiológiai iskola, vagy társaság, annak bennfentes tagja volt, és meghívták Szegedre professzornak. Csakhogy őt inkább Sopronba helyezték, mint legényembert, mert az elődje a háborúban meghalt, és hátramaradt annak a felesége egy kislánnyal – így gondoskodott a hadsereg vezetősége, hogy vegye el azt feleségül, és nevelje fel a kislányt. Ezek pedig mind olyan jámbor emberek voltak, mert az anyjuk úgy nevelte őket, hogy a parancs az parancs...

úgyhogy ő engedelmesen megtette, amit vártak tőle. Viszont az a család poncichter család volt: a Sopron környéki, határszéli osztrákok voltak a poncichterek, az asszony pedig odavolt Hitlerért, és belevetette magát a Volksbund³ munkájába. Ez aztán árnyékot vetett a nagybátyámra, pedig ő lehetett volna az első tábornok, aki nem végzett akadémiát, de nem lehetett kinevezni a felesége miatt – mert Horthy társaságában Hitler volt a veres posztó. Így aztán a visszavonuló hadsereggel elment Németországba. A határnál bejelentette a katonáinak, hogy oszlassák fel az ezredet, menjenek haza, és ne lépják át a határt Ausztria felé. Annyira becsülték a tisztársai, hogy nem lett belőle kellemetlensége. Így jutott el a francia fogságba, majd hazaérkezett évek múlva csont soványan. Aki amerikai fogságból jött, az jól járt, az angol fogságról sem mondanak rosszat, de a francia fogság maga volt a pokol feneke. Mert a franciák az csodálatos nagyszerű kultúrnemzet, amelyik minden disznóságot elkövetett, ami elkövethető volt az utolsó 200 évben. Annyira kiéheztették a nagybátyámat, hogy negyven kilósan érkezett haza.

Édesapám

Édesapám református gyerekként felekezeti iskolában tanult, ez már a húszas években volt, amikor a tanítás az egyházi iskolákban történt. Az állami iskolákat mind elvették a

³ **Volksbund** (Volksbund der Deutschen in Ungarn, vagyis Magyarországi Németek Népi Szövetsége): a magyarországi német kisebbség szervezete, amely 1938-ban alakult a Német Népművelési Egyesület utódaként. A trianoni szerződés következtében 1920-ban a magyarországi nemzetiségek aránya 10,4%-ra csökkent, ezek között a német kisebbség volt szám szerint a legnagyobb, mely az összlakosság 7%-át tette ki, azonban nem rendelkezett semmilyen politikai, gazdasági vagy kulturális érdekképviselettel. Ugyanakkor mind a magyar kormányok asszimilációra törekvő nemzetiségpolitikája, mind a Német Népművelési Egyesület vezetésének konzervativizmusa kizárta az "össznémet politizálást", illetve a szomszédos országok német kisebbségeivel való együttműködést. Ez az ellentmondás volt a Volksbund 1939-es választások utáni gyors sikerének az oka. A svábok a Volksbundban vélték megtalálni érdekeik képviseletét, s Németország sikeres háborúja az utolsó vonakodókat is meggyőzte. A Volksbundot a német népcsoport egységes szervezetévé azonban csak akkor lehetett kiépíteni, amikor Magyarország Észak-Erdély visszacsatolásának ellentételezéseként aláírta az ún. bécsi népcsoportegyezményt. A német birodalmi befolyás Bácska 1941-es visszacsatolása után felerősödött, ugyanakkor a területgyarapodással a magyarországi német kisebbség Délkelet-Európa legnagyobb német népcsoportja lett, és ez olyan potenciált jelentett a birodalmi német hadviselésnek, amelyet Berlin nem hagyhatott figyelmen kívül. A különböző birodalmi szervek, különösen az SS, egyre erősebben követelték a népcsoport felhasználását a hadigazdaság igényei szerint. A háború folyamán a Volksbund-vezetés egyre több áldozatvállalást követelt, ami fokozatosan elidegenítette a magyarországi németeket a Volksbundtól. Ide tartozott A Haza Háborús Gazdasági Szolgálat, a Téli Segélyszolgálat, a Gyerekek Vidékre Küldése, de legfőképp a Waffen-SS-sorozások, melyek közül a harmadik, ún. kényszersorozást 1944-ben bonyolította le a magyar és német katonaság a magyar csendőrség erőteljes bevetésével. A második világháború után a német kisebbséget - legkésőbb a kitelepítéskor - tudatosan a Volksbunddal azonosították, és kollektív alapon ítélték el. (Forrás: Spannberger Norbert: A Volksbund. In. *Aetas*, 2000/4. sz. 50–63.)

románok, de minden szilágysági falu létrehozta a maga felekezeti iskoláját. Édesapám, ahogy leérettségizett, a teológiát választotta, talán azért is, mert azt lehetett a legolcsóbban elvégezni. Nem tudok róla, hogy egyáltalán gondolkodott-e más pályán. Úgy tudom, hivatásból akart lelkész lenni, tényleg mély hitű ember volt. Annak indult, érettségi után egyébről nem is volt szó, odakerült, elvégezte a teológiát jó eredménnyel, onnan Zilahra került segédlelkésznek. Nagyszerű szónok volt, úgyhogy Zilahon három évet töltött, és onnan meg is hívták Szilágynagyfaluba.⁴ Az egyik legnagyobb és legtekintélyesebb faluja a Szilágyságnak ez a 2000 lelkes, neves és kiváló gyülekezet, amelyik egyhangúlag hívta meg zilahi segédlelkészként édesapámat.

Ahogy megszólalt a harang

Nagyfaluban jó néhány évtizedet eltöltött az elődje, egy öreg, tehetetlen, dadogós pap – nem is tudom, hogy választották meg. Olyan valaki volt, aki képtelen akármit csinálni. A templom rongyos volt, a papi lak alig lakható, református iskola nem volt. Állandóan jött az esperes, az emberek: „Csinálni kell valamit, harang kell!” A háborúban elvitték az egyik harangot. Persze apám, mint minden normális ember bosszankodott, hogy mi az,

⁴ **Szilágynagyfalu** (románul Nușfalău) község Romániában, a Berettyó folyó felső folyásánál, Szilágymegye nyugati részén. Szilágynagyfalu ősi magyar, Árpád-kori település. Első írásos említése a Váradi Regestumban, az időrendbe szedett tüzesvaspróba-lajstromban található „villa NOG” bejegyzéssel 1213-ban. Mint királyi birtokot 1249-ben IV. Béla a Geregye nembeli Pál országbírónak adta érdemeiért. Krasznavár elpusztulása, 1241 után a település a Valkóvár körül kialakult váruradalom szerves része a 14. század közepéig. A domínium nagy része ekkor Dancs mester, Krasznamegye főispánja kezébe jutott Valkóvárral és Szilágyszóvárral együtt. Később, 1372-ben Gönyüi János királyi ajtónállómesteré, végül ennek leánya, Anna, Losonci Dénes felesége révén a Losonci Bánffy családhoz került. Így lesz több évszázadon át a Réz-, illetve a Meszes-hegység közét is magába foglaló óriási Bánffy-birtok uradalmi központja. A középkor folyamán több alkalommal a megyeszékhely szerepét is betöltötte, Krasznamegye gyakran tartotta itt gyűléseit. Birtokosa voltak még a Széchy, a Marton, a Nagyfalusi és a Komjátszegi család. A Bánffyak nevéhez fűződik a pálos kolostor megalapítása 1413-ban és a plébániatemplom megépítése. 1470 körül Nagyfalu országos sokadalmak tartására kapott jogot, ezt követően mezővárossá fejlődik, országos híru állatvásárokkal. Nagyvárad 1660. évi eleste után a török hódoltság peremterületéhez tartozik. A folytonos háborús dúlások - kuruc-labanc összecsapások, tatár betörés, rácdúlás, pestis -, valamint a császáriak súlyos adóterhei következtében a falu elnéptelenedik, telkeinek fele lakatlanná válik. A 19. század második felében már érezhető a polgárosodás jelei, igazi gazdasági fellendülését a vasút megépítése hozta el. Alapvető ágazata azonban továbbra is a mezőgazdaság – a gabona- és a gyümölcsstermesztés – mellett a belterjesebb állattenyésztés – szarvasmarha, juh és sertés tenyésztése – volt. Az ipari fejlődés fontos elemei a 20. század első évtizedeiben jelentek meg, amikor a néhány üzemet – fafeldolgozó, téglá- és cserépgyár, szeszfőzde – hoznak létre. A falu határában tekintélyes kiterjedésű nádasok helyezkedtek el, mielőtt még a Berettyót szabályozták volna. Egy, a falu központjától kiinduló utca a "Buda" nevet viseli. Ezenfelül a kastély sok fontos uraság, gróf és fejedelem székhelyéül szolgált az idők során. Mindezen jelek arra utalnak, hogy Arany János Toldi Miklósa a falu határában hadakozott a nádi farkasokkal (mára kihaltak hitt, de előkerült aranysakál), s itt mutatta az utat, amelyik Budára tér el, a nyomórúddal. A költő szülei innen költöztek Szalontára, ismerős volt neki hát e táj.

hogy harang kell, mikor a templomot, papi lakot kellene renoválni, iskolát kellene építeni. A presbitériumban viszont csak egyet tudtak: harang kell. Még gyűjtést is indult – nem sikerült. Így került oda édesapám, ilyen hangulatba. Pont akkor következett a presbiterválasztás, január elsején. Alaposan felöltözött, tartott egy egyórás prédikációt, egy másik órán keresztül magyarázta, hogy miként történik a választás, és mikor már mindenki ki volt kékülve a hidegtől a templomban, akkor édesapám megkérdezte, miként akarják: titkos szavazással vagy közfelkiáltással. „Közfelkiáltással!” És akkor apám elővette a nála lévő névjegyzéket, és a legarravalóbb fiatal emberek neveit sorolta. „Éljen, éljen, csak menjünk haza!”

A tehetetlen vén presbiteri gárda lemaradt, és kiváló, kész presbiteri gárdával kezdte meg a munkát. Jött az első gyűlés: „Na, emberek, itt sok baj van. Mihez fogunk?” – „Harang kell!” – „Rendben van, emberek” – apámnak volt esze, nem, mint az esperesnek –, ha harang kell, harang lesz. Én a harangalapra adok...” – és bemondta egy ökörnek az árát. Ezt tőle én is megtanultam: kiszámítottam mindig, hogy mennyi az az átlag, amit kérni kell az emberektől, és azt én adományoztam. „Na, akkor tessék, presbiterek, járják el a körzeteket! Én adom egy ökör árát. Kurátor úr, mennyit ad?” Hatökrös gazda volt a kurátor, akkor még a népnek volt pénze, ez volt a nagy különbség, mindenkinek megmaradt a birtoka. Nem volt anyagi probléma. A két világháború közötti anyagi nyomorúság, amit emlegetnek, az értelmiséget sújtotta inkább. A parasztnak megvolt a földje, az iparosnak a műhelye, önálló értelmiségnek, az orvosnak is megvolt a helye. Csak akik állami állásban voltak, azok nyomorodtak meg, és lettek koldussá Trianon után. A hatökrös gazda azt mondta apámnak: „Meg kell, hogy beszéljem a feleségemmel”. – „A felesége a kurátor vagy maga?” – mondta édesapám. „Kevesebbet én sem adhatok, mint a tiszteletes” – erre ő is beíratta a listára az egyökrös adományát. Amikor ezt látta a többi gazda, mindenki megemberelte magát, és harangalapra begyűlt egy óriási megajánlás. Nem kellett azonnal fizetni, hanem meg kellett rendelni a harangot, és akkor kellett adni a pénzt, amikor megkondult. Volt egy báró a faluban, és mikor a presbiter bement és mutatta a listát, amit mindenkinek megmutatott, azt mondta: „Ejnye, de gazdag a pap!” – megvakarta a fejét, hát ő sem adhatott kevesebbet, mint az a nyomorult pap. Így ömlött a megajánlás. Megvolt a

megajánlás, utána mély csend – és egy hétköznap délután, mikor mindenki a mezőn volt nyáron, felhúzták a harangot, és alkonyatkor megkondult. Ez tízesztendős vágya volt a falunak. Mindenki hagyta a munkáját, és ment, hallgatta a harangot. S akkor már fizetni kellett, és ömlött a pénz.

A maradvány összegből először rendbe szedték a templomot, utána a papi lakot, majd építettek egy két tanerős, emeletes iskolát. Ezt mind meg tudták csinálni abban a Nagyaluban, amit azelőtt úgy könyveltek el, hogy azzal a néppel nem lehet bánni, csak magyarázza a maga harangját, de csinálni nem csinál semmit. De azonnal, ahogy a harang megszólalt, mindent meg lehetett csinálni. Édesapám így tudott fiatalemberként tevékenykedni.

Egyházi énekek a szőlőben

Nagyapám viszont mélységesen lenézte a vejét, legfőképpen a foglalkozását. Neki az semmi, az nulla volt. Mi az, hogy pap? Ő már jól tudta, hogy mi az, hogy pap – katolikus vonalon. De legfőképpen: „Ott van az a gyönyörű vagyon – amit nagyapám a világ legnagyobb vagyonának tekintett –, a 20 hold szőlő, és akkor ott a parasztok között prédikál, vagy mit csinál? Jöjjön ide, és vegye át a szőlőt!” Édesanyám egyet tudott születésétől kezdve, hogy amit nagyapám mond, az Szentírás, ott nincs pardon, azt muszáj betartani. Addig sírt édesapám nyakán, amíg a goroszlói pappal – aki édesanyám nagybátyja volt – cseréltek, és feladta a nagyalusi parókiát, eljött hét év után Goroszlóra papnak, a kis 400–500 lelkes gyülekezetbe.

Mehetett volna Szilágysomlyóra is, mert meghívták, de hát ott volt a goroszlói vagyon. És ezenkívül édesapám nyomorúságban nőtt fel, szegény diákként végezte a gimnáziumot, hisz szegény családból származott, ezért maga is nagyra tartotta azt a vagyont, azt pedig tényleg nem lehetett otthagyni. Nagyapám vagy két évig ott gyötörte édesapámat. Ketten álltak a három napszámos mellett, és nézték, hogy dolgoznak. Ezt nagyapám így tartotta helyesnek. Édesapám bosszankodott, de neki fogalma sem volt, hogy hogyan kell egy szőlőt gondozni. Azt tudta, hogy nagyapám viszont tudja, mert azt

végezte. Később aztán beletanult, mert a nagyapám beköltözött Zilahra, és odadobta az egészet neki, hogy csináljon vele, amit akar. De édesapám ott sem hagyta el a papságot. Akivel cserélt, az egy semmirevaló rokon volt, fűtyült az egész papságra. Például istentiszteleten mindig ugyanaz a három vagy négy ének hangzott, amit elénekelgettek, nem is igen jártak a templomba. Akkor édesapám azt csinálta, hogy ott megajánlást tettek, minden család megajánlott két napszámot. A napszámokat pedig le kellett tölteni a nagyapám szőlőjében. Nemcsak elméletben, hanem gyakorlatban. És akkor apám odaállt közéjük. Nagyapámnak megmondta, hogy innentől ez az ő ügye, nagyapám pedig félreállt. Reggeltől estig tanította az embereknek az egyházi énekeket. A nagyobb gazda, aki saját földjére is napszámot fogadott, az is elment, és letöltötte a két napot nagyapámnál, hogy ő is megtanulja az énekeket. Így indult be az egyházi élet Goroszlón.

A szőlő 1959-ig megmaradt a család birtokában, méghozzá úgy, hogy nagyon jól jövedelmezett, bár borzasztó nagy tőke kellett hozzá. Évi kétezer napszám ment rá arra a 20 hold szőlőre, azt ki kellett fizetni, és azután jött a bor, amit el kellett adni. Kijött a duplája. Édesapám ezt a kettős munkát teljes erőbedobással végezte, de tuberkulózis fertőzést állapítottak meg a gégéjén, úgyhogy a 40-es években – magyar idő alatt – betegnyugdíjba kellett mennie. Akkor már csak a szőlőművelést folytatta tovább.

A Magyar Párt szónoka

A román időben működött a Magyar Párt.⁵ Rengeteg választás volt, húsz év alatt 30 kormány váltogatta egymást Romániában, csak úgy csapták el őket; mindig jött új

⁵ **Országos Magyar Párt (OMP):** a romániai magyarság legjelentősebb politikai-érdekvédelmi tömörülése a két világháború között. Megalakulásának közvetlen előzményeit azok a közéleti-politikai kezdeményezések jelentették, amelyek a kisebbségi sorsba jutott erdélyi magyarság közösségi talpra állását elősegítendő indultak. Az első lépéseket e tekintetben a polgári-radikális értelmiség és a transzilván-népi elkötelezettség képviselői tették meg, akik úgy vélekedtek, hogy a magyarság érdekeiért egy olyan politikai párt szállhatna síkra a leghatékonyabban, amely széles társadalmi alapzatra támaszkodik, s mind szervezeti felépítésében, mind közügyi törekvéseiben a demokrácia értékrendjéhez igazodik. E meggyőződés jegyében 1921. jún. 5-én Kós Károly és néhány kalotaszegi eszmetársa Bánffyhyunadon megalapította az Erdélyi Néppártot, amely aztán az 1922. jan. 15-én Kolozsvárott tartott nagygyűlése nyomán országos párttá alakult át, s fölvette a Magyar Néppárt nevet. Velük ellentétben a háború előtti idők szellemiségét őrző társadalmi elit az egész kisebbséget felölelő szövetségszerű szerveződést tartotta célravezetőnek. E tábor kezdeményezésére 1921. július 6-án létrejött a Magyar Szövetség. Kolozsvárott tartott alakuló nagygyűlésén a Szövetség báró Jósika Sámuel, az 1918 előtti magyar főrendiház utolsó elnökét választotta meg elnökévé. Ezt követően a Magyar Nemzeti Párt, amely időközben Grandpierre Emil elnökletével országos párttá alakult át, tárgyalásokat kezdett a Magyar Néppárttal, a két politikai tömörülés egyesülését szorgalmazva. A két párt fúziójából 1922 végén született az Országos Magyar Párt. Az új párt alakuló nagygyűlésén (1922. dec. 28. Kolozsvár) annak elnökévé báró Jósika Sámuel választotta meg. Báró Jósika Sámuel halála (1923) után ideiglenes elökként Ugron István, az Osztrák-Magyar Monarchia volt varsói nagykövete vette át a párt irányítását 1926-ig, amikor a párt elnöke gróf Bethlen György lett.

Az OMP „a romániai magyar nemzetiségű állampolgárok egységes és egyetemes politikai szervezete”-ként határozta meg magát, valójában azonban nagyon szűk társadalmi alapzatra támaszkodott. Az egykori társadalmi és gazdasági elit közügyi tekintélyét, közéleti cselekvőképességét és politikai tapasztalatait kívánta sorompóba állítani, az átfogó társadalomszervező igyekezet egész fennállása alatt csaknem teljesen hiányzott a tevékenységéből, s céljai elérése végett a szélesebb polgári-népi rétegek közösségi energiáját alig vette igénybe. A kiegyezés korának közjogi képzeteihez igazodó politikai ideológiája és vezető testületeinek rendies zártsága miatt nemcsak a román hatalmi körök részéről övezte állandó gyanakvás a pártot, hanem az erdélyi magyar értelmiség zöme is idegenkedett tőle. A pártot a magyarság érdekeiért folytatott szívós küzdelme, illetve az a sajátos történelmi körülmény emelte önnön szemléleti korlátai és szervezeti fogyatékoságai fölé, hogy kisebbségi léthelyzetben a nemzetiségi sérelmek mindenkit egyformán sújtanak, a nemzetiségi jogokért való kiállás pedig függetlenül annak világnézeti háttérétől vagy közvetlen taktikai indíttatásától lényegében az egész kisebbségi közösséget szolgálja.

Az 1937 végi képviselőválasztásokat követően, mivel egyetlen pártnak sem sikerült kormányképes többségre szert tennie a parlamentben, az országban mindinkább eluralkodtak a politikai indulatok, s a kialakult társadalmi bizonytalanságot a Vasgárda rohamos térnyerése vészterhessé tette. Mindez arra készítette II. Károlyt, hogy 1938 elején királyi parancsuralmat vezessen be. Az ország egész területére ostromállapotot hirdettek ki, a közrend és a közbiztonság védelmét átvette a hadsereg, s az 1938. márc. 30-án kelt 1422. számú királyi rendelet törvény feloszlattott minden politikai pártot és szervezetet. Ezzel az Országos Magyar Párt története is lezárult. Másfél évtizedes fennállása alatt az OMP a román hatalmi rend által kínált szűk politikai mozgástérhez igazodva igyekezett minden tőle telhetőt megtenni a kisebbségi érdekek védelmében. A lehetséges közügyi cselekvésformák közül elsősorban a folyamatos parlamenti jelenlétet és a nemzetiségi sérelmek miatti állandó tiltakozást részesítette előnyben, de a mindenkor bukaresti kormánnyal, illetve a vezető román politikai pártokkal folytatott bizalmas alkudozás is ott volt a taktikai eszköztárban. 1922 decembere és 1938 márciusa között összesen hét alkalommal vett részt a parlamenti helyekért vívott választási csatározásokban. 1928-tól kezdve a párt mindig elérte a parlamenti képviselőkhöz szükséges 2%-os szavazatarányt. Az Országos Magyar Párt mandátumainak száma a bukaresti törvényhozás két házában: 1926-ban: 14 képviselő, 12 szenátor; 1927-ben: 9 képviselő, 1 szenátor; 1928-ban: 16 képviselő; 6 szenátor; 1931-ben: 10 képviselő, 6 szenátor; 1932-ben: 14 képviselő, 3 szenátor; 1933-ban: 9 képviselő, 3 szenátor; 1937-ben: 19 képviselő, 3 szenátor.

Mint a modern képviselői elvre épülő politikai rendszerek pártjai általában, az OMP is komoly figyelmet szentelt a kisebbségi társadalommal való mindennapi kapcsolattartásnak. 1926-ban sikerült megszereznie a kolozsvári megjelenésű Újság tulajdonjogát, majd 1927-től a Keleti Újságét, amely ettől kezdve – az OMP 1938-as felszámolásáig – "országos magyarpárti lap"-ként jelent meg. A párt társadalmi-politikai törekvéseit egy-két réteg lap is szolgálta, így a kolozsvári Magyar Újság és az ugyancsak Kolozsvárott kiadott s elsősorban a falusi gazdaréteghez szóló Magyar Nép című képes hetilap is. (Forrás: Romániai Magyar Irodalmi Lexikon; <http://lexikon.kriterion.ro/szavak/3327/>)

választás, új kormány, az is megbukott... ez volt a rend akkor is, Románia nem változott. Minden választáskor menni kellett a falvakba, végigjárni a propagandakörutat. Ezek az urak a Magyar Párt vezetőségéből, akik képviselők akartak lenni, édesapámat mindig magukkal vitték, és mindig utolsó szónoknak tették be, hogy ő hozza helyre, amit a többiek elidétlenkednek, ezen kívül ő beszéljen úgy, hogy az maradjon meg a nép emlékezetében. Nagyszerűen tudott rögtönözni, így ezt a feladatát könnyen teljesítette, és mindig ő volt, aki a Magyar Párt gyűléseit valamilyen formában emlékezetessé tette.

Szilágyságban van egyetlenegy katolikus falu. Valamikor valamiért megharagudtak a papra, és áttértek katolikusnak, úgy maradtak. Oda is kellett menni. A Magyar Pártnak a jele a dőlt kereszt volt – ki a fene tudott olvasni Romániában –, és arra szavaztak az emberek. Édesapám azt mondta: „A ti reménységetek a kereszt. A kereszt megdőlt. A várunk ledőlt, s nektek vinni kell ezt a keresztet!” Ezzel a katolikusokat meghódította. A másik történetem, hogy Maniu⁶ a listája végére tett pár magyar nevet, hogy magyarok is

⁶ **Iuliu Maniu** (Szilágybadacsony, 1873. január 8. – Máramarosziget, 1953. február 5.) erdélyi román jogász, politikus, Románia miniszterelnöke. Szilágysomlyó közelében, egy görög katolikus vallású, vagyonos nemesi családba született. Édesapja, Ioan Maniu Pesten és Bécsben végezte iskoláit. Újságíró és törvényszéki tisztviselő lett. Édesanyja: Clara Coroianu. Apai nagyanyjának öccse, Simion Bărnețiu erdélyi származású román történész, akadémikus, filozófus, jogász, és liberális politikus volt, akinek gondolatísága, törekvései egész életében hatással voltak rá. A család a szilágybadacsonyi birtokhoz újabb földet vásárolt, és építkeztek is, de nem sokkal születése után Zilahra költöztek. Badacsony a család központi lakóhelye, temetkezési helye maradt. Tanulmányait Balázsfalva elemi iskolájában kezdte, a középiskolát Zilahon az Evangélikus, Református Kollégium gimnáziumában végezte, majd joghallgató volt a kolozsvári, a budapesti és a bécsi egyetemen. Ügyvédi képesítést szerzett, és jogi doktor lett Budapesten (1896). A balázsfalvi Román Görög-Katolikus Érsekség és egyházmegye jogtanácsosaként dolgozott. Balázsfalván ügyvédi munkája mellett a görög katolikus papnevelőben jogot oktatott (1898. október – 1915). Feladatának, kötelességének tartott minden olyan tevékenységet, amellyel az erdélyi románság körülményein javíthatott, politikai szerepét növelhette, s kedvezőbb állami státusz-helyzetének rendezéséhez járulhatott hozzá. Ez a törekvés, mint családi hagyomány élt benne.

Tanulmányai befejezése után, különleges politikai tehetsége elismeréseként, 24 évesen, beválasztották a Román Nemzeti Párt Központi Bizottságába (1897), majd a Párt alelnöke lett (1904). – Az új politikai taktikát, az aktivizmust, elfogadta és annak támogatójaként – második próbálkozásra – mint Alsó-Fehér megye (Alvinc) képviselője bekerült a magyarországi országgyűlésbe, ahol a következő választásig, pártja politikai céljainak megfelelően, állhatatos szívóssággal tevékenykedett

Kitartóan részt vett Tisza Istvánnak az erdélyi románokkal kezdeményezett tárgyalásain, (1913), de kapcsolatban volt a Ferenc Ferdinánd körül tömörülő politikai csoporttal is és komolyan érdeklődött az ún. Nagy-Ausztria Egyesült Államok szövetségi állam (Vereinigte Staaten von Groß-Österreich) terve iránt.

Az első világháború kitörését követően hadkötelezetté vált, s a nagyszombeni tiszti-iskolában történt hat hónapos kiképzése után az olasz frontra került. Az Osztrák–Magyar Monarchia összeomlása idején, október végén Bécsben, tüzérségi hadnagyként létrehozta az Erdélyi Románok Nemzeti Tanácsát, illetve a Román Katonák és Tisztek Szenátusát. A magyarországi őszirózsás forradalom után a Károlyi Mihály kormánya által kezdeményezett, és a Jászi Oszkár vezette novemberi, aradi tanácskozásokba (1918. november 13–14.) a második napon, 14-én kapcsolódott be. Beszéde világossá tette a magyar küldöttség számára a Román Nemzeti Tanács szándékát: a teljes elszakadást Magyarországtól.

„Mi románok magunkat mindig nemzetnek tekintettük, ezen nemzeti mivoltunk következetesen hangsúlyozva lett. Most annyi évszázad után oda fejlődtek a dolgok, hogy a mi álláspontunk győzött az általános felfogásban, amidőn Wilson kijelentette, hogy egy öntudatra ébredt nép nemzetnek tekinthető, amelynek részére minden jog megadandó. Ennek következtében mi abban a percben, amikor ez a világfelfogás győzelemre jutott és azt Magyarország hivatalos tényezői is elfogadták, attól kezdve mi nemcsak teoretice, hanem gyakorlatilag is nemzetnek tekintettük magunkat. Mi nem képzelhetünk olyan nemzetet és olyan szuverenitást, amelynek attribútumai között ne volna meg a közigazgatási és végrehajtó hatalom is. Ezért akartuk mi hatalmunkba venni a végrehajtó hatalmat... az önrendelkezési jog nem községek, nem enklávék, hanem népek, területileg összefüggő, egységesen lakó nemzetek részére van elismerve... Mi jogot tartunk azon összes erdélyi és magyarországi területekre, amelyeken a románok mint geográfaiilag összefüggő kompakt nép és nemzet laknak, úgy amint az ennek a népnek és nemzetnek tradíciójában is él.”

Szervezte és jelen volt a magyarországi (erdélyi) románok Gyulafehérvárra összehívott nemzetgyűlésén (nagygyűlésén), ahol határozatilag kinyilvánították Magyarországtól, a magyarországi köztársaságtól történő elszakadásukat és a Román Királysággal való egyesülésüket (1918. december 1.).[6]

A gyulafehérvári nagygyűlést követően létrejött Erdélyben a kormányzótanács (Consiliu Dirigent al Transilvaniei), melynek vezetője lett (1918. december 2.). A tanács működése egész ideje alatt – módosuló cselekvési lehetőségekkel – a román csapatok által folyamatosan megszállt országrész ideiglenes kormányzati teendőit látta el. Az államhatalom-váltás közigazgatási irányítója volt. Előbb Nagyszebenben, utóbb, önfeloszlatásáig (1920. április 10.) Kolozsvárt működött.

Erdély Romániával történő egyesülése után továbbra is a Román Nemzeti Párt (PNT) pártalelnöke maradt, ám rövid idő múlva, 46 évesen, a Párt elnöke lett (1919. augusztus 9.) A Nemzeti Liberális Párt (Partidului Național Liberal vagy PNL) vezetése a két párt fúzióját ajánlotta, de ő elutasította az egyesülést a liberálisokkal. – Az első országosan közös parlamenti választások eredményeként a PNT lett a román képviselőház legerősebb pártja (1919. november 8.). Így képviselőjeként bekerült a romániai parlamentben, ahol megszakítás nélkül, közel két évtizeden keresztül politizált (1919–1938).

Határozottan ellenezte, és sikerrel lépett fel a Párton belül jelentkező, a Párt megszüntetését akaró törekvésekkel. Szerintük, Erdély Romániával történt egyesítésével a Párt befejezte küldetését, teljesítette feladatát; a Párt lépjen fúzióra egy regáti (óromániai, ókirálysági) párttal és szüntessék be az önálló működést. Mint pártelnök, ekkor még határozottan úgy vélte: továbbra is szükség van egy olyan önálló pártra, amely főként az erdélyi románok érdekeit képviseli Romániában (1919 vége). – Az első választási siker ellenére rövidesen ellenzékbe kerültek (1920); alapjaiban még a kormányzótanácsban irányításával kidolgozott földtörvényt sem szavazták meg a parlamentben (1921). – Folyamatosan szembehelyezkedett a Kárpátokon túla is terjeszkedő liberális pártiakkal. Erdély számára külön minisztériumot követelt, s azt, hogy a liberálisok zárják be erdélyi fiókszervezeteiket. A liberális pártvezetők továbbra is többször kezdeményeztek együttműködést pártjaik között, amiket következetesen elutasított.

A Román Királyság (Nagy-Románia) Alkotmányozó Nemzetgyűlését nem ismerte el. A választási visszaélésekre hivatkozva kizárólag liberális képződménynek tekintette azt. Nem kapcsolódott be az alkotmányozás folyamatába, s az alkotmányt sem szavazta meg (1923). – Az állandósuló politikai konfliktusok mégis arra késztették, hogy a liberálisok politikáját ellenző, nem-erdélyi politikai erővel szövetkezzenek. Így a Román Nemzeti Párt (PNT) és a Ion Mihalache által vezetett regáti Paraszt Párt (Partidul Țărănesc PT) fúziójából jött létre az egész országra kiterjedő politikai céllal, érdekképviselői igényekkel és feladatokkal a Nemzeti Parasztpárt (Partidul Național Țărănesc rövidítése ugyancsak PNT!). Az új párt elnöke lett (1926. október 10.)

A belső politikai válságokkal küzdő országban az országos tevékenységet folytató és megerősödő Párt vezetőjeként három alkalommal volt Románia miniszterelnöke (1928. november 10.–1930. június 7.; 1930. június 13.–1930. október 10.; 1932. október 20.–1933. január 14.).

Politikáját a demokratikus államrend minél teljesebb megvalósításáért, erősítéséért való küzdelem, s amikor szükség volt rá, akkor az előbb már kialakult demokratikus politikai sajátosságok védelméért, illetve a demokratikus jogállam helyreállításáért való harc jellemezte.[23] Ugyanakkor arra törekedett, hogy a Párt ne veszítsen politikai támogatottságából, erejéből; ne morzsolódjék fel.[24]

A második világháború elején jelentős területek elkerültek Romániától (1940 nyár és ősz). A következő években az ország területcsökkenését eredményező döntések revíziója nemcsak külpolitikai, de belpolitikai törekvéseinek is központi feladatát jelentette. Nagy-Románia újraélesztését, újrászervezését kívánta. – Vezetése alatt „Pro Transilvania” néven társaság alakult, melyben több párt képviseltette magát. Az egyesület célja a második bécsi döntés semmissé tételének elérése, az Észak-Erdély területének Romániához visszacsatolása volt. Dél-Erdélyben és a Bánságban különösen sikeresen politizáltak. A területek lakossága ismerte tevékenységüket. A románság elfogadta, támogatta őket. A Kolozsvárról Nagyszebenbe települt Ferdinánd Király Tudományegyetem a mozgalom központja

lett. Ebben az időben jelentősen csökkent Dél-Erdély magyar lakossága. – Besszarábia területének szovjet elfoglalása (1940) erősítette bizalmatlanságát a szovjet kormány politikájában. Románia állami, politikai függetlenségét féltette, tartott a Szovjetunió agressziójától.

Az ország szempontjából sorsdöntő, kül- és belpolitikai fordulatot eredményező események előkészítői, sikeres megvalósítói közé tartozott (1944. augusztus 23.). – A katonai diktatúra bukását, a demokratikus alkotmányos rend visszaállítását és az ország háborúból történt „kiugrását” követően a Constantin Sănătescu I.kormányában kinevezett államminiszter lett (1944. augusztus 24.– 1944. november 4.). A koalíciós jellegű kormányt a Nemzeti Parasztpárt és a Nemzeti Liberális Párt uralta. A Nemzeti Parasztpárt erőteljes támogatással rendelkezett a falvakban, és népszerű volt a középosztály demokratikus tagjai közt éppúgy, mint a jobboldali értelmiségiek, vagy a nacionalisták körében. Ő mindenhol ismert és legtöbb helyen elismert, politikai tekintély volt.

A román hadseregnek részt kellett, s részt kívánt venni Észak-Erdély „felszabadításában”. Csatlakozott a Szovjetunió Vörös Hadseregéhez, annak volt alárendelve. Az I. Sănătescu-kabinet kormányzása idején több olyan rendelkezés született, amely az észak-erdélyi területen a német és a magyar nemzetiségű lakosok mindennapi életének ellenőrzését, korlátozását, illetve az elmenekült román közigazgatás minél előbbi újra szervezést, a lakosság visszatelepülését szolgálta volna. A feladatok gyors és hatékony megvalósításához a fővárosban, de vidéken is önkéntesekből, félregulális (fegyverrel is rendelkező) szabadcsapatok szerveződtek. A szabadcsapatokká alakuló egy-egy csoport/ok nem hivatalos megnevezése „Maniu-gárda” lett. A gárdák törvénytelenégek sokaságát – rablásokat, gyilkosságokat – követték el Észak-Erdélyben, de Erdély más vidékein is a magyarok ellen. – Az önkéntesekről, azok szerveződéséről a kormány magas-beosztású tagjaként tudnia kellett. Volt olyan fegyverrel rendelkező szabadcsapat, amelynek vezetőjét személyesen ismerte. Ugyanakkor senki sem kérte ki, és ő nem is adta személyes hozzájárulását ahhoz, hogy bármely gárda a nevét használja megnevezésében. A későbbiekben, a hatalomra törő és hatalomra jutó kommunisták, sem akkor, sem később, nem kívánták következetes jogi, és történeti feltárását, tisztázását: miért és hogyan tapadtak az 1944. őszi magyarellenes szabadcsapatok megtorló kegyetlenkedései a legjelentősebb parlamenti ellenfelükként fellépő Nemzeti Parasztpárt elnökének nevéhez. A Szövetséges Ellenőrző Bizottság a szervezkedést nem akadályozta meg, és a gyilkosságsorozat megkezdését elnézte. Később a szovjet csapatok vezetőinek „támogatását” is felhasználva a kommunisták a nemzetiségek igazi védelmezőjének szerepében léptek fel. Sajtókampánnyal igyekeztek lejáratni – az elnökén keresztül – a Nemzeti Parasztpártot. Utóbb hallgattak az eseményekről.

Nem volt jelen Moszkvában a szovjet–román fegyverszüneti tárgyalásokon (1944. szeptember 12.–13.).[34] Pártja nem kapott képviselést a 2. világháborút lezáró békeszerződés-szöveg kidolgozásának román delegációjába, majd a párizsi békeszerződések aláírásánál (1947. február 17.).

A politikai fordulat után pár nappal a Szövetséges Ellenőrző Bizottság nevében a Szovjetunió gyakorolta a hatalmat az országban (1944. augusztus 31.). Megkezdődött az ország szovjetizálása. A fasiszta rendszer felszámolásával párhuzamban – és gyakran annak ürügyén – megkezdődött a polgári erők kiszorítása a hatalomból. A Szovjetunió segítő támogatásával (irányításával) megerősödött a Román Kommunista Párt (Partidul Comunist Român), s felmorzsolódott a polgári demokratikus intézményrendszer, gyorsan haladt az ország az egypárti politikai berendezkedés felé. – Csalással ugyan, de a választás során többséget szerzett a baloldal (Blocul Partidelor Democrate) a parlamentben (1946. november 19.). Ez a politikai győzelem a Román Kommunista Párt hatalomra kerülését jelentette, hiszen a kommunisták pártja volt a győztes baloldali blokk meghatározó pártja.

A Nemzeti Parasztpárt mint ellenzéki párt a kommunista, a szovjettípusú, egy-pártrendszeren kiépülő államhatalom tovább építésének legfőbb politikai akadályja lett. A választási eredmény és a Párt (vezetői) elleni propagandahadjárat tömeghatása lehetőséget teremtett arra, hogy egy sikerrel végrehajtott provokáció után (1947. július 14., Tămădău-ügy) a Nemzeti Parasztpárt parlamenti képviselőit mentelmi joguktól megfossszák (1947. július 19.), a Párt működését törvényen kívül helyezték, a vezetőket letartóztassák. Az elkövetkező hónapokban többjüket évekig tartó börtönbüntetésre, őt, egy katonai bíróság „hazaárulás, az angol-amerikaiaknak kémkedés és felkelés kirottatásának szándéka” vádjával életfogytiglani kényszermunkára, majd megváltoztatva azt az élete végéig tartó börtönre ítélték (1947. október 30.–1947. november 11.).

A Nemzeti Parasztpárt elitét vezetőivel együtt előbb (1947. november 27-től) a galati-i börtönben őrizték, majd több társával átvitték a mármaroszigeti börtönbe (1950. augusztus 14.). Szigorú felügyelettel magánzárkában elkülönítették, de Szigeten volt olyan időszak is, amikor Ion Mihalacheval volt egy helyiségben. Legyengülve, betegen, a cellájában elhagyottan, 80 éves korában halt meg (1953. február 5.) – Holttestét ismeretlen helyen, a rabok akkori és ottani temetési módjának megfelelően, egy gödörbe dobták. (Lehetséges, hogy Mármaroszigeten az ún. Szegények temetőjébe, ám senki nem tudja azonosítani a helyet, ami lehetett akár a börtön udvara, de a téli Tisza jege alá is kerülhetett a teste.) Halálának pontos ideje csak évek múlva a börtönben kiállított halotti anyakönyvi igazolásból lett biztosan tudottá (1957).

szavazzanak a pártjára. Az ő jele a karika volt. Édesapám elmondta egy-két helyen, hogy a karika elgurul, az emberek pedig ott maradnak a földön. Maniuhoz ez már úgy jutott el, hogy a magyar pap azt mondta, hogy „Maniu karikát húz az orrotokba”. Azonkívül még anyiból állt apám politikai működése, hogy mindig, amikor szavazni kellett, a magyar falvakban kihirdették, hogy kiütött a száj- és körömfájás vagy valami hasonló, és karantént rendeltek el. Tehát nem volt szabad kilépni a faluból. Apám az erdőn keresztül vitte a népet Zilahra, és csak a Magyar Pártra szavaztak.

Magyar pap, román tanító

Szilágytság kultúrzónának⁷ számított, a kultúrzónában munkálkodó tanítók pedig dupla fizetést kaptak, de kötelesek voltak mindent elkövetni a magyar kultúra ellen. Egy regáti pasas került Goroszlóra tanítónak, aki ezt halálosan komolyan vette. Mi tudtuk ezt a családban, így szeptember 1-jétől 10-ig nem lehetett édesapámmal szóba állni. Mert 1-jén mindig került valami olyan trükkje a tanítónak, Gheorghe-nak, hogy ne lehessen első osztályt indítani. Akkor édesapám nem aludt, fogta a pálinkát, nyomott néhány százast a zsebébe, és indult Zilahra, Kolozsvárra, és addig nem jött haza, amíg meg nem kapta az engedélyt, hogy igenis meg lehet indítani az első osztályt. És évről évre így kellett az első osztályt megmenteni, és a magyar iskolát is ezzel. Ott volt a gyönyörű, állami nagy román iskola, és mellette a kis, egy tanerős egyházi iskola, egy épületben az egy szoba-konyhás tanítói lakással. És az ment, működött, a magyar gyermekek

⁷ **Kultúrzóna.** A két világháború közötti román kormányoknak a nemzeti kisebbségek elleni kulturális offenzíváját elősegítő törvényes keret volt. A két világháború közötti időszakban a kisebbségek alkották a területileg és demográfiaileg megerősödött Románia egyik alapvető problémáját. Ezek közül a demográfiaileg és politikailag a legfontosabb a magyar kisebbség volt. Fokozott problémát okozott a román államnak az is, hogy e kisebbség kompakt tömegekben élt az ország területén és, részben, a román-magyar határ mentén, ami csak tovább növelte a bukaresti kormányok és a román politikai elit (nem is annyira alaptalan) aggodalmait a magyar revizionista politikával szemben. Ezért a két világháború közötti időszakban a román politikai elit részéről rengeteg olyan tendenciával találkozunk, amely által próbálják a 28,8%-os romániai kisebbségek politikai és gazdasági erejét korlátozni. A liberális kormányok a megoldást a kisebbségek lakta területek minél gyorsabb elrománosításában látták, de voltak más álláspontok is. Amikor 1927-ben a Közoktatásügyi Minisztérium egy újabb kulturális offenzívát indított a tömegek oktatására, főleg azokon a területeken, ahol „a kisebbségek többséget alkotnak”, egy udvarhelyi román tanfelügyelő tiltakozott, kifejezve véleményét, hogy szerinte a kisebbségeket „sötétsgben kéne hagyni”.

Az 1924-es 176. számú tanügyi törvény egyik paragrafusára így szól:

„159. Paragrafus – Az elemi oktatás tanügyi káderei, akik nem az alábbi megyékből származnak és akik az alábbi megyékben fognak dolgozni: Bihar, Szilágy, Szatmár, Máramaros, Udvarhely, Csík, Háromszék, Maros-Torda, Torda-Aranyos, Hunyad, Vişniţa, Văscăuţi, Coţmani, Zastavna, Hotin, Tighina, Cetatea-Albă, Ismail, Durustor és Caliacra, és elkötelezik magukat, hogy legalább négy évig e megyék iskoláiban tanítanak, 50%-os béremelésben részesülnek mindaddig, amíg ez iskolákban szolgálnak; [a korpótléket illetően] magasabb fokozatba 4 évenként léphetnek, és a 118, 119 és 120-as cikkeknél szabályozott előléptetési időhatárt egy évvel fogják csökkenteni.

E tanítók, ha házasok, háromszoros havi fizetésüknek megfelelő beiktatási jutalomban, ha nem, akkor kétszeres havi fizetésüknek megfelelő beiktatási jutalomban fognak részesülni.

Azoknak a tanítóknak, akik elkötelezik magukat, hogy véglegesen a fenti helységeken telepednek le, a fokozatok elérésének a határidejét 3 évenként fogják számolni és részesülni fognak egy 10 hektáros földjutalékban is. ... Az összes fenti rendelkezés csak 10 évig érvényes az alábbi törvény hatályba lépésének pillanatától. A határidő letelte után a fent említett tanítókra az alábbi törvény általános rendelkezései érvényesek.”

A törvény következtében a kultúrzónának nyilvánított megyéket megrohanták a román tanítók, olyannyira, hogy kiváltották az erdélyi származású román tanítók felháborodását is. Említésre méltó például a Hunyad megyei román tanítók 1925. december 10-én a Közoktatásügyi Minisztériumhoz írott levele, amelyben tiltakoznak a más megyékből érkezett tanítók pozitív diszkriminálása ellen. Tiltakoznak az ellen, hogy a más megyékből érkezett tanítók ilyen mértékű anyagi előnyöket élvezzenek, míg ők, akik a múltban földlőzták magukat a román kultúra terjesztésének érdekében, ne rendelkezzenek ez anyagi előnyökkel. De hamarosan ők is rájöttek, hogy miként élvezhetik a kultúrzóna előnyeit: ha átköltöztek egy szomszédos, a kultúrzónába tartozó megyébe, akkor az ők is élvezhetik a tanügyi törvény által biztosított előnyöket. Habár nem tagadható, hogy a kultúrzóna megyéiben bizonyos szintű román tanerőhiány volt, az 1924-es román tanügyi törvény 159-es paragrafusának a hivatása a kisebbségek által lakott területek elrománosításának az elősegítését szolgálta.

mind oda mentek, nem a román iskolába. Ezen bosszankodott a román tanító. Goroszlónak negyed része volt román, alig volt tanítványa a gyönyörű nagy iskolában.

Goroszló közel van Zilahhoz, onnan a második vasútállomás. De inkább csak megállóhely van, két kilométerrel beljebb, a dombok között van elrejtve a falu. Ott volt Mihály vitéz csatája, négy család bement a bokrok közé a völgybe, ott építkeztek, abból nőtt aztán ki a falu. Amikor 1940-ben bejöttek a magyarok, ki kellett menni az országútra, fogadni őket. Az egész falu ott volt. Édesanyám nagyot tévedett: úgy képzelte el, hogy a zászló legyen másfél méter hosszú, és fél méter széles. De nem a zászlót sikerült kikalkulálni, hanem csak egy csíkot. Így a háromcsíkos zászló négyzet alakú lett: másfélszer másfél méteres. És akkor megjelent a román állami tanító, Gheorghe egy csodálatosan szép, óriási nagy magyar zászlóval. Az emberek dühöngtek, édesapám pedig meg kellett üzenje neki, hogy tűnjön el zászlóstól. Megértette, elbújt. Ez a Gheorghe különben sok legényt megveretett, bíróság elé hurcolta az embereket, nagyon disznó módra viselkedett a faluban, mindenki utálta. Jöttek a magyarok, persze nem álltak meg a goroszlói betérőnél, hiába adták az ételt, italt. Nagy ünnepélyes fogadtatás volt, de csak átvonultak. Aztán hazafelé indultak az emberek, viszont már nemcsak a katonák kaptak pálinkát, hanem kellőképpen becsípett mindenki. A presbiterek megsúgták apámnak, hogy hazafele meg akarnak állni az állami iskola előtt, hogy Gheorghe-t jól elverjék. Erre apám mit csinált? Mikor közeledtek az iskolához az emberek, a Himnuszt énekelték – himnusz alatt nem lehet kilépni a sorból. Énekelték a Szózatot, majd megint a Himnuszt, mindenki fújta. A falu közepére értek, és akkor apám azt mondta: „Emberek, ezt a napot nem fogjuk bemocskolni semmivel. Senkinek az égvilágon itt baja ne legyen, amíg a magyar hatóság meg nem érkezik.” Az eldugott faluba két hét kellett, hogy a magyar csendőrök bejöjjenek. Azalatt édesapám nem vetkőzött le, mindig ruhástól aludt a díványon, a presbiterei pedig járták a falut. Őrszem állt Gheorghe háza előtt, úgy vigyáztak, semmi nem történt két hétig, aztán bejöttek a csendőrök, apám átadta a fennhatóságot.

De Gheorghe-nek nem lett végül bántódása. Elvett egy magyar leányt, volt vagy 3–4 román gyereke, a családban magyarul még megszólalni sem lehetett. Eljött a felesége

sírva, karjában a legkisebb gyerekekkel, hogy viszik az urát és a bírót. Egy magyar katonatiszt tartóztatta le feljelentés alapján, és vitték őket Zilahra. Kérte az asszony, hogy apám csináljon valamit. Erre apám azonnal lóra ült, utánuk vágatott, már a falun kívül érte utol őket. „Ezeket az embereket bocsássa szabadon! Ebben a faluban én vállaltam a felelősséget mindenért, ezekért az emberekért is én felelek” – mondta apám. Rövid vitázás után ráhagyta a tisztt, hogy csináljon, amit akar. Utolérték a két pasast, akik közben továbbgyalogoltak: „Na, látják, ennek az embernek köszönhetik az életüket. Menjenek vissza!” – mondták nekik. A bíró azután a leghűségesebb embere lett édesapámnak. Amikor évekkel később engem letartóztattak, ő intézte, hogy a falu románsága egy beadványt küldött a Securitate-nak, hogy engem mentsenek. Minden jót elmondtak a családról. Gheorghe lelépett, majd visszajött 1944-ben, és mindenkinek magyarázta, hogy őt a magyar pap kergette el az országból, és amiatt kellett neki elmenekülni.

A mi menekülésünk 1944 őszén viszont valódi volt. Édesanyám szépen mindent összepakolt bőröndökbe, és akkor jött egy magyar tiszt, akivel ismeretségbe került az apám, hogy üljünk be az autójába, és menjünk. De apám akkor épp pálinkát főzött, azt nem lehetett otthagyni. Így csak anyám és mi, a két gyermek mentünk el velük Budapestre, onnan aztán magunktól Sopronig, a nagybátyám lakásáig. Ő dühöngött, hogy minek kellett odamenni: „Hát nem tudjátok, hogy ide is eljönnek az oroszok?” Édesapám pálinkafőzés közben megtudta, mert rádiót hallgatott, hogy az utolsó vonat indul, és felvett egy hátizsákot, azzal jött utánunk Sopronba. Minden értékét a családnak otthagytta szépen becsomagolva, azt ki is rabolták, el is vitték. Mikor hazaérkeztünk, kiderült: jól tette, hogy elmenekült, mert a falon levő fényképét három golyó lyukasztotta ki. A románok jöttek, és megölték volna, ha marad.

Nagyapám, hátramaradt a birtokon, nekünk azt mondta: „Ti csak menjetek, én vigyázok mindenre!” Egy kancsó borral kiállt a pince ajtajába, és adott mindenkinek annyi bort, amennyi csak beléfért. Igen ám, de amikor megérkeztek a román katonák, nagyapámat félrelökték, bementek a pincébe, és a nagy, 40 hektós hordókat két pisztollyal körbe lötték. Ahol a legkellemesebben csorgott a bor, oda tartották a szájukat, a végén úgy

berúgtak, hogy egyikük belefulladt a borba. Amikor nagyapámék mesélték, hozzátették, hogy „szép halál” lehetett.

Édesapám sorsa 1944 után

Ezután következett egy olyan időszak, amikor apámat kuláknak minősítették. Minden kedden jött a bizottság, hogy jövő kedden viszik a Duna-csatornához⁸, de addig egyelőre végezze a munkáját. Mindent az égvilágon elrekviráltak, amit lehetett. De nem nagyon volt mit, mert a házban egy normális bútor nem volt, a román katonák a bevonuláskor minden bútort összetörtek. Apámnak volt annyi esze, hogy otthagyta az összetört bútorokat. Ruha nem volt a házban, ami volt, az rajtunk volt. Nem volt mit elvinni. Azt nem szabadott elvenni, ami a foglalkozáshoz kellett: hordókat sem, prэшázatot sem. Az óriási hordókat sem vitték el, mert édesapám csapszegig megtöltötte borral, kopogtatták, üresen kongott, ha kiverték a csapszeget, akkor sem jött a bor, így tehát azt hitték, hogy apámnak csak annyi bora van, amennyi egy-két kishordóba elfér. Akkor jött egy olyan rendelkezés, hogy az ember a vagyonát átadhatta az államnak ajándékba. Apám azonnal mindent átadott. De csak két-három hétig tartott ez az állapot, mert kiderült, hogy a szőlőt nem fogadta el az állam. Így visszarendelték édesapámat, hogy nem hagyhatja el a falut, és végezze tovább a munkáját. Majdnem tíz esztendeig

⁸ **Duna–Fekete tenger csatorna:** építésének terve – amely a Duna-delta hajózhatatlan részeinek áthidalásával 400 km-rel rövidíti le a Cernavoda és Konstanca közti víziutat – már 1837-ben felmerült, de csak 1949-ben kezdődött el az építkezés. A kommunista vezetés csakhamar felismerte, hogy az „építőtelep” kiválóan alkalmas a „rendszer ellenségeinek” elszigetelésére, nyomtalan eltüntetésére. A kisebbségek elleni hadjárat fokozódása közepette rengeteg erdélyi magyart vittek a csatorna „építőtelepére”. Nem hivatalos adatok szerint 1949-1953 között legalább 40 ezer „osztályellenséget” állítottak munkába a Duna-delta mocsárvilágában, ahol a megfeszített, embertelen munka, a gyenge táplálék, az ivóvíz hiánya és a klíma megtizedelte az elítélteket. A táborok többsége Dodrudzsában épült, és ugyanilyen céllal létesültek Bac, Capul Midia, Cernavoda, Gales, Gradina, Grindu, Luciu, Medgidia, Ovidiu, Peninsula, Periprava, Piatra, Poarta Alba Saivane, Saligny, Salcia, Stanca, Stoenesti táborai.

Sztálin halálát követően a Gheorghe Gherghiu-Dej vezette román pártdelegáció moszkvai látogatásán Hruscsov szégyenteljes beruházásnak nevezte a Duna-csatornát. Ennek hatására 1953 júliusában kormányrendeletben mondták ki a Csatorna munkálatainak leállítását és egyben megnevezték a „nép ellenségeit”, akik szabotázsakciókkal lehetetlenítették el a beruházás megvalósulását. Az építkezés folytatását a következő diktátor, Ceausescu rendelte el 1973-ban, végül 1984-ben adták át a Duna-Fekete tenger csatornát. A részben Ceausescu megalomániája miatt újraindított építkezés kétmilliárd dollárjába került Romániának – jelenlegi számítások szerint a beruházás több mint 600 év múlva térül meg. Az építkezés során 300 millió köbméternyi talajt mozgattak meg, több mint négymillió köbméter vasbetont és 24 300 tonna vasszerkezetet építettek be. Az építkezésen, a munkatáborokban több ezer politikai fogoly lelte halálát. (Források <http://itthon.transindex.ro/?hir=8352>, Bandi István: A romániai kommunizmus – kényszerintézkedések, börtönök és munkatáborok világa. <http://www.munkataborok.hu/kulfold/romania>; Joel Kotek: A táborok évszázada. Táborok a sztálini Romániában. http://www.magyszemle.hu/cikk/20050901_a_taborok_evszazada)

dolgozta tovább teljes haszonnal a szőlőt. Aztán 1959-ben jött az a törvény, hogy senkinek semmilyen címen nem lehet több vagyona, mint amit saját kezűleg és a szűk családjával meg tud művelni. Akkor az állam kénytelen volt átvenni a szőlőt. A pártfarm fogadta el, és az olyan szépen dolgozott, hogy tíz év alatt az utolsó tőkét is kivágatta. Minden tönkrement, mert mindig csak az számított, hogy az adott esztendőben legyen rekordtermés. Egyszerűen letermeltették a szőlőt, és kidobták. Mire én a börtönből hazakerültem, már nem volt semmi.

Édesapám a püspökségtől lelkészi kinevezést kért, és kapott is Magyarokajánba. Ott élte a maga életét: három gyülekezete volt. Utána következett az, hogy bennünket letartóztattak a sógorommal együtt, és akkor teljes paritásba kerültek a férfiak és a nők a családban. Férfi volt az édesapám és az én öthónapos kisfiam, a nők voltak édesanyám, feleségem, és Dobai Pistának a leánya, Erzsébet, Juhász Tamás felesége – ez volt a paritás. Ezt kínlódta végig édesapám hét esztendeig. Az én feleségem elvált azonnal, mikor elvittek. Én üzentem is neki a börtönből, de nem kapta meg az üzenetet. Azt mondtam, három évig várjon, három év után váljon el, és folytassa tovább az egyetemet, mert miattam abbahagyta korábban. Apámnak több esze volt, azonnal elintézte a válást, a feleségem pedig hat évet várt rám, nem hármát, a hetedik esztendőben végül férjhez ment. De a húgom, az nem, az Varga-fajta volt. Az megmondta, hogy ő el nem válik a férjétől, így aztán szakmunkákat vállalt, varrógépen dolgozott, húzta. A lába tönkrement, egészsége ráment, de ő nem vált el. Aztán bekerült titkárnőnek a Farkas utcai templomhoz.

Édesapám Magyarokaján után Pulyonba került lelkésznek, ott már nem kellett három gyülekezetet gondozni. Én akkor voltam Palatkán, így tudtam neki segíteni. Az adminisztrációhoz nem értett, azt én végeztem még egy pár éven keresztül, és onnan ment aztán nyugdíjba. Hetven éves koráig szolgált. Még akkor is akart vállalni gyülekezetet, ahol nem volt pap, de a család azonnal lebeszélte. Így beköltözött Kolozsvárra, de még évekig minden meghívást elvállalt. Édesanyám még tíz esztendőt élt édesapám halála után. Ő egyébként csak papné volt élete végéig, más munkát nem vállalt soha. Abban az időben a papnék még nem kezdtek más foglalkozásba. Nem is

tudok falusi papnét, aki akkor egyebet is csinált volna. A szőlő jövedelmezett, 1959 után pedig, mikor Kájánba kerültek, édesapám juhot tartott, méheket tartott meg mindenfélét, hogy ezt a lehetetlen családot el lehessen tartani. Merthogy ott volt a feleségem, a kisfiam és Dobai István három gyermeke. Még a húgom keresett valamennyit. A feleségem a válás után is a családdal maradt egy darabig, vagy öt évig legalább.

Gyermekkorom

A családom mélységesen vallásos volt. Édesapám öntudatos, meggyőződéses lelkész volt. Nem került szóba afféle, mint a CE⁹, arról szó sem volt, hanem egyenes, tiszta, klasszikus református család voltunk.

⁹ **CE Szövetség:** Francis E. Clark, portlandi presbiteriánus lelkész indította el gyülekezetének 58 fiataljával 1881-ben. A mozgalom első célkitűzése az ifjúsági misszió volt, hogy megtartsa a hitre jutott fiatalokat a gyülekezetben és a hitben. A mozgalom magyarországi és erdélyi elődjének két múlt században induló mozgalom tekinthető: a vasárnapi iskolák mozgalma és a Szabó Aladár és Kecskeméthy István nevéhez fűződő kegyességi mozgalom. Ők először a KIÉ-t (Keresztyén Ifjúsági Egylet) alapították meg, majd 1903-ban a CE Bethánia Egyletet, amely a CE Világszövetségnek is tagja lett. A századforduló után teológiai professzorként Kolozsvárra kerülő Kecskeméthy munkája nyomán Erdélyben és a Partiumban is helyi csoportok alakultak a gyülekezetekben. Kecskeméthy haláláig, 1938-ig folytatta egyház-újító munkáját Erdélyben, melyben a mozgalom legfőbb szócsöve, a református családi lapként a 30-as évekig megjelenő *Kistükör* is nagy segítségére volt. Kecskeméthy halála után a papi körökben sok hullámot verő, ellenállást is kiváltó mozgalom veszített dinamizmusából. Ekkor már a teológiai tanárok és magasabb tisztségviselők helyett a mozgalmat inkább vidéken szolgáló idősebb lelkészek és egyszerű hívek vitték tovább. A mozgalom felszámolása a kommunista hatalom megszilárdulásával következett be, amikor (1947-ben) minden kegyességi szervezetet betiltottak. Magyarországon, ahol a Szövetség jelentős ingatlanokkal is rendelkezett, a felszámolás alapjaiban rendítette meg a mozgalmat. Erdélyben, mivel itt a szövetségnek sem ingatlanjai, sem vagyona nem volt, és a mozgalom kevésbé volt a szervezethez kötve, felszámolása kevésbé sikerült. Folytonossága nem szakadt meg, legtöbb tevékenysége formális keretek nélkül is folytatódott. Az ötvenes években a titkosrendőrség nyomásának fokozódásával az egyház vezetősége együttműködésre kényszerült. A beépített kollaboránsoknak köszönhetően ebben az időben az egyház kettős szerkezetűvé vált: a hatalommal együttműködő hivatalos egyház egy „földalatti egyházzal” kettőződött meg. A CE Szövetség – mint betiltott szervezet – a „földalatti egyházzal” sorolódott. A mozgalom történetének mélypontja az ötvenes években következett be, amikor a szövetség több tagját, papokat és egyszerű tagokat egyaránt, „illegális szervezkedés” vádjával bebörtönözték. A mozgalom azonban ennek ellenére ekkor sem szűnt meg teljesen. (Forrás: Kiss Dénes: A CE Szövetség és a református egyház; *Erdélyi Társadalom*, 1. évfolyam 2. szám, 2003.)

Édesapám legtöbbször Ravaszból¹⁰ készült. Ravasz-füzetei voltak, abból olvasott el egyet, de nem azt mondta fel, csak elolvasta, és annak a hatása alatt vagy annak a tematikájából született a prédikációja. Nem írta le, nagyon jól tudott rögtönözni. Ha hivatalos papi társaságban volt, és valakinek hirtelen felszólalni, azonnal Varga Lacit tették előre, és ő kapásból tiszta, rendszeres prédikációt tudott mondani.

Otthon nem volt mindennapi családi áhítat, de a magas etikai mérce feltétlenül megvolt. A kötelesség és a másokon segítség magától értetődően családi érték volt. Édesapám a betegeket, öregeket látogatta, családokhoz elment rendszeresen, otthon pedig ez a bibliaórák, nagyon tiszta, református, hagyományos nevelés volt. Istentiszteletre testületileg vonultunk be a templomba. Természetesen az egész család ott volt, azt nem lehetett elképzelni, hogy valaki ne jöjjön az istentiszteletre.

„Tekintsék ezt a gyereket egészségesnek!”

Édesanyám rettenetesen féltett attól, hogy a durva parasztyerekek között én is eldurvulok. Ennélfogva „pólyában tartott” hatéves koromig, ami azt jelentette, hogy nem volt barátom, nem volt társaságom, otthon ültem. Az első emlékem az, hogy a kapu sarkában csináltam egy lyukat a földbe, és pénzt tettem bele, hogy abból majd pénzfa nőjön ki. Ez az egyetlen emlékem hatéves korom előttről. Elmondásból tudom, hogy volt a tanítóéknak is egy leánykája, korombeli, néha azzal együtt játszottunk, de nekem erről nincs emlékem, csak amennyire elképzeltem később.

¹⁰ **Ravasz László** (1882–1975) református püspök. A gimnázium négy felső osztályát 1900-ban Székelyudvarhelyen, a teológiát 1904-ben Kolozsvárt végezte, s már 1903-tól püspöki titkár volt. 1905-ben a berlini egyetemen töltött egy évet. 1906 őszétől káplán volt Bánffyhunyon, s miután 1907 májusában Sárospatakon teológiai magántanári, júniusban Kolozsvárt bölcsészettudományi képesítést szerzett, ez év őszén a gyakorlati teológia tanára lett Kolozsvárt. 1917-ben zsinati póttaggá, 1918-ban főjegyzővé választotta az erdélyi egyházkerület, 1921-ben püspökké a dunamelléki, s ettől fogva Budapesten lelkészkedett. 1948-ban lemondott a püspökségről, 1951-ben a lelkészségből is nyugalomba vonult. A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság 1915-ben választmányi tagjává, 1923-ban elnökévé választotta, az Országos Református Lelkészegyesület 1936-ban elnökévé, a Magyar Tudományos Akadémia 1925-ben tiszteletbeli tagjává, 1937-ben három évre másodelnökévé, a Kisfaludy-társaság 1923-ban tagjává választotta. A debreceni és pécs–soproni egyetem 1929-ben a teológia, a lancasteri 1929-ben a jog, a saint-andrews-i 1937-ben a bölcsészet díszdoktorává választotta. A Protestáns Szemlének 1914-től 1918-ig, Református Szemlének 1918-tól 1921-ig szerkesztője volt. (Forrás: Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára, Elektronikus Könyvtár; <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=3&p=2342>)

Hatéves koromig Szilágynagyfaluban laktam, aztán óriási tárgyalások és megfontolások után megállapították, hogy engem mégiscsak óvodába kell adni. Így bevittek Zilahra a nagyanyámhoz, és onnan jártam az óvodába. Természetesen gyámoltalanabb voltam, mint a többiek. Nem tudtam kiabálni, nem tudtam szaladni, mai napig nem tudok kővel célba dobni stb. Ebből következett, hogy a lányokhoz csatlakoztam inkább, velük barátkoztam. A család pozitívan értelmezte, hogy én máris a lányokkal beszélgetek. Azután az első elemiben beírtak egy nagyszerű tanítóhoz Zilahon, református iskolába. Azonnal jeles tanuló lettem, de gyámoltalan. Később történt, talán első gimnáziumban, hogy kirándulásra kellett menni. Nagyanyám, akinek halvány fogalma sem volt arról, hogy egy fiúnak a neveléséhez mi szükséges, megvásárolta a bakancsot, amit ajánlottak, de azt nem tudta, hogy nem szabad azonnal végig abban járni, mert az a lábat tönkretesz. Az egész társaságot visszahúztam azzal, hogy iszonyatos fájós lábbal, nagy kínnal döcögtem a sor végén.

Egyszer, fogalmam sincs, hogy mit véhettem a padtársammal, de a tanító úgy látszik, mégiscsak megpróbált embert faragni belőlem, és megbüntettet. Ez azt jelentette, hogy bedugott kettőnket az íróasztal alá, és időnként a lábát megmozgatta irányunkba. Erre ráadásul megérkezett a tanító néni egy másik osztályból, aki nagyanyámnak volt a szomszédja, jó barátságban volt vele. „Na, jöjjön csak, Mariska, nézze meg ezt az úriembert!” – kihúzott a fülemnél fogva, és megmutatott. Utólag visszagondolva, csak arról lehetett szó, hogy valahogy fel akart ébreszteni, hogy emberformát csináljon belőlem.

Erre következett a tragédia, ami egész életemnek tragédiája lett: mikor az első két osztályt befejeztem, valami influenzafélét kaptam. Elmúlt, de nagyanyám mindig ellenőrzött, és nekem folyton 37,2 fokos lázam volt. Elvitt az orvoshoz, Kaiser doktorhoz – Zilah legnagyobb családjából származó orvos –, aki meg sem vizsgált, annyit mondott csak: „Kérem, ha láza van, fektetni kell, amíg el nem múlik”. Nekifogtak engem fektetni, és két éven keresztül fektettek, de akkor már hazavittek Goroszlóra, ott végeztem a harmadik és negyedik elemet. De nem lehetett mindig feküdni, mégiscsak iskolába is kellett járni, bár minden szabad pillanatban fektettek. Két éven át, a harmadik és

negyedik elemi alatt – akkor lett volna az emberből ember – én végig feküdtem. Ráadásul én voltam az úrfi a faluban. Az, hogy valaki pofon üssön, szóba se jöhetett. Egy esetre emlékszem: vallásóra következett, és valaki azt mondta, hogy édesapám valami miatt nem fogja az órát megtartani. Én azt mondtam, hogy meg fogja tartani, tudom, hogy fog jönni. És fogadtam a gyerekekkel egy pofonban. Neki lett igaza, és pofon ütött. Ebből tragédia lett otthon, hogy engem pofon ütöttek. Ez így folytatódott két teljes esztendőn keresztül.

Közben még egy apróság az iskolával kapcsolatban: egy fiatal tanító jött egyenesen az intézetből, fogalma sem volt, mit jelent a tanítás. Románul már 3–4 soros szöveget kellett megtanulni. Aki nem tudott románul, nem értette, mit jelent. Erről van egy emlékem, hogy hason feküdtem az asztalon, és apám meg anyám próbálta szavanként beadagolni. Aztán apám megmondta a tanítónak, hogy nem így kell kezdeni a tanítást, hogy három sort rögtön feladunk, mert az úgysem fog menni. Kialakult ez is, mert értelmes ember volt a tanító, beletanult a tanításba.

Végre aztán valami egyéb bajom is került negyedik elemi után, és felvittek Kolozsvárra. Egy professzor megvizsgált alaposan tetőtől talpig, és megállapította, hogy az égvilágon semmi bajom nincsen. A 37,2 fok megvolt éveken keresztül. Az orvos azt mondta: „Minden hőmérőt a házban törjének össze, és tekintsék ezt a gyermeket egészségesnek!” Aztán mikor bekerültem a gimnáziumba, nagyanyámtól jártam megint, aki könyörgött, hogy engedjem, legalább egyszer mérje meg a lázamat. De én akkor már erélyesebb voltam, nem engedtem éveken keresztül, hogy megmérjék. Később valahányszor megmérték, mindig megvolt a 37,2 fok. Hogy mitől, nem tudom, lehet, hogy akkor szereztem egy foltot a tüdőmre, aminek aztán nagy jelentősége volt, de csak évtizedekkel később. Az most is megvan. De annak az volt a haszna, hogy a börtönben egyetlen dolgot vettek komolyan egészség szempontjából: a tuberkulózist. Úgyhogy félévenként vagy ritkábban jött egy-egy társaság, és bedugtak minket a röntgen alá. Én már tudtam, hogyan álljak, hogy látszódjék a folt. Ennélfogva a hét évből legalább két teljes esztendőn át diétás kosztot kaptam. Az olyan nagyszerű volt, hogy amikor

megállapították valakiről, hogy tébécés, mindenki gratulált neki. Nagy jelentősége volt a kosztoknak, és én jó kosztot kaptam, pedig tudtam, hogy nincs semmi bajom.

A gyerekkorom mindenesetre olyan siváran telt el, hogy olyant senkinek sem kívánok. Némi előnyként könyvelhető el, hogy már akkor nekifogtam olvasni. Feküdtem az ágyban, és rengeteget olvastam.

Gimnáziumi évek a zilahi Wesselényi-kollégiumban¹¹

Végre aztán bekerültem a gimnáziumba a normális gyermekek közé. Ott kellett megtanuljam, hogy ha csúfolnak, akkor én ezt azonnal vállaljam el, és én csúfoljam magam, mert akkor nem érdekes a csúfolás. De mivel nagyanyám kezére kerültem, be kellett tartanom a szabályait: ha reggel +5 foknál alacsonyabb volt a hőmérséklet, akkor fel kellett vennem a nagykabátot, és a nagykabátnak rajtam kellett lennie, amíg haza nem megyek. Van egy fényképem erről: az egész osztály, nem éppen ingujjban, de ugrál az udvaron, és én állok a fal mellett télikabátban. Még a gimnáziumban is!

Első volt a leckét hajszálpontosan felmondani nagyanyámnak, csak azután lehetett valami mást is csinálni. De állandóan úgy tartottak számon, hogy beteg vagyok, még ha nem is mérték a lázamat. Nem nagyon volt arról szó, hogy közös játékokban részt vegyek még akkor sem. A kötelesség volt az alapjelszó a családban. A kötelesség az első, semmi egyéb nem számít. Apám mesélte, hogy amikor mentek haza az iskolából, a románok majdnem mindig megtámadták őket, és csak az volt a kérdés, hogy ki adja az első pofont. Mert ha a román adta az első pofont, akkor baj volt, de ha a román kapta az elsőt, akkor minden rendben volt. Egyszer azt mondta, hogy nem kívánja, hogy

¹¹ **Zilahi Református Wesselényi Kollégium.** Elődje a XVI. század folyamán, a reformáció elterjedésével egy időben jött létre, és 1816-ig a Zilahi Református Anyaszentegyház fenntartása alatt működött. Amikor közadakozásából felépült az új iskola – a mostani kollégium épület alaprészeként –, fokozatosan átkerült az Erdélyi Egyházkerület felügyelete és támogatása alá. A XIX. század második felének iskolapolitikája alapján állami támogatást is élvezett. Az 1888-89-es tanévtől kezdődően „Zilahi Államilag Segélyezett Ev. Ref. Kollégium” névvel szerepelt 1902-ig, amikor felvette az akkor immár egy évszázada iskolát támogató család nevéből a „Zilahi Államilag Segélyezett Ev. Ref. Wesselényi Kollégium” nevet. Nevét, jellegét és autonómiáját 1948-ban elveszítette, amikor a többi felekezeti iskolával együtt államosították. 1991 őszén Zilahon is újraindult a református középiskolai képzés, azonban az iskola egykori épületében továbbra is kétnyelvű állami oktatás folyik”. (Forrás: A Zilahi Református Kollégium Évkönyve, Zilah, 1994.)

valakit pofon üssön a fia, inkább őt üsse pofon valaki. Az mégiscsak jelentett volna valami emberséget, ha engem valaki pofon üt. Én nem ütöttem pofon senkit. Mai napig nem tudom, hogyan kell egy tisztességes pofont adni valakinek, nem tudom, hogy kell a kezemet tartani, hogy pofon legyen belőle.

1940 tavaszán fejeztem be a második osztályt a Wesselényiben. Ősszel bejöttek a magyarok, és azonnal megszervezték a cserkészcsapatot. Aki ért valamit a gimnáziumban, az be is állt. Nem engedhettem meg magamnak, hogy ne álljak be cserkésznek. Ahhoz hátizsák, bakancs kellett stb. Nagyanyám kétségbe volt esve ezért a felszerelésért meg mindenért, ami a cserkészzel járt, nekem viszont akkor már kialakult az öntudatom jeles tanulóként. Az osztályban velem nem volt baj, jóban voltam az osztállyal, akkor is, ha tudták, hogy testi szempontból gyatra vagyok. Jeles tanuló voltam, mindenkinek szívesen segítettem, a füzetemet akárkinek odaadtam, másolhattak akármit. Jött ez a cserkészlet: tüzes karikákat láttam magam előtt, amikor a hátizsákkal másztam fel a hegyre, de másztam, és eltelt egy fél év, és tudtam mászni, és tudtam cipelni a hátizsákot. Egy fél év elég volt ahhoz, hogy a cserkészletben is jeleskedjem. Most is állítom, és mindenkinek ezt mondom, hogy belőlem kizárólag a cserkészlet csinált ember. Mire azt a két évet elvégeztem, már teljes rangú tagja voltam a cserkészcsapatnak, két év alatt már kinevelődtem.

Magyar világ: 1940-1944

Csodálatos volt, amikor bejöttek a magyarok. Tudtuk, vártuk. Már augusztusban megmondták, hogy Horthy kijelentette: ha egy hónap alatt nem történik semmi, bevonulnak. A tárgyalások meg is kezdődtek Turnu-Severinben, de sikertelenül zárultak. Amikor augusztus 28–29. táján a románok kérték a németeket, hogy bíraskodjanak, a magyarok azt a feltételt szabták, hogy az olaszok is legyenek jelen – Mussolini nagyon magyarbarát volt. Akkor történt a bécsi döntés augusztus 30-án, és a magyar hadsereg bevonult Észak-Erdélybe békésen. Én akkor végeztem a másodikat, és nem tudom, hogy történt, de a szüleim otthon maradtak, és én bementem a városba. A tanárok

azonnal elkaptak, és én köszöntöttem a Kollégium nevében a honvédeket. Ez is egy szép emlék abból az időből.

Aztán amit először érzékelünk, az volt, hogy a közigazgatásban és mindenben helyreállt a fegyelem és becsület. Ezután következett gazdaságilag a teljes felemelkedés – de óriási felemelkedés. Mivel háború volt, hadi gazdálkodás volt a mezőgazdaságban is beszolgáltatási kötelezettséggel, de ezt úgy oldották meg Horthyék, hogy holdanként egy bizonyos számú pontot kellett beszolgáltatni. Nem azt mondták, hogy ennyi s ennyi búzát, hanem hogy holdanként ezer pontot. Megnézték, milyen terület mire alkalmas. Például a Szilágyságnak ez a része búzatermelésre alkalmatlannak számított, mert a búzát sokkal jobban meg tudták termelni az Alföldön, viszont nagyon alkalmas ipari növényekre, mint a napraforgó. Akkor hozták be a szóját, például. Tehát hogyha valaki egy hold földön búzát termelt, ha volt öt holdja, akkor legalább négy holdra való búzát be kellett szolgáltatnia, ami nem érte meg. De ha egy hold szóját termelt, azt jó áron be tudta váltani – nem amolyan jó román módszerrel, hanem tisztességes áron vette át az állam –, és a másik négy holdjával azt csinált, amit akart. Az első évben káromkodtak a falusiak, hogy a drága búzaföldet be kell vetni ilyen marhasággal, vagy napraforgóval, ami szintén nagyon jól ment, de a következő évben hallgattak, és a harmadik évben ők kérték, hogy nem lehetne-e többet, annyira jól jöttek ki ebből. Kialakították, hogy minden területen olyasmit termeljenek, ami megéri. Tudom, hogy Ákostól arrafele, az alföldi részeken lucernát és lucernamagot termeltek. A sógorom édesapjának birtoka is volt, de elvállalta, hogy ő legyen a Futurának a vezetője – Futurának nevezték a mezőgazdasági terményeket felvásárló, gondozó vállalatot. Egy évben iszonyatos mennyiségű részt tudott a környező falvakból bevenni. Megvolt a tekintélye, és megmondta az embereknek, hogy lucernamagot termeljenek. Lucernamagból többet vettek be, mint az összes többi termékből. Akkor hozták be a nemes krumpli termelését Székelyföldre, a rózsakrumplit. Azóta termelnek a székelyek nagyban, iparilag krumplit. Addig nem volt ilyen, termeltek valamit, bevitték az Alföldre, és becserélték. Horthyék vezették be azt, hogy érdemes ott krumplit termelni eladásra. Ez gazdasági szempontból óriási felemelkedés volt.

A magyarok a pálinkafőzéshez is szabályrendszert vezettek be: megvolt, hogy milyen épületben történhetett, nemcsak úgy, ahogy nagyapám intézte a román uralom idején. Amikor elhatározta, hogy pálinkafőzésbe kezd, az udvaron beállított egy üstöt. Hívta Csobánka urat, a helyi adószedőt, megegyeztek, és mindenki meg volt elégedve. Mikor édesapám került oda, akkor megmondta: „Uram, én tisztességesen akarok az állammal elszámolni, legyen szíves, mondja meg, hogy mennyit kell fizetni az államnak, és pont.” Az adószedő bólintott, és körülbelül a háromszorosát mondta be annak, amit nagyapám fizetett neki és az államnak összesen. Édesapám elképedt, hogy az nem lehet. Csobánka úr megmutatta neki a törvényt. Az előírás szerint Csobánka úrtól személyesen függött, hogy mekkora adót ró ki: kérhetett száz lejt, vagy kérhetett ezer lejt. A Regátban az adószedők száz lejt követeltek, Erdélyben ezer lejt. Nagyapámmal száz lejben számolt, mert száz lej ment az államnak, és száz az ő zsebébe. Édesapámnak viszont ezer lejt mondott. Édesapám megnézte jól a törvényt, megállapította, hogy Csobánka úrnak igaza van. „Kérem, megértettem. Mit fizetek akkor magának és az államnak?” Attól kezdve édesapám is úgy fizetett. A magyar világban viszont külön házacsát kellett építeni, két üstöt kellett beállítani. A két üst le volt pecsételve úgy, hogy a cefrét betöltötték a nagyüstbe, utána azt többet nem látta senki, amíg a kicsi üstből ki nem jött a kész pálinka. Volt egy óra, amíg a pálinka átfolyt a nagy üstből a kis üstbe, minden literből egy csepp lecseppent az órába. Amikor jött a finánc, őt nem az érdekelte, hogy mikor és mennyit termeltek, csak az órát bontotta ki, megnézte, hogy hány liter ment át az órán, és hány fokos, és azt kellett kifizetni. Óriási adó volt rajta, de a pálinkafőzde tulajdonosa nagyon jól járt, iszonyatos pénzeket kaptunk a pálinkafőzésből.

A hadi beszolgáltatás teljesíthető volt, nem volt nehéz, amit beszolgáltattak az emberek, annak az árát is megadták. Csak be kellett adni, mert arra szüksége volt a hadseregnek. Nem lopták el, sosem hallottam, hogy abból probléma lett volna. Városon működött a kvótarendszer, megvolt, hogy egy családnak mennyi cukor jár, volt liszt- és kenyérjegy. Falun ez nem volt érvényes, mert megtermelte mindenki. A móc vidékre - ezt abrudbányai lelkész koromból tudom – a magyarok vittek cukrot, a móc *[havasi román,*

az Erdélyi Középhegységben élő román népcsoport] azt sem tudta, hogy mi fán terem. De ő is pontosan annyit kapott, mint Kolozsváron, mivel neki is járt.

Élet a gimnáziumban

A négy év alatt én főleg Zilahon voltam, csak nyáron mentem haza Goroszlóra, meg a cserkész táborokba jártam. A gimnáziumot annyira szerettük, hogy alig vártuk már a tanítás kezdetét. Pontos órarend volt: délelőtt voltak az órák – öt óra naponta, szombaton is –, délután pedig a bentlakóknak 5-től 7-ig és 8-tól 9-ig bent kellett ülni a tanulószobákban. Az asztalfőn ültek a nyolcadikosok, a többiek pedig a padokban. Nem lehetett piszogni sem, mert a nyolcadikosokat zavartuk volna. Teljes fegyelem alatt kellett tanulni. Hogy mit csináltál az alatt a három óra alatt, a te bajod volt, regényt is olvashattál, nem a tanárok irányították a gimnázium életét, hanem a diákok. Ez például ma egyszerűen érthetetlen. Az apparitor¹² ellenőrizte a szobákat. Vele ment a felügyelő tanár, de nem szólt bele. Ha például valakinek rendetlen volt az ágya vagy a szekrénye, vagy a keze piszkos volt, az apparitor megbüntette, joga volt hozzá. De a tanár nem szólt semmit, legfeljebb akkor mondta neki, hogy túl erős vagy túl gyenge volt, ha már kimentek a szobából. Adott ugyan tanácsokat az apparitornak, de azokat a diák hajtotta végre. A szoba rendjéért a nyolcadikos szobagondnok volt a felelős. Ha rendetlen volt egy fikának [*első diáknak*] az ágya, az apparitor nem azt kérdezte, hogy kinek az ágya, hanem: „Szobafőnök úr, ezzel mi van?”

A hangulat jó volt, a tanárokkal általában jó viszonyban voltunk. Volt olyan tanár, akit utáltunk, de az a mi bajunk volt – meg az övé. Csabai Jenő, a katolikus tanár érdekes és jellemző eset. Katolikus pap volt, kiugrott és megházasodott, de katolikus paptanár

¹² **Apparitor:** „Szolgálattevő, hetes deák; ki hétfőn reggeltől vasárnap estig szolgált. Igazgató, rector, s minden tanár rendeleteinek kihirdetője, tanóráknak jelentője, akadályoztatásuk esetén az illető osztály örömrivalgása közt az 'Oszoly' kihirdetője. Futár, küldönc és a hetes juratusnak, seniornak, contrascribának [*a kollégiumi diáktársadalom vezetőinek*] a hívó csengettyűvel, vagy *domine apparitor* kiáltással zaklatott segéd tisztje. Szolgálati ideje alatt nem volt szabad letennie a szíjan lógó 3 szögletű botot, mely lapjain papírral, szögletjeinek mélyedéseiben viaszszal volt bevonva, s az 5-8 felső osztály tanulóinak névsorát tartalmazta. A praeceseken [*áhitatokon*], lustrákon [*névsorolvasásokon*], templomban vagy megrendelt kivonulásokon meg nem jelenőket ezen jegyezte meg s jelentette be a contrának”. (A Maros-vásárhelyi Református Kollégium államilag segélyezett Főgimnáziumának és Elemi Iskolájának Értésítője az 1913-1914-es iskolai évben. Kiadja Paál Gusztáv kollégiumi igazgató, Maros-vásárhely, 1914. pp. 3-4.; https://library.hungaricana.hu/hu/view/Marosvasarhely_19778_ev_ref_19841_1913/?pg=8&layout=s)

maradt. Még hozzá katolikus szempontból nagyon jó tanár. Felpártolta őt a püspök, és beajánlotta, mert csak ajánlani lehetett a tanári karhoz, az maga választotta a tanárokat. Ha viszont a püspök ajánlott valakit, azt illetett elfogadni. Hát elfogadták. De ez az ember először is hazudott, ami azt jelentette, hogy a saját életéről mesélt például olyanokat, hogy volt az arabok között, és hogy milyen volt ott az étkezés, hogy kellett kézzel enni. Mi tudtuk, hogy ez nem igaz. Olyanokat csináltunk – nem mindenki, körülbelül öten, akik nem féltettük a jegyünket –, hogy amint elkezdte a hazudozást, mind felemeltük a fejünket, és a plafon egy bizonyos pontját néztük mereven. Ültünk szépen, hallgattunk, és néztük azt a bizonyos pontot öten.

Nagyon sajátos figura volt. Először is természetesnek találta a besúgást. Ez általános lehetett a katolikus tanároknál, onnan tudom, hogy a börtönben találkoztam egy teológiai tanárral, aki magától értetődő dologként mesélte, hogy a szemináriumban náluk mindenkinek megvolt, hogy ki kit súg be. Tudta, hogy óróra is valaki besúg, ez hozzátartozott az életükhöz. Nekem Csabaival az volt a pechem, hogy engem nézett ki magának, hogy én legyek a besúgója. Nagyon jóban voltunk, egy utcában laktunk, a vállamra tette a kezét, úgy mentünk át az utcán. Volt olyan, hogy megkérdezte: milyen növény az, ami épp ott volt az egyik udvaron, kért, hogy érdeklődjem meg, és mondjam meg neki. Ez azt jelentette, hogy menjek a lakására. Én nem mentem a lakására, hanem a következő órán jelentettem az osztály előtt, hogy ilyen és ilyen növény. Bosszankodott rajta. A többiek, a cserkészvezetők kezdtek aggódni, hogy mi lesz velem. Az lett belőle, hogy egyszer tanúja voltam, hogy egy nagyon gyenge tanuló teljes erővel tanulja a latint a bentlakásban. Én kinnlakó voltam. Jött a feleltetés, a diák nem tudott, a tanár kezdte szidni, s akkor felálltam, és kijelentettem: „Láttam, hogy teljes erővel tanult délután!” – „Mi közöd hozzá, fiam?” – kérdezte Csabai. „Az osztálytársam, tanár úr” – mondtam. Dühbe gurult: „Na, fiam, velem elintézted a dolgot!” S én felszusszanva ültem le, hogy ettől megszabadultam.

Utálta a népiséget. Mi annyira merevek voltunk – túlzás volt, tényleg –, hogy nem táncoltunk volna el egy keringőt, tangót, mi csak magyar népi táncokat táncoltunk. Nem énekeltünk el egy cigánynótát, egy Balázs Árpád nótát. Meghívtak a lányok zsúrba,

elmentünk, és a házigazda megkért: énekeljétek el a nótámat. „Cigánynótákat nem énekelünk!” – sértettük meg az illetőt. Tanított nekünk Csabai gyönyörű nótákat, latinul is tanított nótát. Megtanultuk, hogyan, fújtuk torkunk szakadtából. Csak aztán a végén felálltam, és megkérdeztem: „Tanár úr, ezek közül melyik népdal?” A guta majd megütötte.

A gimnázium vége fele történt, hatodik osztályban, az utolsó magyar esztendőben: Csabai szülői értekezletet hívott össze. Elintézte, hogy ő legyen az osztályfőnökünk, mert a mi osztályunk volt a legvadabb. A tanáraink megsúgták, hogy most azt akarja elintézni, hogy a szülők álljanak szembe a népiséggel. Azonnal ment az értesítés édesapámnak, hogy be kell jönni a szülői értekezletre. Apám be is jött. Elő is adta, hogy ahelyett, hogy tanulnának a diákok, az utcán ugrálnak, a bakancsokkal csattognak végig a folyosón, nem tudnak úriemberként viselkedni, tönkre megy a bizonyítványuk, nem tudnak tanulni rendesen. Már-már kezdtek hajolni a polgári hangulatú szülők, amikor aztán felállt édesapám: „Nagyon helyes, így van jól. Legyenek kemény magyar emberek!” – „Kérem, az ön gyermeke is elrontotta a bizonyítványát”. – „Nagyon jó, nincs szükségünk bamba jelesekre. Ember legyen belőle!” Erre már a szülők is édesapám pártjára álltak. Megint nem sikerült Csabai Jenőnek keresztülvinni az akaratát. És ez így folyt két éven keresztül. Annyira más volt a hangulata, ez a katolikus hangulat, amiben benne volt. És ezt helyesnek tartotta, mert meggyőződéséből fakadt. Félelmetes, hogy milyen különbség volt a mi iskolánk, és a katolikus iskolák között, és ezt mi általa ismertük meg.

Még azelőtt volt, amikor elkezdődött a népies mozgalom a kollégiumban, főképpen a cserkészcsapatban. Illett három-négyszáz népdalt tudni, olvasni Szabó Dezsőt, Móricz Zsigmondot, Németh Lászlót. A szobában megbeszéltük alaposan. Utáltuk a németeket, féltünk az oroszoktól. Volt, aki jobban félt az oroszoktól, volt, aki jobban utálta a németeket. De véleményt kellett mondani, véleményem kellett, hogy legyen ezekben a kérdésekben. Aztán a földreform kérdésében, a mezőgazdasági kérdésekben otthon kellett lenni. Ezt nem a tanárok csinálták, mi csináltuk. Hetedikes-nyolcadikos gimnazisták irányították az egész gimnázium életét. A román időben például március

15-én megtartottunk minden órát hajszálpontosan. De szabály volt, hogy nem szabad olyan tankönyvet bevinni az osztályba, amilyen óra volt azon a délelőttön. Egyéb könyvet bevihettünk, de azokat nem. A tanárok tudták, hogy sem kérdezni, sem magyarázni nem lehet annak az órának az anyagából. De lehetett mesélni, felolvasni, esetleg írni valamit, ami nem volt nehéz. Ünnepi hangulat volt az órákon. Egy-egy tanárral előfordult, hogy elfelejtette, milyen nap van, és kezdett feleltetni. Akkor az ember vigyázzba állt a padban, és nem szólalt meg, amíg a tanár fel nem nézett: „Jaj, bocsánat!” Akkor eszébe jutott, hogy március 15. van, és nem folytatta a feleltetést.

Jó tanáraink voltak. Például Józsa Gerő, ő később Vásárhelyre került. Csodálatos ember volt. Félszemű. Volt egy nagyszerű számtantanárunk, de az csak egy évig tanított. Volt olyan diák, aki valamilyen ürüggyel elment a tanárhoz a lakására. Az azonnal észrevette, hogy ez most be akar súggni valakit. Szépen ki is vallatta. A fiú mindenkiről elmondott minden rosszat, amit tudott. A következő órán a tanár elkezdte, hogy ki mit csinált, és milyen büntetés jár érte, mondjuk szobafogság vagy hasonlók. A diákok meg voltak lepődve. A végén, mikor mindenkit felszólított, felállította ezt a fiút is: „Állj fel, fiam! Na, nézzétek meg, tegnap eljött hozzám, és ezt mind elmondta nekem. Úgy gondoljatok rá!”

Szász Árpád volt az igazgató, igen-igen balkáni figura. Először is belénk verte a románt, de bottal, a szó szoros értelmében. Örök életemben megmarad az emléke, hogy november táján, mikor kezdte számolni, hogy „septembrie, octombrie...” [*szeptember, október*], mindenkit kivert a hideg. „Noiembrie, decembrie. ... nu ai putut învăța, că în limba română nu există e, numai é. Porcule, marș afară!” [*November, december... nem tudtad még megtanulni, hogy a román nyelvben nincs e, csak é? Disznó, kifelé!*] Kirúgta az illetőt. Ez volt a románórák stílusa. De az érettségig mindenki átment. Én egyébként a Kollégiumban tanultam meg úgy-ahogy románul. Goroszló háromnegyed részben magyar falu volt. Mint mondtam, volt állami iskola román tanítóval, de minden gyermek a magyar iskolába járt, magyar környezetben. Én román emberrel azt hiszem, hogy abrudbányai pap koromig nem is beszéltem.

Aki arravaló volt, megkapta Szász Árpádtól érettségi előtt az utasítást, hogy gyűjtsön össze öt liter pálinkát vagy megfelelő összegű pénzt. Tudtuk, hogy nem neki kell, mert a bizottság tagjait vitte vendéglőbe. Fizetett mindenkinek, mint a katonatiszt, de a diákjai átmentek az érettségire. Amikor Erdély-szerte a magyar diákságnak mindössze tíz százaléka érettségizett sikeresen első próbálkozásra, akkor nálunk ez az arány kilencven százalék volt. Ilyen volt az igazgatónk.

Nagyon szabad életet élhettünk. Magyar időben lányok is kerültek be a gimnáziumba, a húgom három évvel volt fiatalabb, ő is bekerült. Mikor negyedikes voltam, akkor került be elsőbe, mikor hatodikos voltam, ő akkor volt harmadikos. Ő meghívta a lányokat, és én meghívtam az osztályunkat. Így aztán általában a mi osztályunk és a gimnazista lányok egy közösséget alkottunk. Zsúrokat rendeztünk, táncoltunk, énekeltünk, nótáztunk, beszélgettünk, udvaroltunk. Ez teljesen szabadon ment. Mindig más-más leány családja hívott meg egy vacsorára, esetleg zsúrra. Ez is szabad dolog volt, senki sem kérdezte, hogy mit csinálunk, és miért csináljuk. Diákcsínyek meg effélék, ha voltak is, én nem voltam benne. Én végig a gimnáziumban is külön kategóriába tartoztam. Egyszer volt, hogy az egyik ilyen zsúrban, mikor vacsorához kellett ülni, berohant egy fika, hogy „Cserkészriadó! Húsz percen belül sorakozó a nagy udvaron!” A családnak a legnagyobb megdöbbenésére, mindannyian felugrottunk és elrohantunk. Annyit mondtunk csak, hogy kezét csókolom. Én is gyorsan átöltöztem, de kiderült, hogy disznóság történt. Mi hatodikosok voltunk, és a hetedikesek irigyelték ezeket a zsúrokat, és borsot akartak törni az orrunk alá. Kimentünk a kis fenyvesbe, ott volt hadijáték, aztán hazamehettünk. A társaság mérges volt, de tudomásul vette, én nem. Én az effélét azért sem csináltam, bennem volt a makacosság. Azonnal átöltöztem, visszamentem, és megettem a vacsorát. Csak én, a többi nem.

Add headings (Format > Paragraph styles) and they will appear in your table of contents.

M. Nagy Ottó volt a vallástanárunk. Úgy nevelte belénk a vallást, ahogy kellett. Mikor konfirmáltunk negyedik osztályban, a Káté¹³ volt a tananyag. Szó sem volt kényszerről, de aki adott magára valamit, az jelentkezett nála, és felmondta az egész Kátét, mindenestől. Ezt meg kellett tanulni, ez természetes volt. Én aztán a Kollégiumban konfirmáltam, a Kollégium lett a gyülekezetem.

A háború utolsó éve, a zsidók deportálása

Amikor a németek bevonultak Budapestre, még eltelt egy hét, amíg Erdély is német megszállás alá került. De már bent voltak Budapesten, amikor mi a cserkészcsapattal végigvonultunk Zilah főutcáin, és zengtük a nótát: *„Alsónyéken megépült a vasút,/ Megjött rajta Garibaldi, Kossuth,/ Meghozta a nemzeti lobogót,/ Megállj, német, szűk lesz a bugyogód”*. És ezt, hogy „megállj német, szűk lesz a bugyogód” torkunk szakadtából üvöltöttük. Persze Csabai Jenő azonnal fel is jelentett, de a kolozsvári hadtestparancsnokságnak ugyanaz volt a véleménye, mint nekünk, úgyhogy azonnal elsimították ezt az ügyet, szóba sem került.

A németeket gyűlöltük és utáltuk. Féltünk attól, hogy ha Hitler győz, akkor nagy bajok lesznek. De még nagyobb baj, ha Sztálin győz, mert akkor meg tönkreteszi az országot. A kettő között állva azt akartuk valahogy megjátszani, hogy az angolok kerüljenek ide, azokhoz aztán már lehet csatlakozni. Ez volt a politikai álláspont, egész Erdély értelmisége így gondolta. Kommunista akkor nem volt, nem is tudtuk, hogy léteznek egyáltalán kommunisták, annyira nem voltak jelen. Nyilasunk sem volt, csak három-négy hülye – úgy tartottuk, hogy biztosan megbolondult, nem volt érdekes. László Dezsőék

¹³ A **Heidelbergi Káté** a református egyház alapvető hittételeit tartalmazza 129 kérdés és felelet formájában. Szerzői Zacharias Ursinus és Caspar Olevianus, református hittudósok, akiket III. Frigyes pfalzi választófejedelem azzal bízott meg, hogy a Biblia alapján írjanak olyan népkönyvet, amelyből minden református hívő tisztán és igazán megismerheti a keresztyén vallást. A Káté rövid idővel 1563-as kiadása után magyar nyelvterületen is ismerté vált. A szatmárnémeti nemzeti zsinat 1646-ban kánonilag kimondta, hogy a Heidelbergi Káté „mindenütt megtartassék és taníttassék”. Magyar nyelven először 1577-ben jelent meg Pápán, Huszár Dávid nyomdájában. A református fiataloknak – konfirmációjuk alkalmával, 13-14 éves korukban – hitbéli tudásukról és keresztyén elkötelezettségükről a gyülekezet színe előtt kell számot adniuk a Káté egy-egy kérdésének megválaszolásával. Ezt követően válhatnak az egyház és gyülekezetük teljes jogú tagjává. (Forrás: <http://reformatus.hu/egyhaziunk/mutat/6216/>)

keresztülvitték azt, hogy az Erdélyi Pártban¹⁴ minden ideológiai különbség nélkül részt vehettek az erdélyi képviselők, s azok mindig a kormány mellett álltak. Voltak, akik az Imrédy-párttal szimpatizáltak, vagy más magyarországi párttal, de annak gyakorlati jelentősége nem volt.

1944-ben született egy határozat, hogy a mi Kollégiumunk is küld őrsöt az országos cserkész táborba. Volt egy úgynevezett Ichthusz-tábor¹⁵, ebbe minden cserkészcsapat küldött egy őrsöt, az verseny tábor volt. Erre mi belelkesedtünk, hogy megmutatjuk mi azoknak a nyavalyás magyarországi cserkészeknek, mi az igazi cserkészletet. Volt olyan, hogy az erdélyi cserkészcsapatoknak a táborában minden nap felvonták annak a csapatnak a zászlaját, amelyik a legjobb volt. Két nap után már nem a zilahi csapatnak vonták fel, mert az természetes volt, hogy a legjobb, hanem az utána következőt. Annyira belelovalltuk mi magunkat a cserkészletbe. Így aztán megalakult az őrs, mindenkinek megvolt a szakmája, a történelem-földrajz szak volt az enyém. Így készültünk, hogy na, most aztán megmutatjuk nekik, hogy kell azt csinálni. Szeptember elején lett volna ez, augusztus végén éppen előkészítő táborban voltam a Szamos mentén, amikor meghallottuk, hogy a románok átálltak. Azonnal tudtuk, hogy ez mit jelent. Ez Erdélyt jelenti. Megszűnt minden, azonnal hazamentünk, s akkor már csak arra készültünk, hogyan kell fogadni a románokat. Goroszlóra október végére ért a front, de addigra a családom már elmenekült Magyarországra.

¹⁴ **Erdélyi Párt** (1940-1944). A második bécsi döntés értelmében a Magyarországhoz visszakerült Észak-Erdély képviselőházba behívott 51 képviselője először párton kívüli parlamenti csoportot alkotott, majd 1940. december 14-én az erdélyi magyar képviselők párton kívüli csoportja megszűnt, és belőle megalakult az Erdélyi Párt. Elnöke Ember Géza, főtitkára gróf Teleki Béla lett. A párt kormányt támogató álláspontot foglalt el. A pártprogramot az Erdélyi Párt nagygyűlése 1941. május 28-án Kolozsvárott fogadta el. Az Erdélyi Párt vezetői és teoretikusai (a Hírel kör tagjai: Venczel József, Albrecht Dezső, Mikó Imre, Vita Sándor) alapvető fontosságúnak tartották a középrétegek (döntően a magyar iparos és kereskedő réteg) megerősítését és a Székelyföld modernizációját: a népfőlöleg csökkentése telepítési politikával, infrastruktúra-fejlesztés, villamosítás; a mezőgazdasági kultúra fejlesztése, a közlekedési viszonyok javítása minden kezdeményezésükben megjelent. A párt tevékenységén belül a kisebbségi viszonyokhoz képest a legnagyobb változást az jelentette, hogy míg az Országos Magyar Pártnak (1922–1938) nemigen sikerült a munkásság, a kisiparosság és a kisgazdák beszerzése, addig az Erdélyi Párt helyi tagozataiban ezek a csoportok meghatározók lettek. (Források: http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf924.pdf; Bárdi Nándor Az Erdélyi Párt és a regionális politika; http://www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/pdf/2003_2-3_14.pdf)

¹⁵ A görög nyelvben az ichthusz szó jelentése hal. Akrosztichonként (mozaikszóként) olvasva, a kezdőbetűk jelentése szerint: Jézus Krisztus Isten Fia Megváltó (I: Jészusz (Ιησους), K: Krisztosz (Χριστος), Krisztus, Th: Theou (Θεου), Isten, Ü: Hüiosz (Υιος), Fia, Sz: Szótér (Σωτηρ), Megváltó).

Két zsidó család volt Goroszlón. Jött a hír, hogy viszik a Csuri zsidót, úgy hívták. Apám tudomásul vette, hogy deportálják őket. A deportálásról hallottunk, azt is tudtuk, hogy Horthyék mindent elkövetnek, hogy Hitler meg legyen elégedve, de fel sem tűnt édesapámnak, hogy ez probléma lenne. Amikor a zilahi zsidókat vitték el, annak nem voltam tanúja, mert nyáron történt. De az iskolában nem volt antiszemitizmus, nem voltunk ellenük, jóban voltunk a zsidókkal. Zilahon pontosan velünk szemben lakott egy zsidó orvos családotól, nagyanyámat ő kezelte. Az panasolta, hogy olyan neki itt élni, mint mikor a macskát bezárják a szobába és verik, az meg nem tud kimenekülni. Ő már így érezte. De mikor elvitték, Szilágy megyében azonnal lemondott az egész előljáróság, az alispán, a polgármesterek. Egy sógorom, aki egy faluban volt bíró, azonnal lemondott az is a többiekkel együtt tiltakozásképpen. Ezt csak ők tudták egymást közt, mi nem is tudtuk róla. De arról szó sem volt, hogy haláltáborba vigyék őket, csak amiatt tiltakoztak, hogy ezek a zsidók is közülünk valók voltak, mit akarnak velük. Egy-két zsidó, aki kimenekült, visszajött és jelentette, hogy mi történik valójában. Akkor tudta meg Ravasz László, és ő rohant Horthyhoz, hogy nagy baj van.¹⁶ Horthy azonnal le is állította az egészet, többet egy zsidót sem vittek ki Magyarországról. De akkor már nem volt más, csak a budapesti zsidóság, azokat megmentette Horthy. Őket aztán sajnos a nyilasok lőtték a Dunába.

Egyetemi évek

¹⁶ Ravasz László püspök 1944. április 12-én (majd 28-án ismét) felkereste Horthyt, s kérte, hogy a zsidókérdésben ne tegyen semmi olyat, mely később a felelősséget rá, a kormányzóra hárítaná. Kérte a kormányzót, hogy akadályozzon meg minden zsidók elleni atrocitást. Ravasz így írt az április 28-i beszélgetésről: „A kormányzó úr bizonyos ellenérzéssel hallgatta előterjesztésemet, s olyan benyomás maradhatott benne, hogy túlléptem az illetékességemnek a határvonalát. De ez a helyzetből következett, ezt mint kockázatot vállalnom kellett...” 1944. május 9-én felkereste a miniszterelnököt, Sztójajt is, és elmondta aggodalmait. 1944. május 17-én a Konvent elnöksége nevében a miniszterelnöknek írt levélben tiltakozott a gettósítás ellen, majd 1944. május 19-én szintén az Egyetemes Konvent nevében írt a miniszterelnöknek. Ekkor már Ravasz tudott az auschwitzi haláltáborról, és ennek fenyegető veszélyére figyelmeztetett. Horthy kormányzó csak 1944. július 6-án jelentette be, hogy leállítja a deportálásokat. (Forrás: Horváth Erzsébet: Ravasz László és a zsidómentés. In: *Protestáns Téka*. II. évfolyam 6. szám, 2007. október. Az idézet forrása: Ravasz László, Válogatott írások 1945-1968. Szerk. Bárczay Gyula, Bern, 1988.)

A '44–'45-ös tanévet, a hetediket én magánúton tettem le év végén, miután májusban visszajöttünk. Hetedikben szét voltunk szóródva a háború miatt, nyolcadikra össze gyűlt az osztálynak körülbelül fele, kétharmada. De én nem vesztettem évet, '46-ban kollégistaként érettségiztem. Magyar bizottság volt. Több református, de legalábbis magyar gimnáziumot gyűjtöttek egybe, azokat gimnáziumonként egy közös bizottság vizsgáztatta. Akkor úgy kellett készülni az érettségire, mintha hét éven át tanultuk volna a franciát: nem csak a nyelvtant kellett tudni, hanem francia írókról kellett előadást tartani. Akkor került ki az egyetemről egy leányka, aki a franciatanárunk lett. Két-három hétig próbált belőlünk valamit kihozni, aztán lemondott róla. Azt csinálta nagyon ügyesen – nem tudom, ki javasolta neki, esetleg valamelyik tanárunk –, hogy egy kétsoros mondanivalót fogalmazott meg minden egyes érettségi tételről. Azt aztán volt, aki bevágta – én például –, volt, aki puskát csinált belőle. De mindenkinek megvolt, mert a tanárnő megmondta, hogy aki ezt így el tudja mondani, az nem bukik meg. És csak ez volt a fontos, nem a jegy.

Nekem gyermekként nem jutott eszembe, hogy lelkész legyek. Később sem. Nem azért, mert nem lettem volna szívesen az, de nem éreztem hivatásomnak a papi mesterséget. Amit édesapám csinált, azt én magamra nézve nem tartottam. Valahogy magasabbra is néztem. Ezért volt, hogy nyolcadikos koromban, érettségi előtt egy fél évvel még nem döntöttem el, hogy mire megyek, de az bennem volt, hogy papnak nem. A népies nevelésből tudtam, hogy én tartozom a nemzetemnek. Tudtam, hogy tehetséges vagyok, mert a gimnázium legjobb tanulója címet kaptam meg utolsó esztendőben. Tudtam, hogy az felelősséggel jár. Akkor úgy gondoltam, hogy nem lehet elbújni egy faluban, hogy ott lelkészkedjem. Nekem nagyobb feladatom van. Politikus akartam lenni vagy diplomata, és ezért mentem először jogra.

Az utolsó gimnáziumi félév elején még nem tudtam, hogy hova fogok menni egyetemre, a vége fele döntöttem el, hogy a jogot választom. Nagy hülyeség volt ez 1946-ban, amikor mindenki úgy tudta, hogy tíz éven belül egy ügyvéd sem lesz – a kommunizmusban nincs jog, felesleges minden efféle. Utolsó órán Szász Árpád, az igazgató elővett bennünket, és névsor szerint mindenkit megkérdezett: „Mi akarsz lenni,

fiam?” Mondta, hogy hova kell beiratkozni, mit kell csinálni. Pontos, részletes utasításokat adott mindenkinek. Mikor a „V” betűhöz ért: „Na, Varga, hova mész?” – „Jogra megyek”. – „Ülj le!” Ennyi volt az útbaigazítása Szász Árpádnak. Tudtam, hogy ezt ő hülyeségnek tartja, nem kellett magyarázni, de olyan gyorsan cserélődtek a korábbi rendszerek, hogy mindenki remélte, a kommunizmus sem fog sokáig tartani.

Később a börtönben együtt voltam a román petróleumipar vezetőjével. Ezeknek nyugati volt a gazdájuk, a román állampolgárok a nyugatiak utasítása szerint vezették az olajkitermelést. Kérdeztem, hogy ők nem tudták-e, mi következik. Dehogynem tudták, nagyon jól informálva voltak ők is, és folyton jelentették a nyugati gazdájuknak, hogy mi következik, hogy nagy baj lesz belőle. Azt kérdezték Nyugatról: „Kibírtok két esztendőt?” Azt mondták: „A pokolban is kibírunk két évet”. – „Akkor csináljátok!” Ha megkérdeztem, hogy mi a véleményük, a nyugatiak tényleg úgy gondolták-e, hogy két év alatt vége lesz a kommunizmusnak, nem feleltek rá. Vagy nem tudták ők sem, vagy nem akarták ilyen rossz fényben feltüntetni a gazdáikat. De ha ezek az emberek, akik több mint tíz esztendőt ott ültek a börtönben azzal, hogy csak két évet kell, hogy kibírjanak, és akkor a nyugatiak intézkednek, ha ezek így tudták, hogy ne gondoltuk volna mi ugyanígy.

Buza László¹⁷

Amikor beiratkoztam a jogi egyetemre, ott mindjárt találkoztam egy érdekes emberrel: Sípos Jánossal, aki később kovásznai pap lett. Nagyszerű ember volt minden tekintetben, lelkipásztorként is. Ő nagyon jól tudta, hogy én jogra megyek. Az ő jó

¹⁷ **Buza László** (1885-1969): jogász, egyetemi tanár. Jogi tanulmányait a sárospataki jogakadémián, majd Budapesten, Berlinben és Kolozsváron végezte. 1908-ban avatták jogi, 1909-ben pedig államtudományi doktorrá. 1912-től a Kolozsvári Tudományegyetem magántanárává habilitálták. 1918–1923 között a Sárospataki Református Jogakadémia igazgatójává nevezték ki, 1923-tól a szegedi Ferenc József Tudományegyetemen tanított. Miután a második bécsi döntés nyomán, 1940 őszén a Ferenc József Tudományegyetem újjászervezett Jog- és Államtudományi Kara Szegedről visszatért Kolozsvárra, előbb a Kolozsvári Tudományegyetemen, majd a Bolyai Tudományegyetemen tanított. 1947-1949 között a magyar állampolgárságú professzoroknak el kellett hagyniuk Kolozsvárt, mert szerződésüket a román minisztérium nem hosszabbította meg. Buza László Szegedre visszatérve, 1948-1966-ig, nyugdíjazásáig a József Attila Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karán a nemzetközi jog tanszékvezető egyetemi tanára volt. 1959–1965 között a Magyar Jogász Szövetség, 1960–1964 között az Állami és Jogtudományi Bizottság elnöki tisztét töltötte be. A Magyar Tudományos Akadémia rendes tagja, az 1950-1960-as években a református egyház Dunamelléki Kerületének főgondnoka volt. (Forrás: Ruszoly József: Emlékezzünk régiekről! *Szeged*. 2001. 13. évf. 7. sz.)

barátja volt Dobai István, aki viszont abban az időben Buza László nemzetközi jog professzornak volt a gyakornoka. Én ismertem őt, mert járt a Wesselényiben, de nem ott végzett. Sipos beajánlott neki engem. Az pedig komolyan vette, első pillanattól kezdve a hónom alá nyúlt. Mindjárt megmondta, hogy amit én akarok, azt ott kell kezdeni Buza Lászlónál.

Kiváló ember volt ez a Buza László, óriási tudós a nemzetközi jogban, és kiváló pedagógus. Nagyon nagy dolog volt a közelébe jutni. Különben akárki akármikor mehetett hozzá. Két szobája volt a Bolyai Egyetemen, a nagy nyomorúság ellenére is. A belső a szentély, oda csak az mehetett be, akit ő behívott. A külső szobában ott volt két tanársegéd: az egyik az övé, a másikat befogadta, és ott volt Dobai mint gyakornok. Oda akárki bemehetett, de veszedelmes vállalkozás volt, ugyanis az idős úr időnként kilépett a külső szobába, rendszerint azzal, hogy „Urak, egy érdekes probléma...” Így kezdődött, és akkor folyt a vita a berlini békekötésről: „Mi az uraknak a véleménye erről a kérdésről?” És aki ott volt a szobában, mindenkinek hozzá kellett szólni. Mondhatott hülyeséget nyugodtan, csak szóljon hozzá. Ennélfogva nem mertek az emberek bemenni, mert nagyon nagy volt a kockázata, hogy felsülnek. Akkor még akármit fel lehetett felvenni a kötelező tárgyakon felül, én rögtön felvettem a nemzeti célokat, hiába volt harmadéves tantárgy. A szemináriumra is mindjárt bejelentkeztem. Egy év után, másodéven Dobai felkerült tanársegédnek, és én lettem helyette a gyakornok. Ez azt jelentette például, hogy állandó asztalom volt Buza László külső irodájában, és feladataim is, például a harmadéveseknek én olvastam fel a névsorát, és én tartottam őket számon. Ez azt is jelentette, hogy teljesen kikapcsolódtam az ifjúság életéből, mert ahogy kicsengettek, én azonnal bementem az irodába, és ott ültem. Az volt a hihetetlen, az a kristálytisza európai logika, ahogy Buza László nézte a dolgokat! Egész életemet meghatározta ez a gondolkodásmód. Nem a jog maga, hanem a logikája. Alapvető dolog volt, hogy minden alá van rendelve a jognak. Ha én nem átjárón mentem át az utcán, azt jelentette, hogy én most megszegtem egy jogot. Ha zebrán mentem keresztül, azt jelentette, hogy engedelmeskedtem, betartottam egy jogszabályt. Így kellett a világot nézni, mindennek megvolt a maga rendje benne. Valahogy úgy alakult aztán, hogy amikor felhangzott a kérdés, hogy mit szólnak hozzá, akkor Dobai és a két tanársegéd

biztosan homlokegyenest az ellenkezőjét mondták, én pedig önkéntelenül is Buza vonalán álltam. És ezt ő nagyon értékelte, úgyhogy másodéven már önálló szemináriumi dolgozatot adott.

Volt egy nagyon-nagyon rendes, becsületes jogászhallgató negyedéven, aki jó barátja volt Dobainak, annyira, hogy megengedte egyszer magának, amikor a neve szóba került, hogy a professzor előtt annyit mondjon: „Az egy nagyon rendes ember”. Ez volt a maximum, amit megengedhetett magának. Meg is jegyezte Búza. Mikor legközelebb jött az illető sokadszor vizsgára jelentkezni, a belső szobából kipirulva, kikészülve távozott, csak átrobogott a szobánkon, utána jött a professzor, és csak annyit mondott: „Nem tehetek róla, nem tudtam átengedni most sem. Egy kérdésemre sem tudott válaszolni”. A szerencsétlen a professzor négyszáz oldalas tankönyvét nemcsak elejétől a végéig, hanem a végétől az elejéig is bevágta utolsó szóig, de a kérdésekre nem tudott megfelelni. Amikor én jelentkeztem vizsgára, bevágtam a tananyagot, mert önkéntes vizsgára az ember tökéletesen felkészül, leégni nem illik. „Foglaljon helyet”. Leültem a fotelben. „Hát akkor lássuk”. Feltett egy kérdést. A kérdésre a könyv alapján meg lehetett felelni, elzúgtam a választ. Feltett egy másik kérdést: „–Mi erről a véleménye?” A könyv ismerete alapján meg tudtam felelni. Jött a harmadik kérdés. „Mi a véleménye erről, ami akkor történt Potsdamban?” Összeszedtem az összeszednivalókat, és kezdtem mondani. Még feltett egy kérdést, úgy nézett ki, hogy jó irányban vagyok. Körülbelül három kérdés után azt mondta: „Álljunk csak meg, gondold csak meg!” És akkor feltett egy olyan kérdést, amiből kiderült, hogy amit addig mondtam, az mind hülyeség volt. „Na, Laci, nyergelj át!” Összeszedtem magam, megpróbáltam átnyergelni erre a vonalra. Nem jutottam három-négy mondatig: „Álljunk csak meg, kérem. Amit az imént mondott, az nagyon érdekes volt. Tessék csak visszanyergelni a másik vonalra!” De semmiféle támpontom nem volt. Valamennyire sikerült oda is átnyergelni. „Köszönöm szépen” – és beírta a jelest. Nem az érdekelte, hogy tudom-e a leckét, hanem hogy tudok-e gondolkodni. És ezért nem tudta azt a barátunkat átengedni, mert látta, hogy nem tud jogászként gondolkodni.

Két évig tanított Buza. 1946-ban kerültem oda, és 1948-ban kidobták az összes magyar állampolgárt az egyetemről. A Ferencz József Tudományegyetem Trianon után Szegedre költözött, ezért a bécsi döntés után a szegedi egyetem, úgy ahogy volt, testületileg visszaköltözött Kolozsvárra. Az ottani professzorok majdnem mind magyar állampolgárok voltak, és a magyar állampolgárokat, mint idegeneket en bloc dobták ki az országból 1948 nyarán – Buza Lászlót is. 1949-ben már egészen más világ lett. Közben megfordult a hangulat az egyetemen is.

A FIKE-táborok

1946-ban, amikor bekerültem, az volt a helyzet, hogy a három egyházi ifjúsági szervezet teljes egységben és teljes tudatosságban megpróbált ellenállni a marxizmusnak. Volt a FIKE¹⁸ – a Főiskolás Ifjúsági Keresztyén Egyesület – a református, volt a KALOT – a

¹⁸ **IKE** (Ifjúsági Keresztyén Egyesület): az erdélyi református egyház ifjúsági mozgalma. Elődje az 1912-ben Kolozsváron református teológiai hallgatók által alapított Bethlen Gábor Kör (vezetője ifj. Révész Imre, későbbi neves egyháztörténész), melynek hangsúlyozottan református hitvallásos jellege volt. Részben az ugyanott beinduló Bethánia (CE) mozgalom (vezetője Kecskeméthy István), részben pedig Ravasz László teológiai tanár hatására 1919-re a Bethlen Gábor Kör egyre inkább evangéliumi szellemet nyert. Az Erdélyi IKE-t 1921. február 28-án alakította meg 30 teológiai hallgató a kolozsvári Református Teológián. Első elnöke Kecskeméthy István volt. Alapszabályzatát (melyet Vásárhelyi János, a későbbi püspök szerkesztett), 1922-ben fogadta el az Erdélyi Református Egyház Igazgatótanácsa. Fő tevékenységét a bibliaórák tartásában, a misszióban és a szociális jellegű munkában jelölte meg. Az Erdélyi IKE munkájában a két világháború közti egyházi szellemi elit színe-java vett részt, ugyanakkor viszont sok lekipásztor ellenségesen vagy közömbösen viszonyult a belmissziói és az IKE munka iránt, pietista jellegűnek csúfolva azt. Az IKE csoportok elterjedését vizsgálva szembetűnő, hogy az 1920-as, 1930-as években a tömbmagyar területeken a mozgalomnak nem volt sikere, annál inkább a Marosi Esperességben, a református kollégiumokban (Nagyenyed, Zilah, Kolozsvár), sőt még a legeldugottabb szórványban is (pl. a Zsil-völgyi Aninósza, a zarándi Körösbánya, stb.).

A helyi csoportokkal való kapcsolattartás volt az egyik fő tevékenységi terület. Ezt szolgálta a református kollégiumok végiglátogatása (1923/1924), a több ezer előfizetővel bíró, változatos tartalmú Ifjú Erdély című lap beindítása (1923), az 1927-ben induló csoportok közti levelezési kampány, illetve az 1926-ban felállított utazótitkári állás. Jelentős események voltak az akkori IKE történetében a konferenciák: 1925-ig csak tavasszal kerültek megrendezésre Kolozsvárott, utána viszont tavasszal és nyáron is, változó helyszínnel, hogy a teljes Erdélyt lefedjék. A kiváló előadások és lelki alkalmak mellett ekkor alakult meg az IKE Szenior Osztálya és született meg a Főiskolás IKE (=FIKE) ötlete, amely spontánul laikusok révén szerveződött és 1929-től rendszeresen tartott külön konferenciákat a középiskolát végzett fiatalok számára. Az 1930'-as évek második felében az IKE-munka egyre jobban összefonódott a falukutatói mozgalommal, ennek terméke az IKE által kiadott eredeti erdélyi népdalgyűjtemény-sorozat, A mi dalaink. 1940-1944 között, az ún. „kis magyar világ”-ban az IKE legjelentősebb tevékenysége a szórványmunka lett, amelyet elsősorban a FIKE tagjai végeztek: istentiszteletet, vasárnapi iskolát tartottak, de orvosolni próbálták a helybeliek ügyes-bajos jogi vagy egészségügyi problémáit is. 1944-1945-ben a német megszállás, a front átvonulása, a „Maniu-gárdisták” garázdálkodásai, a szovjet katonai uralom, majd a román visszatérés egy időre megakasztotta az IKE-munkát, hogy aztán annál nagyobb hatással térjen vissza 1945-ben. Az 1945-1948-ig tartott IKE-konferenciák (1945-Kolozsvár, 1946-Szucság, 1947-Egerbegy, 1948-Zsibó) sokak szerint nemcsak a fiatalok, hanem az egész erdélyi magyar társadalom számára útmutató jelleggel bírtak a háború nyomorúságai utáni tanácsalanságban és kétségbeesésben. A hatalomra kerülő kommunista rezsim azonban egyre jobban akadályozta az egyesületi munkát. A bibliaórákat provokátorok rontották meg, az oda járókat egyetemről való

Katolikus Agrárifjúsági Legényegyesületek Országos Testülete – és az Országos Dávid Ferenc Ifjúsági Egyesület, az unitárius. Semmi különbség nem volt ebben köztünk, mind egyetértettünk, hogy ellent kell állni. De ugyanakkor megszületett a Móricz Kollégium; ez teljes aktív marxista neveléssel végezte a maga munkáját. Abban az időben, még 1948 tavaszán is azt mondtuk, hogy aki beállt kommunistának, azzal mi nem állunk szóba, az olyan kiközösített-forma volt a közhangulatban. De már 1948 őszén ők voltak nyeregben, és mi kezdtünk kiszorulni. De tartottuk a vonalat.

Ennek a két évnek a döntő pillanata volt a nyári FIKÉ-táborozás. Akkor a FIKÉ-nek nem volt lelkesze. Egyáltalán nem szerettük a teológusokat magunk között, mert ők mindig kezdték mondani a kurzust¹⁹. Amikor megéreztük rajtuk a kurzus-szagot, máris elkezdtünk velük heccelődni. Ők sem nagyon szívesen jöttek. Volt egy része, aki jött, de azok tényleg a legértelmesebbek voltak. A teológiai professzorok közül hozzánk legközelebb Nagy András²⁰ állt. Nem azért, hogy ő tartson előadást – arról szó sem volt,

kicsapással fenyegették, az egerbegyi konferenciát a zsidóit rendőrök oszlatták fel, 1947-ben már az Ifjú Erdélyt sem lehetett kiadni, 1948-ban pedig feloszlatták az IKE-t és FIKÉ-t egyaránt. (Forrás: <http://www.ike.ro/hu/magunkrol/tortenet/>)

¹⁹ Az 1919. aug. 7. utáni magyar kormányok gúnyos, sajtónyelvi elnevezése a keresztény kurzus.

Eredete bizonytalan, tartalma ellentétes utalás a 133 napos kommün forradalmi kormányzótanácsára, melynek csupán elnöke, Garbai Sándor volt keresztény (ref. kőművespallér). Valójában 1919-ben a 45 népbiztos (népbiztoshelyettes) közül 10 római katolikus (6 konvertita), 4 református (2 konvertita), 1-1 görög katolikus, görögkeleti és unitárius vallású (37,77 % megkeresztelkedett, ennek 47 %-a konvertita).

A keresztény kurzus eredeti jelentését elferdítve a népi demokrácia politikai és történelem irodalmának szitok-átok nyelvében a Horthy-korszak általánosító, elmarasztaló jelzője.

A hivatalos politikai nyelvben mint *szegedi gondolat* szerepelt, 1919-1945-között az újjáépítési elképzelések gyűjtőneve a kommün, a vörös háború s az oláh és szerb megszállás idején.

Az ellenforradalmi szegedi kormány idején keletkezett a szegedi gondolat megjelölés, politikai eszmerendszerré részleteiben nem dolgozták ki, megmaradt a kommün ellen Szegeden szervezkedett katonai, hivatalnoki, polgári elképzelések elegyének. Elutasították az antant (szabadkőműves) versailles-i békerendszerét, a bolsevizmust, a nemzetközi pénzvilág (a plutokrácia) uralmát, céljuk a keresztény-nemzeti alapon újjáépített Magyarország. A liberális sajtóban 1919-44 között ennek alapján nevezték a kialakult politikai rendszert (vagyis a Horthy-korszakot) gunyorosan „keresztény kurzus”-nak.

https://www.rieth.hu/Gyermekkor/Tarsadalom_KerKurzus.htm

²⁰ **Nagy András** (1899-1974): református teológiai tanár, dékán, egyházi író, szerkesztő. A nagyenyedi Bethlen Kollégiumban szerzett érettségi után (1917) tisztként vesz részt az I. világháborúban. Elvégzi az Erdélyi Református Egyházkerület Teológiai Fakultását Kolozsvárt, ahol a rövid életű Református Tanárképzőnek is hallgatója (1921). Ezután három szemeszteren át a bázeli egyetemen tanul, közben segédlelkész Tordán, Marosvásárhelyen. 1923-tól Szentgerice, 1925-től Nyárádszentbenedek választja lelkészének. 1933-ban teológiai magántanári vizsgát tesz Kolozsvárt, s a következő tanévben a bázeli egyetem meghívott ösztövségi előadója; 1936-tól a kolozsvári teológia ösztövségi tanszékének professzora. Az egyházkerület tanácsbírája (1937-42), a debreceni Coetus Theologorum tagja (1940), az Evangéliumi Munkások Erdélyi Szövetségének elnöke (1943). 1944-től 1947-ig – a szervezet feloszlásáig – az erdélyi CE Szövetség elnöke volt. Debrecenben doktorált (1945). A II. világháborút követő új rendszerben, a teológusképzés állami átszervezése után, 1952-57 között a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet református karának dékánja volt. 1959-ben kényszernyugdíjazták. A Református Család társzerkesztője volt (1929-1944), az Ifjú Szentírás-magyarázatai itt s a Kiáltó Szó, Református Ifjúság, Lelkipásztor, Az Út, valamint a

azt mi tartottuk, a vitát is mi vezettük –, de ha volt egy kényes téma, akkor meghívtuk, és akkor hozzászólhatott a professzor.

Dobai volt két éven keresztül az FIKE-elnök a Jogi Karon, aztán másodéven kilépett, mert ő végzett, és akkor követtem el életem sok hülyesége közül az egyiket. Dobai engem akart utódjának. Viszont a lányok, akik többségben voltak, nem ismertek, nem voltam benne a közösségben. Volt viszont egy bizonyos Feri, aki nagyon népszerű volt a lányok között. Titkos szavazást tartottunk. Én nem tartottam becsületes dolognak, hogy saját magamra szavazzak, ergo a másokra szavaztam. Így sikerült az, hogy én egyetlen szavazatot kaptam – Dobaitól, neki akkor még volt szavazati joga –, és a másik jelölt, Feri is kapott egyetlen szavazatot, az enyémet. A közgyűlés pedig teljes lelkesedéssel őt szavazta meg elnöknek. Dobai olyan dühös volt, majd' a fejemet verte a falba, hogy hogyan csináltam ilyen marhaságot. Így lettem én aztán a FIKE titkára. Ez azt jelentette, hogy én szegeztem ki a hirdetések az egyetemen stb. Elképzelhető, a kommunista világban ez hogyan nézett ki. Mindez tartott 1948-ig, amikor Zsibón megtartottuk az utolsó nyári tábort, utána aztán az egész megszűnt. Amikor 1989 után újrászervezték a FIKÉ-t, akkor hivatalos levelet írtam Csiha Kálmánnak²¹, hogy én vagyok a FIKE titkára, mert én le nem mondtam, mást a helyembe nem választottak. Kértem, hogy hívjanak meg az alakuló gyűlésre, hogy adjam át a tisztséget. De nem volt annyi humorérzéke Csiha Kálmánnak, hogy meghívott volna, pedig ezt így kellett volna csinálni – nem a magam dicsőségéért, hanem a jogfolytonosság miatt.

Akkoriban minden pénteken volt bibliaóra, azon tárgyaltunk meg mindent. Nyáron egyhetes konferenciák voltak, mindig olyan faluban, ahol a lelkipásztor vállalta annak a megszervezését. A szállást úgy oldották meg, hogy a fiúk a szénapadlásokon aludtak, a

debreceni Igazság és Élet hasábjain jelentek meg. Önálló kötetei: Jeremia és kora (Kolozsvár, 1929); A váltság gondolata az Ótestamentumban (Kolozsvár, 1945). (Forrás: Romániai Magyar Irodalmi Lexikon; <http://lexikon.kriterion.ro/szavak/3013/>)

²¹ **Csiha Kálmán** (1929-2007): erdélyi református püspök, prédikátor, költő, memoáriró. Teológiai tanulmányait a kolozsvári Protestáns Teológiai Intézetben végezte 1955-ben. Aradon kapott segédlelkészi állást, majd az általa szervezett Arad-Gáj-i egyházközség lelkipásztoraként működött. 1957-ben koncepció per áldozata lett, 10 évi börtönbüntetésre ítélték, ebből hat és fél évig tartották fogva Románia különböző börtöneiben, munkatáborában. 1964-ben szabadult. Börtönevei után Gógányváralján és Marosvásárhelyen teljesített református lelkészi szolgálatot húsz éven keresztül. A rendszerváltáshoz közeledve öt önálló gyülekezetet szervezett. 1990-ben az Erdélyi Református Egyházkerület püspökévé választották. 1999-ben, nyugdíjba vonulásakor tiszteletbeli püspöki címet adományoztak számára. (Forrás: <http://www.tzsinat.hu/?p=159>)

lányokat bevitték a házba az emberek. Reggel kezdődött áhítattal, délelőtt volt a teológiai előadás, amit a teológiai professzorok vagy meghívott lelkipásztorok tartottak. A délután szabad (fürdés, ha a hely olyan volt); utána világnézeti előadás, amit egyetemi tanárok és ehhez hasonlók tartottak, este pedig tábortűz, amit egy-egy vidék ifjúsága szervezett. Szerdától vasárnapig zajlott, vasárnap úrvacsorával zártuk. Ezeken a konferenciákon az égvilágon mindent megbeszéltünk, úgyhogy tényleg egész Erdélyre kiterjedő ideológiai tanfolyam volt, úgyszólván uralkodó hangulatot teremtett. Ezeken ötszáz résztvevőnél soha nem volt kevesebb.

Volt tábor Aranyosegerbegen, ott jól lehetett fürödni a Marosban. A falu népének meg volt mondva, hogy mit kell adni: például olajt, valamennyi húst... A zöldségfélével két szekér indult el a falu két végéből, aztán minden háztól valamit rádobtak. Akkor volt a nagy éhínség, de a paplak pincéje megtelt zöldséggel. A Teológia szakácsnője jött el, az főzte az ebédet. Aztán ott ettünk az asztaloknál az udvaron.

Bibliaórákon különben nem voltunk olyan sokan, csak 30–40-en. Bibliaórának neveztük, de mindig felvetődtek ideológiai kérdések is, alaposan megvitattuk, megtárgyaltuk ezeket. Nagyon éles, őszinte viták voltak. Mindig tudtuk, hogy az ellentmondás nem jelent ellenségeskedést, mi a legjobb barátunkkal is nagyon keményen tudtunk vitázni. Ami később aztán megszűnt, most nincs olyan. Az egészséges vitára való hajlam ma nincs meg a társadalomban, sem fiatalok, sem öregek között.

Az utolsó előtti tábor úgy történt Aranyosegerbegen, hogy útközben tudtuk meg, hogy azon a héten lesz az első pénzbeváltás²². Mi nyugodtan mentünk, mert úgy jelentették be, hogy mindenki ahol van, ott váltják be a pénzét. Tudtuk, hogy ez zavarni fogja a programot, de gondoltuk, túl leszünk rajta. Csütörtökön bement Kolozsvárra Virág Károly²³, aki a gyakorlati önismeret előadások szervezője volt, amikor pedig másnap

²²

²³ **Virág Károly** (1922-2011): református lelkész, esperes. Középkolai tanulmányait a Zilahi Wesselényi Kollégiumban végezte (1943), teológiai tanulmányait a Kolozsvári Református Teológiára (1947). Segédlelkésszi szolgálatát az Ifjúsági Keresztény Egyesület utazótitkáráként végezte. Ebben a minőségében sorra járta az erdélyi református gyülekezetek és gimnáziumok ifjúsági egyesületeit, valamint oroszánrészt vállalt az 1947-ben Aranyosegerbegen és 1948-ban Zsibón rendezett Országos IKE konferenciák megszervezésében. 1948 őszén a felekezeti iskolák államosításával megszűnt az utazó titkári állás. Ez év decemberében Szilágysámsonba nyert kinevezést. 1949-ben az Érköbölküti gyülekezet, 1955-ben a Szilágymegyei Göröcsön gyülekezet hívták meg lelkipásztorának. Ekkor vállalta el a Zilahi Egyházmegye számvevő tisztségét is. 1963-ban fogadta el a

visszaérkezett, legnagyobb meglepetésünkre odament Tavasz Sándorhoz²⁴ az előadása kellős közepén. Ilyen sem fordult még elő a világtörténelemben, hogy Tavasz Sándort valaki félbeszakítsa az előadásán. Virág sűgött neki valamit, Tavasz mehhökkent, és intett, hogy beszélhet. Bejelentette, hogy most jön Kolozsvárról, ahol megtudta: úgy fogják beváltani a pénzt, hogy két székelýföldi gyerek útiköltsége elviszi a társaság összes pénzét. Tehát menjen mindenki azonnal a szállására, köszönjön el a házigazdától és váltson jegyet olyan vonatra, amelyik éjfél előtt indul, mert arra még érvényes a pénzük, de éjfél után már nem. Így pénteken már befejeződött a tábor. Aztán persze kértek, hogy aki teheti, az maradjon, s intézze a hátralevő dolgokat. A vasutas gyerekek maradtak, mert ingyenjegyük volt, és a szomszédságban lakók is maradtak, mert ők haza tudtak gyalogolni. Aztán volt néhány vadevező is, mint például én. Szilágyságba kellett hazamennem, de az nem számított, mert másnap kirándulni

Szilágýfökeresztúri Egyházközség meghívását, és itt szolgált 1994-ig, nyugalomba vonulásáig. Görscóni és keresztúri lelkipásztori tevékenységével az egyházmegye lelkészi közösségében való aktív részvételével szerzett akkora tekintélyt, hogy 1973-ban öt választották meg esperessé. A választást Papp László püspök nem vette tudomásul és az állami egyházpolitikának megfelelő esperest választott. 1990 tavaszán a Romániai Református Egyház megújította testületeit, és a Zilahi Egyházmegye ismét Virág Károlyt választotta esperesévé. Munkája során lelkipásztor társainak lelkigondozását a gyülekezetek rendjének fenntartását tartotta fontosnak. Szolgálatá idején szerzett saját székházat az egyházmegye Zilahon. Több évtizedes lelkészi tapasztalatait esperesként az egyházkerület vezető testületeiben – a közgyűlésben, az igazgatótanácsban és az esperesek kollégiumában – is kamatoztatta. Nagy erőfeszítéseket tett a Wesselényi Kollégium újraindításáért, a kezdet nehézségeinek leküzdéséért. (Forrás: <http://harangszoblogspot.hu/2011/03/nt-virag-karoly-emlekezete.html>)

²⁴ **Tavasz Sándor** (1888-1951): filozófiai és egyházi író, teológiai és egyetemi tanár, 1937-től 1951-ig az Erdélyi Református Egyházkerület főjegyzője. Középkoláit a marosvásárhelyi Református Kollégiumban végezte, majd a kolozsvári Református Theológiai Fakultáson szerzett lelkészi, párhuzamosan az I. Ferenc József Tudományegyetemen filozófiai képesítést (1911). Az 1911/12-es tanévben Jénában, 1912/13-ban Berlinben hallgatott ismeretelméleti és vallásfilozófiai előadásokat. 1915-ben doktorált filozófiából Kolozsváron, majd Schleiermacherről írott dolgozatával magántanári képesítést szerzett a Református Theológiai Fakultáson (1919). 1913-tól püspöki titkár, közben hitoktató is volt az állami tanítóképzőben, 1915-től a kolozsvári Református Kollégiumban helyettes tanár. Az 1919/20-as tanévben magántanári előadásokat tartott a kolozsvári református teológián, ahová 1921-ben rendes tanárnak hívták meg. Előbb az egyháztörténet, majd 1926-tól a rendszeres teológia tanszéken a dogmatika és az etika tanára, 1924-től igazgató professzor.

1937-től haláláig az Erdélyi Református Egyházkerület főjegyzője, püspökhelyettes, 1939-től a magyar református egyház zsinatának tagja. 1944–48 között a kolozsvári magyar egyetem, majd a Bolyai Tudományegyetem filozófia tanszékén is előadott. A romániai magyar egyházak fölötti állami felügyelet erőszakos kiterjesztése (az 1948-as egyházügyi státutumok) után 60 éves korában nyugdíjazták. Az Erdélyi Múzeum Egyesületnek 1920-tól választmányi tagja, 1930-tól egyik alelnöke, 1930–40 között a Bölcsészeti, Nyelv- és Történettudományi Szakosztályának elnöke volt. 1942-től az EMKE alelnöke volt. Szenvedélyes természetjáróként tagja, majd elnöke volt az Erdélyi Kárpát-Egyesületnek. A két világháború között aktív szerepet játszott az erdélyi magyar irodalmi életben is. Rendszeresen közölt írásokat az *Erdélyi Helikonban*, szerkesztője volt a *Kálvinista Világnak* (1929-33), a *Református Szemlének* (1925-28 és 1937-46), 1929-44 között *Az Útnak*, 1940-41-ben a *Kiáltó Szónak*, indulásától munkatársa, 1940-43 között szerkesztője volt a *Pásztortűznek*, valamint főmunkatársa a kolozsvári Református Kollégiumhoz közel álló *Véndiákok Lapjának*. Több kötete mellett mintegy ezer cikke, tanulmánya, teológiai, filozófiai, közéleti és tudománypolitikai írása jelent meg. (Forrás: Romániai Magyar Irodalmi Lexikon. <http://lexikon.kriterion.ro/szavak/4612/>)

készültünk. A maradék társaság elment a Tordai-hasadékba, onnan Kolozsvárra. Kolozsváron aztán végképp szétoszlottunk. Összesen hárman maradtunk: Sípos Jenci, Dobai Pista és én. Gyalogoltunk végig a vasút mentén, robogtak mellettünk szín üresen a vonatok, mert senkinek nem volt pénze jegyre. Aztán átmásztunk a Réz-hegységen, úgy érkeztünk haza.

Ha bementünk a falvakban egy-egy boltba, hogy megvegyünk egy kiló húst vagy valami hasonlót, sok helyre mi vittünk először pénzt, mert akik ott maradtunk még a táborban, behordtuk a sok zöldséget a gyárba, onnan kaptunk valamennyi pénzt. Azt aztán azok között osztották ki kölcsönbe, akik messzebb mentek. De hát arra nem volt elég, hogy vonatra felültünk volna, csak ennivalót vásárolhattunk. Így gyalogoltunk haza, nótával. Később nagyon emlékezetes nóta maradt: *Nyisd ki az ajtót, kedves édesanyám, mert már hazajöttem*. Húgom is velünk volt a táborban, őt hazaküldtem azzal, hogy ne várjanak, majd valamikor érkezem. Az én családom olyan család, hogy ezt minden további nélkül elfogadta, és nagyon örült, amikor tíz nap után mégiscsak hazaérkeztem.

1948 nyarán Virág Károly zsenialitása volt, hogy egyáltalán meg tudtuk szervezni a tábort Zsibón. De oda eljött két kommunista diák is egy professzorral, és azok aztán mindenbe belekötöttek. Aztán megérkezett a milícia²⁵ péntek felé, és kijelentette, hogy fel kell oszlatni az egészet, menjen mindenki haza. Hát erre Virág Károlyék kiadták az ukázt, hogy menjen mindenki az állomásra, de ne váltson jegyet, nem kell hazamenni, csak az állomásig. A professzor úrban mégiscsak volt annyi lovagiasság, hogy felhívta a pártot: „Kérem, ezt nem lehet most megcsinálni” – és pár óra alatt megérkezett Bukarestből a direktíva, hogy megtarthatjuk a tábort. Akkor az állomásról mindenki visszajött, elfoglalta az otthonát. Vasárnap úrvacsorával be tudtuk fejezni. De közben már nem lehetett kint tartani az előadásokat, csak a templomban.

²⁵ A kommunizmus idején a román rendőrség neve Miliția volt. Ennek magyarosított változata a milícia.

A vallástörténet professzora, Nagy Géza²⁶ tartott előadást, és ha jól emlékszem, éppen Gálfy Zoltán²⁷ tett fel egy kényes kérdést a professzornak a nagy vita hevében. Emlékszem, azt mondta az öreg a nyekergő hangján – föld süket volt, egyedül csak Gálfy Zoltán tudott úgy beszélni a fülbe, hogy megértette: „Fiam, tanuld meg, hogy ideje van a beszédnek, és ideje van a hallgatásnak” – ezzel ütötte el a kényes kérdést.

Jogászhallgatóként a kommunizmus első évében

Az 1948/49-es tanév már teljesen más szellemiségű volt, az egyetemen a fiatalság átment a marxizmus vonalára. Például harmadik éven Gaál Gábor²⁸ előadást tartott a

²⁶ **Nagy Géza** (1887-1971): református lelkész, teológiai tanár. Teológiai tanulmányait a kolozsvári Református Teológián végezte (1904-1908), majd Berlinben és Bazelben tanult (1908–1910). Magyarbikal lelképásztora volt (1925–1928), közben a teológia magántanárává (1922) és rendszeres teológiából doktorrá avatták (1927). Nyugdíjazásáig tanárként adta elő az egyetemes és református egyháztörténetet a Kolozsvári Református Teológián (1927–1948). A kolozsvári *Ifjú Erdély* főmunkatársa volt (1938–43), valamint a szintén Kolozsváron megjelenő *Kálvinista Világ* szerkesztője (1927–34). A bázeli egyetem teológiai kara tiszteletbeli doktorrá avatta (1969). (Forrás: <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC10888/10976.htm>)

²⁷ **Gálfy Zoltán** (1924-2013): teológiai tanár, könyvtáros. Mezőbádon született, a Marosvásárhelyi Református Kollégiumban érettségizett, majd magyar nyelv és irodalom szakon szerzett bölcsészdiplomát a kolozsvári Bolyai Egyetemen, ezzel párhuzamosan pedig lelképásztori képesítést a Theológiai Fakultáson. Az abszolválás után 13 éven át volt Vásárhelyi János püspök személyi titkára, elöljárója halála után pedig a Theológián nyert előbb könyvtárosi, később tanári megbízást. Mint a Kánonjogi Bizottság elnöke, az 1989-ben bekövetkezett rendszerváltáskor az egyház kibontakozó szolgálati lehetőségeinek református hagyományú jogi megalapozásán fáradozott, meghatározó szerepet vállalt a vallástanárképzés egyetemi rangjának biztosításában. (Forrás: <http://reformatus.ro/gyaszjelent-es-galfy-zoltan.html>)

²⁸ **Gaál Gábor** (1891-1954): szerkesztő, irodalomkritikus, közíró. 1911 őszétől a Budapesti Tudományegyetem latin–magyar szakos hallgatója volt. Első világháborús frontszolgálat (1914-1917) után az antimilitarista, baloldali írókhoz, gondolkodókhoz került közel. 1917–18-ban, miközben a *Jelenkor*-ban közölt könyvkritikákat, befejezte egyetemi tanulmányait, és tanári képesítést nyert. Az őszirózsás forradalom idején a Művelődésügyi Minisztériumban dolgozott. A tanácsköztársaság kikiáltása után Lukács György munkatársa volt – előbb a Közművelődési Népbizottságon, majd az észak-magyarországi hadműveletekben katonai tanácsadóként. 1921-ben Bécsbe emigrált, ott Hatvany Lajos szűkebb köréhez tartozott. Írásai a *Jövő*, *Tűz*, *Bécsi Magyar Újság*, *Panorama* és más emigráns lapokban jelentek meg. 1923–24-ben Berlinben dramaturg Korda Sándor filmvállalatánál. 1925 őszén visszatért Budapestre, ahol 1919-es tevékenységéért letartóztatták és pert indítottak ellene. Ideiglenes szabadlábra helyezése után újra Bécsbe távozott, majd 1926 őszén Kolozsvárra érkezett. 1928-ig az élvonalbeli kolozsvári napilapok (*Keleti Újság*, *Új Kelet*, *Ellenzék*) cikkdíjas külső munkatársa volt, de publicisztikájával és kritikáival az *Erdélyi Helikon*-ban és a *Pásztortűz*-ben is jelentkezett. A *Korunk* szerkesztésébe 1928-ban kapcsolódott be. 1928 végétől egészen 1940. szeptemberi megszűnéséig ő szerkesztette a lapot, élete egygyé forrt a *Korunk* életével. A 20-as és kora 30-as években a *Korunk* a valóságirodalom–tényirodalom–dokumentumirodalom műhelye volt, Gaál Gábor pedig ennek egyik lelkes felkarolója és teoretikusa.

A *Korunk* megszűnése (1940) után óraadásból tartotta fenn magát, álnéven sajtó alá rendezte a magyar irodalom nagyjainak (Petőfi, Arany) műveit, Tancsics Mihály *Életpályám* és Sepsi Csombor Márton *Europica varietas c.* munkáinak újrakiadását, a *Tréfás és csúfolódó erdélyi népköltészet c.* gyűjteményt, neves írók útirajzait Erdélyből. Közben Marx fiatalkori műveit fordította magyarra. A II. világháborúban 1942 nyarától tartalékos főhadnagyként vett részt. 1944 őszén csapattestével Nyugatra sodródott, s a hadifogságból csak 1945 késő őszén került vissza Kolozsvárra. Egyetemi pályáját 1946 februárjában kezdte a Bolyai Tudományegyetem filozófiai tanszékén. 1946-ban az *Utunk* első főszerkesztője, a Romániai Magyar Írószövetség elnöke lett. Az MNSZ vezetőségében s az

marxizmusról, az egész egyetem minden karán a harmadéveseknek. Sztálinnak van egy nevezetes nagy tanulmánya a dialektikus materializmusról, és ő azt elemezgette végig egy éven keresztül pódiumon, de olyan bölcsen, nagy ívben. Remek előadó volt. Annyira logikusan beszélt, hogy kezdtünk gondolkodni, hogy ezt a logikát hogyan lehet kicsavarni valahogy. S a végén, mikor aztán eljutott a biológiai fejlődéstől kezdve a társadalmi fejlődésig, és kisütötte, hogy mostantól pedig, amikor megszületik a kommunista társadalom, akkor az ellentétek – az ellentétekre épül fel minden –, az önkritika és a munkaverseny lesz az, amin tovább fog folytatódni az egész társadalmi fejlődés, akkor már könnyű volt nekünk azt mondani: „Köszönjük, ezt már ismerjük. Ebből nekünk elég”.

Aztán abszolút hülye professzorok kerültek be. Például a munkajogi professzor, aki zugügyvéd volt valahonnan Kolozsvár végéről, nem az elveket magyarázta, hanem bevágatta velünk a munkajogi kódexet. Na, de vizsga előtt új munkaügyi kódexet adtak ki, és nekünk nem volt miből felelni. Így nézett ki a tanári kar színvonala. Volt nekem is vagy két nagyon szép konfliktusom Demeter János²⁹ dékán úrral, aki később Budapesten díszsírhelyet kapott. Akkor már szörnyű volt a hangulat. A harmadik év végén jött az utasítás a minisztériumtól, hogy mindannyian megkapjuk a végzést, nincs negyedév a karon. Erre volt olyan professzor, aki egyszerűen csak megadta a jelest és kész, nem is vizsgáztatott. Minek vizsgáztatott volna, hisz jövőre nem volt folytatás várható. Aztán egy hét múlva kiderült, hogy csak a közgazdászokra érvényes a döntés. A közgazdászok voltak évfolyamonként vagy százan, jogászok pedig 20–25-en. Azok százan mind hazamentek, és csak mi jogászok maradtunk ott az épületben. Negyedéven, akinek volt esze – nekem nem volt, nem is tudtam a lehetőségről –, magánúton végezte el az utolsó évet, és voltunk vagy tizenöten, akik bejártunk. Kaptunk egy szobát a folyosó legvégén, és ott volt három sor asztal. Az első sor asztal mellett ült a professzor. A második sor asztal mellett ült a három kommunistánk – az évfolyamra

újjászerveződő Román Tudományos Akadémia tagjaként az új tudomány- és művelődéspolitiká megtervezésében és az iskolai irodalomoktatás kidolgozásában vett részt. 1948-tól nyíltan támadták: oportunizmussal, hegelianizmussal vádolták, miközben a romló légkörben irodalmi, irodalompolitikai munkáját egyre inkább terhelték szektás-dogmatikus torzulások. 1950 márciusától sajtókampány folyt ellene, majd kizárták a pártból, fellebbezését 1952 nyarán végleg elutasították. (Forrás: Romániai Magyar Irodalmi Lexikon; <http://mek.oszk.hu/03600/03628/html/g.htm#GaálGábor>)

összesen három kommunista került még 1949-ben –, a harmadik asztalsornál szorongtunk tizenöten. Kilógtunk az asztal végéről, nem tudtunk jegyzetelni. Professzor úr kérte: „Na de uraim, ne hülyéskedjenek, jöjjenek ide, van itt hely bőven a három mellett”. Egyikünk sem volt hajlandó a kommunisták mellé leülni.

Azzal mentem haza a szüleimhez decemberben, hogy ezt nem tudom befejezni. Akkor vezették be a progresszív tandíjat, s apámra, akit kuláknak minősítettek, akkora tandíjat tettek, hogy egy évi jövedelme ráment volna. Mondtam apámnak, hogy ne fizesse ki, úgysem tudom kibírni, otthagynom ezt az egészet, énből sem lesz kommunista ügyvéd. Apám azt mondta: „Be kell fejezni. Ha már egyszer végigcsináltad, fél évet kibírsz, én a pénzt kifizetem, utána csinálsz, amit akarsz”. Hát én így mentem vissza. S akkor megtudtuk, hogy hivatalosan gyűlés lesz, a negyedév teljes hallgatósága és a másik három év kommunista szervezeti tagjai kell, hogy összegyűljenek. Azt is megsúgták, hogy kicsapások lesznek. Mi öten, akik tudtuk, hogy a legveszélyeztetettebbek vagyunk, megállapodtunk, hogy nem ülünk egymás mellé, elszóródunk, védjük magunkat, ahogy tudjuk, mást nem keverünk bele, és igyekszünk úgy viselkedni, hogy aki nem kerül bele ebbe a cirkuszba. Jól eltaláltuk, mert ötünk közül négyünket pécézték ki.

Ez volt Kolozsváron az első kommunista koncepció per. A dékán mindenikünket húsz percen keresztül készíttette ki a lehető legocsmányabb formában, mindegyikünk megcsúfolásával. Benn volt két másik professzor, az egyik még néha hozzászólt, de a harmadik az egyik kedves tanárunk volt, az az asztalról a szemét fel nem vette, egy árva szót nem szólt, és rá volt írva, mennyire szégyelli, hogy ő ott ül ebben a mocsokságban. Mikor aztán rám került a sor, én nagyon hamar észrevettem, hogy nem tetszik a dékán úrnak, hogy én vallásról beszélek, mert én minden kérdésre azonnal a vallási meggyőződésem alapján feleltem. Többek között egyszer csak azt kérdezte: hogy ítélem meg a vallásos meggyőződésem alapján, hogy orgiákat rendezek az otthonomban. „Kérem, ebből egy szó sem igaz!” – kértem, hogy hívják meg tanúnak a háziasszonyomat. „Nem élhetünk vissza a háziasszonya bizalmával” – válaszolta. Éppen jögon ilyet mondani, hogy tanút nem hívhatunk, mert az visszaélés a

bizalommal... Még két napig bejártunk, utána úgy mentem haza, azzal a nagyszerű érzéssel, hogy most mi repülünk a jogról, hála Istennek, ezen túlestünk. De még olyan kérdések is felvetődtek, hogy horogkeresztes jelvényt találtak az épület oldalán, és ezt esetleg mi festettük oda – nem mi csináltuk. Fel voltam készülve, hogy éjszaka visznek. Két napig még bejártunk, nem állt velünk szóba senki, de mi sem álltunk szóba senkivel, hogy ne kompromittáljunk senkit. Harmadik nap bejelentették, hogy az ország összes főiskolájáról ki vagyunk tiltva: hárman. A negyediknek, Kertész Gábornak egyéb bűne nem volt, csak hogy papgyerek. Őt nem csapták ki, elvégezte a jogot, aztán elvitték munkaszolgálatos katonának. Mikor hazaengedték, állást kerített magának. Mihelyt állást talált, visszahívták munkaszolgálatosnak – vagy háromszor. Megbetegedett a tüdeje, úgy került be a börtönbe, és úgy halt meg a börtönben. Ő járt rosszabbul.

Kolozsvári Teológiai Intézet

Énelőttem három lehetőség nyílt: elmegyek kistisztviselőnek – de utáltam volna, hogy én nyolc órát üljek egy íróasztal mellett, nem kellett. Menjek gyári munkásnak, és rehabilitáljam magam – és ha ez sikerül, akkor mi lesz belőlem? Kistisztviselő. Haza is mehettem volna, mert megvolt még a szőlőnk. A szüleim úgy voltak, hogy minden kedden várható volt, hogy viszik őket a Duna-csatornára. Oda sem volt érdemes menni. Akkor kaptam a sugalmazást, hogy menjek teológiára. Nem tudom megmondani, hogy ki volt a sugalmazó. De az természetes volt a Teológia felől nézve, hogy én oda mehetek. A FIKE-működésemet ismerték.

Nagy Andrászt választottam, neki mondtam, hogy én most bejövök, menedékjogot kérek a Teológián, és ha lehetőségem lesz, visszamegyek a jogra, mert jogásznak tudom magam. Erre mit mondott Nagy András? „Fiam, most még érvényben van az a régi törvény, hogy más elméleti szakon letett félévet be lehet számítani. Minden vizsgát le kell tenni, de az időt beszámítják. Ezt tedd le fiam, amilyen gyorsan csak tudod, mert nem lehet tudni, hogy két hónap múlva is érvényben lesz-e még ez a szabály. Hogy mi lesz azután, azt az Úristen fogja megmondani, nem mi ketten”. Én nekifogtam, és minden harmadik nap letettem egy kollokviumot. Februárban kerültem be

keresztfélévesnek, húsvétra letettem az első évet, év végére a második évet. Nyáron letettem a nyári vizsgát, és szeptemberben úgy kerültem be a Teológiára, mint harmadéves hallgató. Akkor néztem körül tulajdonképpen, hogy hol vagyok én, és hogy kerültem ide. Május felé egy bibliaórán tudtam kimondani, hogy „Köszönöm, Uram, tudomásul vettem, nekem itt van a helyem, és nem a jogon”.

A Teológián

Pontosan két évet jártam teológiára, mert negyedév februárjában helyeztek ki „helyettes-fél-segédnek” a kolozsvári Kakasos templomba.³⁰ 1952 februárjában végeztem. A Teológián töltött évekről nagyon jó emlékeim vannak. Sajnos a régi jó professzorokat akkor már nyugdíjazták³¹, de az új professzorok is megállták a helyüket, igyekeztek jó órákat tartani, és sikerült is nekik. Jó volt a hangulat. Nagy András és

³⁰ **Kakasos templom:** A kolozsváriak Kakasos templom néven emlegetik a Monostori úti, Kós Károly tervei alapján nemzeti szecessziós stílusban épült Felsővárosi református templomot. Az 1914-ben felszentelt templom alaprajza román stílusú bazilikához hasonló, belsejét kalotaszegi motívumok díszítik. A déli oldalon levő templomtorony csúcsán kakas van, ebből ered a templom neve. (Forrás: Gaál György: Kalauz a régi és az új Kolozsvárhoz. Kolozsvár: *Korunk*. 1992.)

³¹ **Teológiai tanárok kényszernyugdíjazása 1949.** „Az 1948. augusztus 3-i 175. számú "tanügyi reform" törvény az egész romániai oktatásügy számára új korszakot jelent, de a magyar nyelvű oktatás szempontjából külön döntő jelentőséggel bír, ugyanis a jogszabály megszüntette az addig egyházi kézben lévő - olykor három-négyszáz éves - elemi- és középiskolákat. Az egyházi iskolák megszüntetésén túl a törvény felszámolta az addig épphogy csak megtúrt - és 1947 után egyre szimbolikusabbá váló - magyar oktatási autonómiát is. 1948. november 15-én a bukaresti hatóságok nyomására "egyesültek" a református, valamint az unitárius teológiák és megalakult az Egyetemi Fokú Egységes Protestáns Teológiai Intézet. (Ez a Bukarestből "levezényelt" egyesülés feltehetően azt a célt szolgálta, hogy a lelkészképzés fölötti állami ellenőrzés ezáltal is hatékonyabbá váljék...) Az egyetemeken eltávolították az ún. régi garnitúrát és új, ideológiailag megbízható ifjú káderekkel helyettesítették. A Protestáns Teológián is folyt a "tisztogatás". 1949-ben a legtekintélyesebb professzorokat, Tavasz Sándort, Gönczy Lajost, id. Nagy Gézá és Imre Lajost eltávolították ("kényszernyugdíjazták")."

(<http://magyarkisebbsseg.ro/index.php?action=cimek&lapid=7&cikk=M970327.HTM>)

Maksay³² még ott voltak, és Juhász István.³³ Ő fiatal volt, a többiek akkor jöttek be. Azonnal beköltöztem a bentlakásba. Negyedévesként csengettem reggel a csengővel, fújtattam az orgonát, és ezt roppantul élveztem. Persze abszolút semmi kapcsolatunk nem volt más egyetemistákkal. A Teológián vitték tovább a régi vonalat: a nagyokét, az

³² **Maksay Albert** (1897–1971): teológiai tanár, szakíró. Kolozsvárt, a Református Kollégiumban érettségizett (1915), tanulmányait az egyetem orvosi karán kezdte, majd a Református Teológián szerzett oklevelet (1920). Egy évig püspöki titkár; tanulmányait ezután az Egyesült Államok több presbiteriánus teológiáján és a chicagói egyetem keleti nyelvészeti karán egészítette ki (1923-25), közben a pennsylvaniai szénbányatelep magyar munkásai közt lelkes. Hazaérkezve a kolozsvári református teológián az újszövetségi exegézis tanára (1925-59), a Kálvinista Világ (1927-28) és a Református Család (1929-44) szerkesztője. Az EIT, az EME, az Erdélyi Helikon írói közössége s a romániai Pen Club magyar tagozatának tagja, a Károli Gáspár Irodalmi Társaság főtítkára, a II. világháború után a Romániai Magyar Írók Szövetségének tagja. Első írását az Erdélyi Szemle közölte (1920). A Tizenegyek antológiájában (1923) versekkel, az Erdélyi Helikon íróinak antológiájában Szemek egy gyöngysorból c. dániai útinaplójával (1934) szerepel. A Kecskeméthy István-émlékkönyv (1934) a Szentírás eredeti nyelvéről szóló tanulmányát közli, szövegírója a Kuthy Sándor szerkesztette Kolozsvár c. városkalauznak (Kv. 1935), az Erdélyi csillagok (Kv. 1936) c. gyűjteményben Kőrösi Csoma Sándorról szóló esszéjével szerepel. Egy írói rajza Kolozsvárról a Séta bölcsőhelyem körül (Bp. 1940) c. kötetben jelent meg, rövidprózai írással vesz részt a Huszonhat elbeszélő válogatott novellája (1948) c. kötetben. Műfordítóként túlnyomórészt angol és amerikai költőket tolmácsolt, elsőnek mutatta be Erdélyben a néger lírát. Mint egyházi író Imre Lajossal együtt valláskönyvet állított össze az elemi iskolák I. és II. osztályos református növendékei számára (Kv. 1929), Az exegézis problémái (Kv. 1931) c. szaktanulmánya a ref. teológiai tudományok dolgozat-sorozatában jelent meg. A Református Szemlében sorozatosan közölte A zsidókhoz írt levél magyarázatát (1953-56), itt ismertette a qumráni leleteket (1957) s adta közre A Kánon kialakulása (1965) és A Hegyi beszéd törvényértelmezése (1966) c. tanulmányait. (Forrás: Romániai Magyar Irodalmi Lexikon, <http://mek.oszk.hu/03600/03628/html/m.htm>)

³³ **Juhász István** (1915-1984): teológiai tanár, történész. Középiskoláit a nagyenyedi Bethlen Kollégiumban (1932), főiskoláit a Kolozsvári Református Teológián, a Ferdinand Egyetem bölcsészeti karán, a bukaresti Ortodox Teológián és a nagyszebeni Ortodox Teológiai Akadémián végezte (1937), a Debreceni Tudományegyetem teológiai fakultásán doktorált (1940). Közben Kolozsvárt a teológia szeniora, majd a bukaresti Református Egyetemi Otthon igazgatója (1939-40) volt. Tudományos pályáját mint az ETI tanára (1941-47) kezdi; 1948-tól a Kolozsvári Református Teológiai Fakultás professzora, 1960 és 1966 között az Egyetemi Fokú Protestáns Teológiai Intézet rektora. 1969-ben elnyerte a prágai Comenius Teológiai Fakultás, a debreceni Református Teológiai Akadémia díszdoktori címét. Egy ideig az Ifjú Erdély felelős szerkesztője (1938-39), itt s a Hitelben jelennek meg írásai. Érdeklődéssel fordul az erdélyi románság "átformált" egyházi életének XVI. és XVII. századbeli dokumentumai felé, doktori disszertációjában a görögsláv liturgiával szemben első ízben érvényesülő román nyelvű egyházi irodalmat dolgozza fel, a Nagyszebenben és Brassóban megjelent kátékat, bibliafordításokat, magyarázatokat és szertartáskönyvet, énekeskönyveket, az első román iskolák történetét, s behatóan foglalkozik Bethlen Gábor román kapcsolataival. 1963-tól, a Református Szemle felelős szerkesztőjeként írt főbb tanulmányai az erdélyi református egyház névkönyveivel (1955), a Heidelbergi Káté XVIII. századi kiadásával (1965), a reformáció hazai szerepével (1968), Köleséri Sámuel önéletírása alapján a XVIII. századbeli református lelkesképzéssel (1968) foglalkoznak. Angolul és németül megírta a romániai református egyház rövid történetét (1958, 1977). (Forrás: <http://lexikon.kriterion.ro/szavak/1764/>)

újreformátori teológiát és a belmissziót.³⁴ Voltak bukások is, eltanácsolások is. A rend még keményebb volt, mint amilyen most, amint látom.

A zilahi kollégiumból öten mentünk a teológiára. Akik két évvel voltak fiatalabbak, mint én, azoknak én voltam cserkészként az őrvezetője. Ezek közé kerültem be, és nagyon jó hangulatban végeztünk. Volt is egy olyan, hogy mi kicsit kilógtunk a sorból, az a csoport: Sárpataki János³⁵ (aki legutoljára Vásárhelyen volt, azelőtt Mezőpanitban

³⁴ **belmisszió:** A 18. században a felvilágosodás és a racionalizmus térhódítása megváltoztatta az emberek valláshoz, egyházhoz fűződő kapcsolatát, majd a 19. század elején a napóleoni háborúk, a nagy járványok és az éhínségek megrendítették a felvilágosodás által hirdetett elvek mindenhatóságába vetett hitet is. A gazdasági-társadalmi változások következtében a városokban egyre nagyobb tömegben gyűltek össze az ellátatlan szegények, akik egyre jobban elszakadtak a vallástól. Az egyházak és az állam számára nagy kihívást jelentett ezeknek az embereknek az „újra térítése,” és „fegyelmzése” a Biblia segítségével. Mindez újabb lendületet adott az egyház belső megújulását sürgető mozgalmaknak. A vallástól elszakadt tömegek megmentését tűzte ki céljául a német és angolszász gyökerekből kibontakozó pietizmus és belmisszió, melyek a protestantizmus legjelentősebb vallási mozgalmává lettek a reformáció óta, és a református ébredési mozgalom szellemi és gyakorlati mintáit nyújtották. Először a neopietizmus, majd a belmisszió irányzata bontakozott ki. Az új irányzatnak a hagyomány szerint Johann Hinrich Wichern adta egyik 1836-ban írt művében a belmisszió nevet (Innere Mission). Eredményeiket a hivatalos egyház és az állam is elismerte, így a belmisszió lassanként a protestáns egyházak programjává lett.

A belmisszió gondolatával Magyarországon Filó Lajos (1828-1905), Révész Imre (1826-1881) és Czelder Márton (1833-1889) már az 1850-es években foglalkoztak. Szabó Aladár és lelkesítárai az árvák és a gyermekek körében végeztek eredményes munkát, ennek köszönhetően alakult meg a Protestáns Országos Árvaegylet és indult be a vasárnapi iskolai munka. Szilassy Aladár (1847-1924), Kecskeméthy István (1864-1938) és társai a pesti teológus diákokat és a tanuló ifjúságot célozták meg, melynek eredményeként 1883-ban létrejött a Budapesti Református Ifjúsági Egyesület. Azok a fiatalok, akik itt ismerkedtek meg a belmisszióval, később több más egyesületben lettek az ébredés hordozói. A Lórántffy Zsuzsánna Egyesület 1892-ben kezdte meg ténykedését; különösen a nők és a gyermekek között végzett rendkívül értékes munkát. Az ezt követő években már több társaság és egyesület alakult meg, ennek következménye lett, hogy 1900-ban létrehozták a Belmissziói Országos Egyesületet, amely a most már létjogosultságot nyert és egyházilag is támogatott belmissziói munkát volt hivatott összefogni. A századforduló után gombamód kezdtek szaporodni az újabb és újabb egyesületek, a belmissziói mozgalmat azonban több oldalról is támadás érte, az egyesületek többsége válságba jutott, de akadtak olyanok is, amelyek képesek voltak megújulni. Ezek közé tartozott a Bethánia Egylet. 1928-ban, Sallay István (1888-1940) irányítása alatt új lendületet kapott az evangelizációs munka. 1940-ben Alcsúton létrejött a Lelkiszolgálat Háza; ezen a telepen később számos konferenciát tartottak, és itt indult be 1948-ban egy bibliaiskola is.

A Bethánia mellett néhány jelentősebb egyesület és szervezet is kivette részét a belmissziói munkában. A Vasárnapi Iskolai Szövetség azzal a céllal alakult, hogy segítse a gyermekek evangélizálását, hitbeli növekedését. Munkatársai összejöveteleket tartottak a legkisebbek számára, folyóiratot adtak ki. Az ötvenes években a szervezet megszűnt, 1989-ben újra alakult. A Magyar Evangéliumi Keresztény Diákszövetséget (MEKDSZ) 1904-ben alakították keresztény fiatalok. Igen élénk munkát végzett az ifjúság körében, számos konferenciát szervezett, evangéliumi lapot adott ki. Később nevét Magyar Diákok Pro Christo Szövetségre változtatta. A Keresztény Ifjúsági Egyesületet (KIE) azzal a nyilvánvaló céllal hozták létre 1883-ban, hogy az ifjúság minél szélesebb rétegéhez eljuthasson az evangélium. Számos tábor, konferenciák szervezett, diákkörei igen népszerűek voltak. A Soli Deo Gloria Szövetség (SDG) református diákszervezet, amely 1921-ben jött létre. Különösen az ifjúság körében volt igen népszerű; egyik vezéregyénisége a később emigrációba kényszerülő Soós Géza volt. Balatonszárszón konferenciátelpepet működtetett, ahol igen sok fiatal jutott élő hitre. A Fébé Evangéliumi Diakonissza Egyesület evangélikus háttérű szervezet, amely 1924-ben alakult. Főként a diakóniai munkára fektette a hangsúlyt, de igen sok lelki konferenciát, csendesnapot szervezett. Emellett a kiadói tevékenysége is említésre méltó. (Forrás: Historia Ecclesiastica; <http://www.confessio.eoldal.hu/cikkek/a-magyar-belmisszioid-mozgalom.html>)

lelkész), Bóné Lajos (Bóné Barna lelkész édesapja), Püsök József (Püsök Saroltának az édesapja). Az ötödiket, Széles Máriát a közvélemény közénk tette, gyakorlatilag nem tartozott közénk. Jó társaság volt. És a többi társaság is jó volt. Nagy András a gyerekeinek tekintett, én őt pedig apa-helyettesnek tekintettem, vele voltam a legjobb kapcsolatban. Aztán Maksai Alberttel, nála írtam a kispapi dolgozatot Újszövetségből.

Sem előtte, sem utána nem prédikáltak úgy a papok, mint ahogy abban a 10–15 esztendőben, akik Nagy András és Maksay kezéből kikerültek. Nagy András volt az, aki az egész generációra rányomta a bélyegét. Ennek a generációnak volt egy sajátos igehirdetési stílusa. Én évtizedeken át gyötörtem Kozma Zsoltot, hogy legyen szíves, fogalmazza meg ennek a társaságnak a stílusát, mert azt meg kell jegyezni, mert az sajátos gondolati arc volt. Meg tudná csinálni, ha akarná, de nem hajlandó.

A Teológián bent mi nem éreztük a kommunizmus szelét. Mi ott belül nem voltunk se kipellengérezve, se csúfolva, mert mi voltunk a teológusok, és pont. Hogy aztán mit csináltak, és hogy beszéltek kívülről az egyetemi hallgatók, arról mi nem tudtunk semmit, mert el voltunk tőlük teljesen zárva. Én aztán különösen. Dobri Janó³⁶ elkapott: „Drága ember, meg ne lássa senki még a kapuban sem, mert akkor lehet, hogy mindnyájan repülünk innen”. Az ország összes főiskolájáról ki voltam zárva, nem volt egészen legális az én otllétem. Aztán később, mikor már végeztem, Abrudbányára helyeztek. Sztálin halála után, amikor jött a sugalmazás, hogy vissza lehet menni a

³⁶ **Dobri János** (1914-1990): lelkész, tanár. A brassói Római- katolikus Gimnáziumban érettségizett. Az iskolai évek alatt ismerkedett meg és lett egész életére híve a cserkészmozgalomnak. Mint ifjú IKE tag, Polák Istvánnal megszervezték a brassói Református Kereskedelmi Iskola cserkészcsapatát. Teológiai tanulmányait a kolozsvári református teológián végezte el (1934-38). 1940-ben – a Magyar Cserkészszövetség Erdély-részi megbízottjaként – az 1937-ben betiltott cserkészcsapatok újraélesztésén munkálkodott, melynek érdekében őrsvezetőképző tábort szervezett Kolozsváron. 1944-ben a frontra került mint táborigazgató. Orosz fogságba esett, ahol orosz nyelvet tanult és megismerkedett az orosz irodalommal, majd magyarrá fordított belőlük. 1948 június 23-án került haza, ekkor a kolozsvári Bolyai egyetem megbízásából fordítói munkát vállalt, később pedig a református teológián kapott tanári állást, ahol keleti egyháztörténetet és orosz nyelvet tanított. 1951 július 28-án letartóztatták, és az év december 7-én közlázítás vétségében a kolozsvári Hadbíróóság 6 hónapi elzárásra ítélte. Az 1956-os események következményeként 1957 áprilisában 16 társával együtt ismét letartóztatták, 6 év börtönbüntetésre, teljes vagyonelkobzásra, valamint 3 év jogfosztásra ítélték szervezkedés vádjával. Börtönéveit Szamosújváron és a Duna-csatorna kényszermunka-telepén töltötte. 1963-ban szabadult, ezt követően egy évig gyári munkásként, majd esperesi titkárként kereste kenyerét. 1969-ben a kerekdombi egyházközség megválasztotta lelképásztorának, melyet el is vállalt azzal a céllal, hogy templomot épít a fából készült kis imaház helyére. 1980-ban épült fel a templom. Az 1989-es változások után cserkésztestvérségeivel együtt a cserkészmozgalom újraélesztésén dolgozott. (Forrás: http://www.geocities.ws/djcses/Dobri_hu.htm)

jogra, a másik kettő, akit velem csaptak ki, az vissza is ment, el is végezte, én meg integettem, hogy jó napot kívánok, nem leszek bolond. Kevesen voltak, akik nem fejezték be a teológiát vagy átnyergeltek, nem volt több tíz százaléknál. A teológusokkal csak '56 után kezdtek leszámolni. A besúgós hangulat sem létezett, ott mi még teljes bizalommal voltunk egymás iránt. Igazunk volt, vagy nem, azt nem tudom, de a bizalom megvolt.

Lelkeszi pályám letartóztatásomig

Első állomáshelyeim: a kolozsvári Kakasos templom és Abrudbánya

1952-ben a kolozsmonostori gyülekezetben lettem helyettes félsegédlelkész, ugyanis Antal Sándor³⁷ akkor került ki Zoványra, és akkor nem volt értelme márciusban más segédlelkészt behívni, hanem kettőnket Botos Böskével helyeztek ki a helyébe, fél óralátogatási kötelezettséggel, és fél munkával. Én kellett hogy tartsam a vallásórákat és a reggeli áhítatokat, Böske az adminisztrációval foglalkozott. Aztán a végén fél év után én maradtam bent véglegesen mint segédlelkész, de akkor szeptemberben jött az a parancs, hogy nem lehet vallásórát tartani, csak szombaton délután vagy vasárnap. Akkor nekem 28 vallásóráim lett volna egy héten. Az egyházközség megszüntette a segédlelkészi állást. Akkor hívott be magához Tőkés István³⁸, és mondta: „Na, fiam, a jó

³⁷ **Antal Sándor** (1923-1998) szilágyzoványi, majd szovátai lelkész. A „bethánista-perbe” voltak zilahi csoportjának tagjaival együtt a kolozsvári katonai bíróság 1958. október 3-án „vallásos propaganda” címén hat és fél év börtönre ítélte. 1964-ben szabadult. 1965-től haláláig a szovátai gyülekezet lelkésze volt. (Forrás: http://adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf2158.pdf)

³⁸ **Tőkés István** (1916-2015): lelkész, teológiai tanár, egyházkerületi főjegyző. Középiskolai tanulmányait Sepsiszentgyörgyön a Székely Mikó Kollégiumban végezte; Brassóban érettségizett 1933-ban. A kolozsvári Református Teológiai Fakultáson szerzett lelkészi diplomát 1938-ban. Az év tavaszán elnyerte a Gustav Adolf segélyintézet ösztöndíját, amellyel két féléven át előbb Kassalban, majd a tübingeni teológiai fakultáson folytatta tanulmányait. A háború idején egy félévet munkatelepen töltött, ezért csak 1940-ben vizsgázhatott Bazelben. 1941-ben Vásárhelyi János mellé püspöki titkárrá nevezték ki Kolozsváron, ugyanebben az évben letette a második lelkészképesítő vizsgát, s közben 1945 végéig főiskolai lelképásztor is volt a kolozsvári református egyetemi hallgatók gyülekezetében. 1946-ban megválasztották az Erdélyi Református Egyházkerület tanácsbírójának és a lelkészképesítő bizottság tagjának; 1948-tól tagja a Romániai Református Egyház zsinatának és az állandó zsinati tanácsnak, 1952-ben az Egyházkerület generális direktorává (közügyintézővé), 1953-ban a teológiai előljáróság és a teológiai magántanár-képző bizottság tagjává választották. 1946-tól 1973-ig az igazgatótanács tagja, 1974-től egyházkerületi főjegyző (püspökhelyettes). 1973-ban a kolozsvári protestáns teológia nyilvános rendes professzorává választotta, így működött 1983 novemberéig, kényszernyugdíjazásáig.

Irodalmi tevékenységét már főiskolai éveiben megkezdte a Székely Nép, Református Ifjúság, Ifjú Erdély, Református Család, Kiáltó Szó, Az Út, a református Szemle hasábjain, valamint magyarországi, svájci, kanadai egyházi

helyek mind el vannak foglalva, neked most már nem tudok helyet szorítani. Egy hely van csak: Abrudbánya. Ott kosztot kapsz, három hónapot ki kell bírjál, az alatt valamit csinálunk”. Három év után jelentkeztem, hogy véglegesítsenek Abrudbányára. Elpirult, mert az hitte, hogy csúflokodom.

Közben beiratkoztam a magiszteri tanfolyamra – doktorátusról akkor még nem beszéltek –, és azt megengedhettem magamnak, hogy minden évben 2–3 hónapot Kolozsváron töltsék. Az alatt kaptam a Teológiáról egy helyettest Abrudbányára, mindig került egy harmadéves. Tőkés István azt tartotta, hogy a teológus üljön bent, és ne csángáljon mindenfelé. Ajánlott nekem egyet, akit én ismertem. Mondtam, hogy köszönöm szépen. Azt nem mondtam, hogy nem kell, de kerítettem egy másikat, akiben viszont megbíztam. Ő meg a leggyengébbeket adta, mert azért nem kár, hogy nem ül bent a Teológián... Ezek a teológusok meg is alapították az abrudbányai papok gyűjteményét, évente két-három segítségem volt. Egy-egy hónapra oda felment, megvolt a lakása, a rádiója, a kosztja. Egyáltalán nem hiányoztam a gyülekezetből, mert azt tisztelettel vették, hogy én tovább akarok tanulni. Ráértem bőségesen a 150 hívem mellett tanulni, el is végeztem mindent, csak a szakvizsga maradt hátra.

A kispapi dolgozatomat Maksay Albertnél írtam, érdekes volt a téma számomra: ószövetségi idézetek a szinoptikus evangéliumokból. Én ezzel két hónapot dolgoztam keményen, s mikor Sárpatakinak mondtam, hogy mennyi bajom van a témával, elkezdett röhögni: „De hát a lusta diákok választják ezt a témát, és összezsapják, ahogy tudják”. Én pedig végig elemeztem az összest, a Nestle-féle görög Biblia³⁹ – a nyomtatott vastag betűs – ószövetségi idézeteit sorba vettem két szempontból: szószerinti idézet vagy nem, a másikat már nem tudom. 150 igét elemeztem végig. A

folyóiratokban. Tudományos dolgozatainak, tanulmányainak, kritikáinak, könyvismertetéseinek száma több ezerre tehető. 1950-ig szerkesztésében jelent meg az Erdélyi Református Naptár. Ennek kiadása kapcsán 1950 márciusában letartóztatták és egy hónapot töltött vizsgálati fogságban. Kiszabadulása után társszerkesztője, majd 1973–83 között főszerkesztője lett a Református Szemlének. (Forrás: Romániai Magyar Irodalmi Lexikon; <http://lexikon.kriterion.ro/szavak/4754/>)

³⁹ **Novum Testamentum Graece**: a ma rendelkezésünkre álló legpontosabb görög nyelvű Újszövetség. Eberhard Nestle (1851-1913) készítette el 1898-ban. Szövegét három kritikai kiadás – Tischendorf, Wescott-Hort és B. Weiss – alapján állította össze, mégpedig úgy, hogy ahol a szövegek eltérnek egymástól, ott a többség szerint döntött. A stuttgarti Württembergische Bibelanstalt kiadásában jelent meg 1904-ben. (Forrás: <http://www.biblia.hu/bevez/uszkezir.htm>)

nagypapi dolgozatom témája már nem volt érdekes. Következő esztendőben le lehetett tenni a vizsgát, és amint lehetett, le is tettem, mert szerettem a vizsgákon túl lenni, de annak már semmi jelentősége nem volt.

Kedves emlékem az is, hogy szép kis gyümölcsöskert volt a parókián. Az almafa ágaira felakasztottam egy lepedőt, hogy tartson árnyékot, s az alatt ezervalahány verset elemeztem az Újszövetségből. Akkor akartam még magiszterizni, és azt az ezer ígét végigbogarásztam.

Abrudbányán nagyon jó volt lelkészkedni. Először is az a kicsi gyülekezet – értelmiségi, iparosféle társaság – nagy szeretettel fogadott és vett körül. Harminc család volt és egy vénkisasszony. A harminc család beosztotta a hónap harminc napját, és én pontosan tudtam, hogy 7-én vagy épp 10-én ki fogja hozni az ebédet.⁴⁰ A vénkisasszony hozta a 31. napon. De olyan különleges ebédet ritkán ettem, amit ott egy-egy család egy hónapban egyszer el kellett, hogy hozzon a papnak. Sehol az egész Kárpát-medencében olyan koszt nem volt, mint Abrudbányán. Azelőtt nagyon gazdagok voltak és nagyon elszigeteltek, a tőszomszédom 90 km-re volt Tordán. Az elszigeteltségben egyetlen dolog volt, amiben kiélhették magukat, a hasuk. Ott úgy tudtak főzni, hogy az csodálatos. Mindig volt valami különlegesség: egyik hónapban halkülönlegesség, másikban citromos különlegesség és így tovább, ez így ment három éven keresztül.

A legelső napon megmondták nekem a vénasszonyok: „Idefigyeljen, nekünk maga pap bácsi. Megértette?” Megszokták, mert harminc éven keresztül volt egy nagyon kedves papjuk, Taar Mihály⁴¹. És noha nagyon fiatal voltam, én is pap bácsi lettem. Annyira kedves volt ez a hangulat, akármelyik házban bemehettem. 150 lélek volt összesen. Volt

⁴⁰ **sorkoszt:** faluhelyen szokás volt, hogy a még legényember lelkészt a falu családjai rendre egymás után hívták meg ebédelni, vagy vittek neki ebédet. A szokás eredete a 17-18. századig nyúlik vissza, amikor a református Kollégiumok elemi iskolákat – akkori elnevezés szerint *partikulákat* – kezdtek működtetni a körzetükhöz tartozó falvakban. A Kollégium által az iskolákba küldött nőtlen tanítók – akkori szóhasználattal a nevük *redux* volt, ha tanulmányaikat még nem fejezték be, illetve *rektor*, ha már befejezték – ellátására terjedt el a sorkoszt, amelyet a közösségtől kaptak. A családok meghatározott sorrend szerint látták el a rektort – innen ered az ellátási forma elnevezése. (Forrás: A Debreceni Református Kollégium története. Dankó Imre: A Kollégium partikula-rendszere. <http://digit.drk.hu/?m=lib&book=2&p=17>)

egynéhány fiatal is, például három eladó leány. Odakerültem mint legényember, és lesték a vénasszonyok, hogy vajon elveszem-e valamelyik leányt. Én pedig azt csináltam, hogy egy hétig sétáltam az utcán egyik leánnyal – erre ők: „Na, ezt választja!” A következő héten a másikkal csináltam ugyanezt: „Most már nem lehet tudni”. Mikor harmadik héten ugyanezt megcsináltam a harmadikkal, akkor belenyugodtak, hogy ebből nem lesz semmi.

Volt vagy 8–10 gyerek összesen, azoknak tartottam a vallásórát. Egy társaságot megkonfirmáltam, 4 konfirmandusom volt az egyik esztendőben. Aztán többé nem volt ilyen. Nem volt sok fiatal család, de különben egészséges családok voltak. És akkor még egy vegyes család sem volt. Bibliaórát, vallásórát, és mindent megtartottam, kicsiben, de meg kellett tartani. Nagyon jó fajta lelkületű emberek voltak. Baráti közösség egymás között is, velem szemben is. Semmiféle panaszom nem lehet. Nekem senkivel semmi bajom nem volt az abrudbányai évek alatt. Akkoriban még csakis a Mokanyicával⁴² lehetett közlekedni Abrudbányára, autó nem volt. Tordáról Abrudbányára hat teljes órát ment a kis vonat: 90 kilométer, hat óra. Nyugodtan le lehetett szállni róla. Volt egy ismerősöm, mikor volt egy nagy kanyar, a kanyar elején leszállt virágot szedni, és a kanyar túlsó végén visszaszállt.

Az abrudbányai 150 lélek akkor 5000 lélek körüli román tengerben élt. Nem szórvány volt, hanem sokkal inkább gyarmati kolónia jellegű közösség, amilyen például egy afrikai néger városban élő 150 tagú angol közösség. Mindez annak ellenére, hogy Abrudbányának régi magyar temploma van. Eredetileg magyar település volt, de kétszer is lemészárolták a magyarokat: Horeaék⁴³ is, majd Avram Iancuék is. Mindkettő a

⁴² **Mokanyica:** kisnyomtávú, gőzmozdony vontatta vonat, amely az 1990-es évek elejéig közlekedett Torda és Abrudbánya között. 2013-ban ismét forgalomba állították az Abrudbánya, Topánfalva és Verespatak polgármesteri hivatalai, valamint a Romániai Kisnyomtávú Vasutak Megőrzésére Egyesület között aláírt szerződés alapján. (Forrás: <http://www.szabadsag.ro/szabadsag/servlet/szabadsag/template/article.PArticleScreen.vm/id/93086>)

⁴³ A 18. század legnagyobb parasztfelkelése, a Horea-féle felkelés mintegy 25-30 ezer erdélyi jobbágyot mozgató meg. A felkelés az Erdélyi-érchegység falvaiból indult. Amikor a zalatnai kincstári uradalom jobbágyainak terhei rövid időn belül többszörösükké nőttek, a parasztok először kérvényekkel próbálták segíteni a sorsukon. Vezetőik, Horea és Cloșca, többször jártak Bécsben, Horea az egyik kihallgatáson egészen II. József eljutott panaszával. A többségükben román parasztok a kérvényező parasztleány, Vasile Horea és Gheorghe Crișan, egy fiatal szökött jobbágy vezetésével 1784. október 31-én Gyulafehérvárra vonultak, hogy felvételüket kérjék a határórságba, így remélve szabadulást a terheiktől. Útközben összecsaptak a feloszlatusukra kiküldött vármegyei hajdúkkal, és ezzel kezdetét vette a felkelés. A felkelők nemesi udvarházak tucatjait dúlták fel, 1784. november 7-én kifosztották

magyarok hülyesége miatt történt. A második ügy esett, hogy volt egy nagyképű '48-as százados, akinek ott volt a telephelye Brádon túl, Arad megyében. Ez önhatalmúlag elhatározta, hogy felmegy a havasra, és megtanítja becsületre az oláhokat.⁴⁴ Fel is jött

Abrudbányát és Verespatakot, kincstári tisztet, nemeseket, prédikátorokat öltek meg. A vármegyei nemesség megszervezte önvédelmét, Dévánál kisebb győzelmet aratott a felkelők fölött, 56 elfogott parasztot kivégeztek. A császári katonaság 1784. december 7-én előbb Blezsénynél a Crișan vezette felkelőket, majd december 31-én Topánfalvánál Horea és Cloșca seregét verték szét. A több mint 600 elfogott felkelőből 120-at ítélték el, 37 halálos ítéletet hoztak, de a három vezér kivételével azokat fogságra változtatta a császári kegyelem. A váratlanul támadt, hatalmas méretű parasztfelkelés további reformokra ösztönözte II. Józsefet, aki 1785. augusztus 22-én adta ki magyarországi jobbágyrendeletét. (Forrás: <http://mult-kor.hu/cikk.php?id=3705>)

⁴⁴ Kossuth 1848 decemberének közepén, a császári haderők általános támadásának megindításakor rendelte el, hogy a leginkább veszélyeztetett törvényhatóságok „nemzetőrökből és más önkéntesekből alakítsanak gyalogos és lovas mozgó nemzetőr csapatokat”. Hatvani Imre ügyvéd „Debrecenben és tájékán egy mozgó gerillacsapat”, valamint Bihar vármegyében szabad lovas csapat alakítására kapott engedélyt. A Bihar megyei szabadcsapatok többségét az érchegységi román felkelők ellen küldték. Amikor Hatvani szabadcsapataival a Zaránd megyei frontra érkezett, a véres erdélyi polgárháború 1848 októberében történt kirobbanása óta először nyílt törekeny esély a románokkal való megbékülésre. A debreceni országgyűlésben Ioan Dragoș Bihar megyei képviselő vállalta a közvetítést Avram Iancu elszigetelődő, de tekintélyes erőt alkotó tábora és a magyar kormány között. Kossuth a főhadiszíntéri magyar diadalok tudatában nézett „az ellenforradalommal együttműködő román és szász nemzetiségi törekvésekre”, így – még ha Dragoș közvetítésével is – Iancuval és vezérkarával a győztes helyzetéből akart tárgyalni. Ennek megfelelően Dragoș fegyverszünet megkötésére való felhatalmazás nélkül küldte tárgyalni Iancuékhoz, ráadásul nem tájékoztatta Bem tábornokot a tárgyalásokról.

Bem április 5-én utasította a Zaránd megyei dandárt vezénylő Csutak Kálmán őrnagyot, hogy foglalja el az érchegységi román felkelés központjának tartott Zalatnát és Abrudbányát. Csutak jelentést tett a parancsról a hadügyminisztériumnak, az azonban határozott hangú utasításban eltiltotta őt a támadástól. Ezt követően Csutak őrnagy április 20-án nyolcnapos fegyverszünetet ajánlott Iancuéknak. Bem tábornok – mit sem tudva a fegyverszüneti ajánlatról és Dragoș küldetéséről – április 27-én türelmetlenül sürgette Bánffy János ezredesnél az Abrudbánya elleni támadást. Bánffy a Zaránd megyei sereg vezérletét Hatvani őrnagyra bízta, akit viszont Dragoș – küldetésének sikere érdekében – levélben kért, hogy ne intézzen támadást Abrudbánya ellen. Hatvani mint a zarándi dandár ideiglenes parancsnoka, Avram Iancu és Ioan Buteanu prefekt közös és Vitianu tribun saját, Dragoșnak szóló barátságos hangú és a megbékélés szükségességét hangsúlyozó leveleit felbontotta, majd utána küldte a címzettnek. Ezzel egyidejűleg meghívta a magyar táborba Vitianut, s békés szándékának hangot adva leszögezte: „Ha mint hiszem, sikerül Önöket ügyünknek, a szabadságnak megnyerni békés kiegyenlítés által, azt többre becsülöm a hadi borostyánnál”. Hatvani május 3-án Dragoș Abrudbányán kelt leveleit szintén kézhez vette, melyekben Dragoș figyelmeztette őt, mérje fel saját és a román felkelők erőit, valamint működésének színterét, különben vállalkozása kudarccal járhat. Hatvani azonban – Bem tábornok és Bánffy ezredes parancsait teljesítendő, de „a hadi borostyán után” is sóvárogva – csekély katonai erővel (1109 emberrel, köztük 3 kis kaliberű ágyúból álló tüzérséggel és 52 huszárból álló lovassággal) május 6-án megindult Abrudbánya felé.

A zarándi dandár, amelynek egy része csak lándzsával volt felfegyverezve, késő este ért Abrudbánya alá. A városból Hatvani közeledésének hírére az ekkor már Dragóval csaknem megállapodott Iancu és társai elvonultak. Dragoș és a városi főbíró, Boieriu hiába igyekeztek lebeszélni Hatvanit a további előrenyomulásról, a dandár nem sokkal éjfél előtt bevonult Abrudbányára. Hatvani itt a győztes pozíciójából próbálta felújítani a tárgyalásokat – eredménytelenül. Két nappal később a román népfelkelő csapatok megkezdték az Abrudbánya elleni összehangolt támadást, amelynek elsőként Verespatak lakossága esett áldozatul. Ennek hírére Hatvani az Abrudbányán szabadon lévő román vezetőket, Buteanut, Dobrát és Boieriut elfogatta. Abrudbánya ostroma május 9-én délután indult meg, s többórás küzdelem után Hatvani este kilenckor elrendelte a visszavonulást Brádra. A város egy része a lángok martaléka lett, otthon maradt és menekülő magyar lakóinak nagy részét leöldösték, a túlélők a helybéli románok kiállításának köszönhették életüket. Hatvani Buteanun és Dobrán állt bosszút. A zarándi dandár 150 embert veszített a harcok során. Május 15-én hajnalban – mit sem törődve környezetével, így Kovách Ágoston kormánybiztos figyelmeztetésével – Hatvani elrendelte az újabb támadást Abrudbánya ellen. A három napig tartó harc a magyarok fejvesztett menekülésével végződött. Elsőként maga Hatvani esett pánikba, s nyargalt el lován. A két abrudbányai ütközetben a magyar polgári lakosság vesztesége román források szerint 5000 fő volt. (Forrás: Kovács István: Eltékozolt történelmi alkalom. *Kortárs*, 45. évf. 11. sz. 2001.)

minden baj nélkül, megszállt Abrudbányán. A csapata egy részét felküldte Verespatakra, és ott próbált uralkodni. Avram lancu a havasok királyának tartotta magát, tudta azt, hogy rendnek kell lennie az ő országában. Hozzá sem nyúlt a magyarokhoz. Ráadásul akkor történt, hogy egy Dragoş nevű román, a magyar parlament képviselőjét felküldték Avram lancuhoz tárgyalni. Románt küldtek tárgyalni. Pont, amikor Avram lancuék tárgyaltak, akkor jöttek ezek a sereggel. Avram lancu teljes joggal hihette, hogy őt be akarják csapni. Ennél fogva összeszedte az egész seregét, azonnal kivégezte a román képviselőt, mint árulót, utána 25–30 ezer románval megtámadta a társaságot. A híres százados, amikor látta, hogy nem tud semmit tenni akkora túlerő ellen, akkor kiadta a jelszót, hogy „Tiszt urak, mentsük magunkat!” Otthagytá a seregét, elrobogott Brád felé, a sereg háromnegyed részét pedig lemészárolták Avram lancuék. A magyarok bemenekültek a református templomba, azt felgyújtották, és egytől egyig mindenkit kiirtottak. Egy csecsemő maradt meg, akit egy román asszony a hóna alá vett, és megmentett. Ez az egy menekült meg a városban, a többit mind kiirtották. A város később újránépesedett valamennyire.

Verespatak aranya

Verespatak is hozzám tartozott. Volt vagy 20–25 lélek ott is, unitáriusokból volt vagy száz. Nagy unitárius templom volt ott. A katolikus templom még nagyobb, mert a világ különböző pontjaiból odasereglett bányászok mind a katolikus egyházhoz tartoztak. Megtanultak románul. Nem is a nemzetiségük alapján határozták meg magukat, hanem *popistaş*, ez volt a nemzetiségük [pápista]. Nem számított, hogy ki milyen származású, honnan jött. Volt egy öreg római katolikus pap Abrudbányán is, de kevés híve volt; mikor az meghalt, többet más oda nem jött.

Ott én olyan hülyeségre szoktam rá, hogy a hajam szála most is égnek áll, ha rá gondolok. Minden harmadik vasárnap átmentem Verespatakra istentiszteletet tartani. Át kellett menni gyalog, mert 11 kilométer volt a kerülőút, gyalog át a hegyen meg 7 kilométer. Van ott egy hegy, amelyik tele van arannyal, a rómaiak előtt bányásztak már ott aranyat. A rómaiaknak jellegzetes bányáik voltak, azok másféleképpen nem is

dolgoztak, csak a maguk megszokott módszere szerint; úgyhogy messziről látszott, melyik a római bánya. Utána minden egyes korszak a maga jellegzetessége szerint dolgozott. Na, most ott egy jó nagy darab hegycsúcs, és három óriási gödör volt. Azokból a gödrökből mindenféle irányba indultak járatok, mert a bányák a telérek *[Érctartalmú hegyhasadékok]* után mentek; ahol találtak telért, azt követték tovább. Szóval én azt csináltam, hogy vasárnap délutánra mentem Verespatakra, ott is aludtam a kurátornál, aki egyúttal patikus volt. Onnan hétfőn mentem hazafele, és bementem az egyik végén a hegynek (a tárnába), és kijöttem a másik végén. Nem ismertem a járatokat, ott ismerkedtem meg velük, mindegy is volt, mert bementem, és gondoltam, előbb-utóbb csak kijutok belőlük. Ha én ott beesek egy gödörbe, vagy a fejemre esik valami, soha senki tudta volna meg, hogy hova lettem, egyszer csak eltűntem volna. De nem történt meg.

Az volt a régi magyar törvény, amit a románok is betartottak, hogy 50 m mélységig a felszíni tulajdonosé volt a bányajog, 50 méteren alul dolgozott az állami bánya. A házi bányászat úgy történt, hogy volt a románnak egy nem túl nagy udvara. Ásott egy kutat, de onnan nem vizet hozott ki, hanem követ. Azt a stompokkal *[kőzúzós eszközökkel]* szépen összetörte. Egy asztalra parasztszőnyeg volt leterítve, azon lemosták a követ. A kőpor lement a vízzel, az arany meg benne maradt. Azt reggeltől estig mosták, este kirázták, s akkor utána ebből keresték ki az aranyrögöcskéket. Ebből rettentő gazdagok lettek a környékbeli románok. Abrudbányán nem volt bánya, mert oda nem nyúlt be a telér, a másik irányból jött, ott akarják most a kanadaiak az egész hegyet letarolni.⁴⁵ A

⁴⁵ Verespatakon a Rosia Montana Gold Corporation kanadai-román vegyesvállalat akart ciántechnológias aranybányát nyitni. A kanadai Gabriel Resources 2001 óta próbálta megszerezni a Verespatakon és környékén rejlő mintegy 330 tonna arany és 1600 tonna ezüst kitermelési engedélyét. A ciánt alkalmazó technológia 16 km²-nyi terület tönkretételét jelentette volna, benne öt hegygel, négy templommal és temetővel, az Alburnus Maior ókori római vár romjaival. A bánya tervezett 15 éves működése után a környezetszennyezés száz évig tartana. A Román Akadémia jelentése szerint a ciános technológia ellentétes az EU környezetvédelmi szabályozásaival. Az erdélyi történelmi magyar egyházak 2002 októberében nyilatkozatot tettek közzé, amelyben elutasították a bányaterveket, majd 2003 novemberében a román ortodox egyház is ugyanezt tette. A nemzetközi civil szervezetek közül a Greenpeace szervezett tiltakozást, a nemzetközi politikai szervezetek közül pedig a Zöld Pártok Európai Szövetsége. 2005-ben a kanadai kormány támogatását fejezte ki a projekt mellett, míg Magyarországon környezetvédelmi minisztere bejelentette, hogy a magyar kormány és a magyar lakosság ellenzi a bánya megnyitását környezetvédelmi aggályok miatt. 2014. júniusban a román parlament elutasította a beruházásnak kedvező törvénytervezetet, 2016. januárban pedig a kulturális minisztérium védett műemlékvédelmi területté nyilvánította a települést 2 kilométeres körzetben. A térségben ugyanakkor több hasonló bányászati projekt is előkészítés alatt áll, annak az európai parlamenti határozatnak pedig máig nem sikerült érvényt szerezni, amely megtiltana a ciános

németek a háború alatt megállapították, hogy a hegyben, a meddő közegben is van annyi arany, ami megéri, kifizetődővé teszi, hogy rotációval kibányásszák. Nem érdemes turkálni a telér után, mert hogyha az egész hegyet leszedik, akkor a telérek ráadásként kerülnek elő. Pont a letartóztatásom előtt 2–3 nappal, mikor mentem istentiszteletre, akkor láttam, hogy kezdték fúrni a hegy tetejét, lebontani a köveket, és bedobni a gödörbe. A gödör fenekén fúrtak egy lyukat, hogy kapcsolatban legyen az alsó bányával. Oda még bedobták egyszer a követ, beesett. Azt hozta fel a flotáció.⁴⁶ Amikor kb. tizenöt év múlva odavittem a gyerekeimet, hogy megmutassam, én hol voltam, és kerestem a hegyet, nem találtam meg. Talpig leszedték az egész hegyet.

A magyarok nem foglalkoztak bányászattal, aranya viszont volt mindenkinek rengeteg. Az aranyat be kellett szolgáltatni, törvényesen beváltotta az állam. Az én kurátorom, aki szűcsmester volt, azt mesélte, hogy ő nem „foglalkozott” arannyal – a „foglalkozás” azt jelentette, hogy az ember kereskedjen, aranyat adjon-vegyen –, de hát jött a móc, elkészült a kozsok [*ködmön*], és akkor markába nyomott a szűcsnek egy marék aranyat, hogy nem váltja ő be, nem vacakol vele, tessék, itt van az ára. Az a háromszoros ára is lehetett annak a kozsoknak. Hát így neki tényleg nem volt, csak háromnegyed kiló aranya, mert ő nem „foglalkozott” vele. Aki „foglalkozott” arannyal, mint például az egyik öregember, annak 20 kiló aranya volt. Az nem volt csoda, miért lett volna az. Mindenki aranyat árult. Az úgy ment, mesélték, hogy a vásárban tárgyaltak az aranyról, mondjuk, hogy valamit ki kellett fizetni aranyban. Közvetlen a milicista háta mögött. A milicista meg csak hallgatta a beszélgetést, és amikor vége volt a beszélgetésnek, akkor csak tartotta a kezét, s valamit tettek a tenyerébe – nem is nézett hátra, úgy ment tovább. Arany volt a kezében, ő is megkapta a sápot. A bányászélet úgy zajlott, hogy kedden, szerdán és csütörtökön keményen dolgoztak. Pénteken berúgtak szilvapálinkából, szombaton bementek Abrudbányára taxival – abban a kicsi városban harminc kocsmá volt –, ott leitták magukat borral, hétfőn aztán sörrel kúrálták magukat. Három napig ittak, három napig dolgoztak, ez volt a bányászélet.

fémkinyerési technológia használatát. (Forrás: <http://nol.hu/kulfold/verespatak-megmenekul-magyarország-mar-nem-fog-1584789>)

⁴⁶ **flotáció** (úsztatás): dúsító eljárás érc vagy szén hasznos alkotórészeinek elválasztására a meddőtől oly módon, hogy a finomra aprított és vízbe helyezett anyagból a hasznos részt vegyszerekkel a felszínre csapatják ki. (Forrás: http://www.kislexikon.hu/flotalas_flotacio.html#ixzz4L0QpX4CM)

Azt hiszem, 1950-ben jött a rendelkezés, hogy minden tört aranyat azonnal be kell szolgáltatni az államnak. Aki elmulasztotta, óriási büntetésre számíthatott. Ekkor mindenki eldugta úgy az aranyát, hogy azt soha senki meg nem találta volna. De a Securitatének több esze volt: nem az aranyat, a gazdáját kereste. Az egész város lakosságát elkapták, letartóztatták, addig verték, amíg ki nem adta az aranyát. Két jellemző történet van erről. Az egyik a kurátoromé a háromnegyed kiló arannyal. Mikor jött a törvény, az aranyat bedobta a kútba. Tudta, hogy mikor vége lesz a cirkusznak, kiszedi a sarat ugyanezzel a módszerrel, lemossa, megtisztítja, és markában van az arany. De elvitték őt is. „Hol van az aranya?” – „Kérem, mindenki megmondhatja, tanúim vannak, én soha nem foglalkoztam arannyal”. – „Nem foglalkozott?” – „Nem”. – „Akkor menjen le a pincébe”. Odarakták a fal mellé két óra hosszat. Láta, hogy a többi ember véresen fekszik, nyög, mert agyonverték stb. Megéri az a vacak arany? – gondolta. – Dehogyan éri! Két óra múlva kérdezték tőle: „Na, hol az arany?” – „Bedobtam a kútba!” Elkáromkodta magát a vezértiszt: „Ma már a harmadik kutat takarítom ki!” A másik történet a 20 kiló aranyról szól. Az öregurat, akinek olyan sok aranya volt – már elég idős ember volt, nem is nagyon egészséges –, bevitték, és két hétig nyaggatták. Két hét után, amikor már az egész család kétségbe volt esve, hogy úgysem bírhatja ki az öreg, talán bele is hal, jött a tiszt: „Hogy a fene egye meg a vén disznóját, két héten keresztül nyaggatott engem! Na, adja ide az aranyát!” Beugrott a felesége, kiborította a virágcserepeket, és a 20 kiló aranyat a markába adta a tisztnek. Hazajött az öreg, káromkodott, dühöngött: „Két hétig bírtam, kibírtam volna még két hétig, ha kellett volna, s te beugrottál a hülye trükknek?” Mindez az alatt a két év alatt történt, amikor Taar Mihály után érkezésemig nem volt lelkes. Két teológus volt akkoriban, akik egy-egy évig voltak fent. Mire én odakerültem, befejeződött az arany-ügy. De azt mondták a híveim, hogy ha mennek, és látják az utcán, hogy ott fekszik a földön egy kiló arany, akkor inkább gyorsan megfordulnak, elmennek és letagadják, hogy valaha életükben jártak azon az utcán. Annyira féltek. És emiatt lassan elszegényedett a közösség, de nem túlságosan. Részben volt tartalékuk, részben továbbra is ők látták el a havast iparcikkkel, és azt megfizették nekik. Nem volt azért szegénység.

Az egyházközség jövedelméről

Abrudbányán a templom körül van egy csomó üzlethelyiség. Akkor is az egyházközségé volt, nem vették el, csak az állam használta. Beszervezték a szövetkezetekbe ezeket az iparosokat, és így az államé lett a műhelyük haszna. Mindenféle iparos volt Abrudbányán. Volt például egy olyan csodabogár is, aki megvásárolt egy autógumi temetőt Amerikában. Ezt hajón hazaszállította, Hamburgon keresztül vasúton hazaszállította Tordáig, ott átrakatta a Mokanyicára, a kisvonatra, úgy hozta fel, aztán ott munkát adott a környék összes kocasuszterének, és bocskorral ellátta az egész havast. Úgy mondták, hogy „motorizálta” az egész havast, mert a bocskorok lábnyoma attól kezdve keréknyomra hasonlított. Különben magyar ember volt. Az iparosok többsége, a kereskedők mind magyar emberek voltak, azok látták el az egész havast iparcikkokkal. Azért mondtam azt, hogy gyarmati kolónia volt ez a magyar közösség, mert mindent ők csináltak a havasnak, az utolsó bocskorig.

Amikor én odamentem, tényleg nem volt egyéb fizetésem, mint az állami kongrua *[elkészeknek az egyházi jövedelem kiegészítéséül folyósított állami támogatás]* és amit hazulról kaptam. De nagyon rövid időre rá jött egy törvény. Volt egy méteres papírcsík, ezen volt vagy húsz adat, hogyan kell kiszámítani a házbéreket. Az üzlethelyiségek házbéréit, főképpen. Az úgy volt megcsinálva, hogy nagyon nagy összegeket szabtak meg, aminek több mint felét vissza kellett fizetni az államnak. Tehát a szövetkezet – ami állami szövetkezet volt végeredményben – kellett fizessen az egyháznak, és el kellett könyveljen egy óriási összeget, aminek 50–60 %-át vissza kellett adni az államnak a másik oldalon. Én jogász voltam, azonnal elkértem a törvényt a néptanáctól. Két teljes napig tanulmányoztam, én annak minden fortélyát kiismertem. Akkor nem is feltételezték, hogy magánember azt meg tudja csinálni, hanem a szövetkezetek könyvelősege kellett ezt a számítást elvégezze. De én pontosan tudtam, hogyan működik ez a törvény, persze azok a könyvelők nem tudták. Ha javamra tévedett a könyvelő, mélyen hallgattam, ha káromra tévedett, azonnal megállítottam: „Ezt nem így kell, uram, hanem így és így”. Körülbelül az ötszörösét kaptam meg annak, ami törvényesen járt volna nekem. Egyetlenegy kivétel volt, és ez volt életem egyik

legnagyobb dicsérete. Kolozsváron volt az egyik bérlő szövetkezetnek a könyvelősege, s ott volt egy minden hájjal megkent öreg könyvelő. Mentem hozzá, hogy számítsuk ki a bért. Mondom: „Ezt így is lehet, vagy úgy is lehet”. A harmadik-negyedik ilyen hozzászólásom után az öregúr elmosolyodott, és azt mondta: „Uram, ezt a törvényt ebben a tartományban maximum három ember ismeri annyira, hogy eligazodjon benne. Elismerem, hogy ön az egyik. De a másik én vagyok”. Ezzel a számat befogtam, kénytelen voltam elfogadni, hogy annyit ad, amennyi jár, egy fillérrel sem többet. Ez volt az egyetlen kivétel, de megkaptam kárpótlásul ezt az óriási dicséretet. Akkora összegeket kaptunk, hogy az már pótolta a béretem. Öt évet töltöttem ott, egészen letartóztatásomig. Ebből másfél évet házasként.

Kapcsolatom a környékbeli román lelkészekkel

A román papokkal nagyon érdekes volt a viszonyom. Akkor érvényben volt egy olyan törvény, hogy az egyházmegyei határnak követni kellett a rajon [járás] határait, s minden hónapban volt egy találkozó az összes lelkésznek. Az egész rajonban csak román papok voltak, és voltunk ketten magyarok: a verespataki római katolikus pap és én Abrudbányáról. Az öt erős magyar egyházközség épp üresedésben volt. Ő perfekt románsággal beszélt, románul kellett, hogy prédikáljon, mert a papistasok mind csak románul tudtak, magyarul egy sem. Minden felekezetből valakinek mindig ott kellett ülni a prezídiumban [elnökségben], mi ketten a katolikus pappal ott ültünk, és mindkettőnknek hozzá kellett szólni. Tartott mindig egy nagy szpicset, mindig kihangsúlyozva Róma felsőbbrendűségét. Lekezelte erősen a románokat, azok alázattal fogadták, és mélységesen becsülték azt a papot. Én akkor kezdtem tanulni románul. Előre mindig előkészítettem két találó mondatot, azt elmondtam. Nekem dicsérték a katolikus papot, annak dicsérték engem.

Ott volt Abrudbányán egy öreg román pap, Abrudfalvához tartozott. A város két faluból nőtt össze, teljesen összeépült, de megvolt külön az abrudfalvi ortodox gyülekezet. Öregedő ember volt, akinek meghalt a felesége, és 4–5 gyermek maradt utána. És az folyton panaszkodott nekünk, hogy mi megházasodhatunk újra, ha ő is megtehetné,

lenne anyja az ő gyerekeinek. Itt pedig egyedül kínlódik, cselédekkel, mindennel, ez nem megoldás. Ő nem házasodhat meg. Kérdelem tőle, hogy miért nem. Ő nem tudja, de ez a törvény. Na, erre a papi közösségben megkérdeztem, hogy mi az oka, hogy egyszer megházasodhatnak, de másodszor már nem. És a román papi társaság, ott fenn a havason, ahol csak ők voltak, nem tudta megmondani, hogy mi a teológiai vagy akármilyen másfajta magyarázata annak, ami az ő életükre nézve ennyire fontos. Egyszerűen nem is érdekelte, nem is gondolkodtak rajta. „Asta e lege...” [ez a törvény], és úgy kell csinálni. Nagyon megszégyellték magukat, hogy nem tudnak nekem felelni, és akkor összebújtak, tanácskoztak. A végén az egyik, akin látszott, hogy teológiailag képzetesebb, jött, és elmondta nekem, hogy azért, mert a szentségek közt rangsor van. Egy magasabb rangú szentséget nem lehet megsérteni egy alacsonyabb rangúval. A papság a legmagasabb rangú, a házasság alacsonyabb rangú. Aki egyszer megkapta a magasabbat, az nem kaphatja meg soha életében az alacsonyabb rangút. Ezt tudomásul vették, és látszott rajtuk, hogy nagyon meg voltak elégedve, hogy milyen jól megfelelt nekem az ő teológiailag képzett emberük.

Volt egy fiatal pap Abrudbányán, a bányavárosi gyülekezetben. Azzal nagyon jól összebarátkoztam, együtt mentünk kirándulni kettesben. Amikor hazamentem, a nyelvemnek a szó szoros értelmében izomláza volt. Egész nap románul kellett kínlódnom, ahogy tudtam. Amikor '56-ban hazajöttem Budapestről, az én kicsi rádióm nem fogta a világot, de engem érdekelt, hogy mi van a nagyvilágban, mit szólnak hozzá. A román paphoz mentem el, az betett a belső szobába a rádió mellé, rám csukta az ajtót, és én minden délután egy óra hosszat ott hallgattam, hogy mi van Magyarországon. Ezt ő természetesnek tartotta, és nagyon jó barátként segített is. Románokkal nekem nem volt semmi problémám. Más románnal tíz mondatnál többet az öt év alatt nem beszéltem.

Első házasságkötésem

Ott házasodtam meg először, oda vittem a feleségemet. Fogadták őt is óriási szeretettel. Nem nagyon értett a papnésághoz, de igyekezett. Nagy Andráséknál ismertem meg, velük nagyon jó viszonyban maradtam a teológia után is. Felmentem Kolozsvárra, első

utam hozzájuk vezetett. Ott ismerkedtünk össze, látogatóban volt szintén Nagy Andráséknál, vagy milyen alkalommal, nem tudom már. Aztán később el is vettem. Nagy András utódjának, Kovács Kálmán nyárádszentbenedeki papnak a lánya volt, Kovács Anna. Benedeken kötöttük meg a házasságot, az édesapja esketett. Úgy mentünk aztán fel egyenesen Abrudbányára. Ekkor már három éve voltam abrudbányai lelkész. Meg is unták a sorkosztot a hívek, nagyon örültek, hogy főzni most már a feleségemnek kell. Édesapám sorsával kapcsolatban már említettem, hogy miután a börtönbe kerültem, utána azonnal el kellett, hogy váljon tőlem, hogy folytassa az egyetemet, amit abbahagyott, amikor hozzám férjhez jött. Még hat évet várt rám, és csak a hetedik esztendőben ment férjhez. Semmiféle panaszom nem lehet rá.

Volt egy közös gyerekünk. Öthónapos volt, amikor letartóztattak. Ez volt a legnagyobb kínom a börtönben, mert utáltam az egykeséget, és tudtam, hogy a fiam egykeségben nő majd fel. Ezért mikor kijöttem, a lehető leggyorsabban igyekeztem megházasodni, hogy mégiscsak legyen testvére, még ha kisebb is. A mai napig a három gyerekem a legnagyobb barátságban van egymással. A feleségemmel meg is egyeztünk, hogy annál nő a gyermek, aki jobb iskolát tud biztosítani neki, a vakációt pedig a másiknál tölti. Végül úgy nőtt fel, mint akármelyik falusi gyermek, amelyik internátusban lakik iskolaidőben. Vásárhelyen volt a feleségem, ő tudott jobb iskolát adni neki, viszont az összes vakációját nálam töltötte. Nevelésében viszont döntő befolyásom nekem volt.

Istvánnak hívják, Magyarországon van. Három évet Kolozsváron, másik három évet pedig Bukarestben végzett mint műépítész hallgató. Mikor befejezte az egyetemet, azonnal Nagybányára kapott kihelyezést. Kérdezte az egyetemen a káderes: „Vásárhelyi vagy, nem mennél Vásárhelyre vissza?” Ő tudta, hogy Vásárhelyen nem lehet helye, arról szó sem lehet. Mondta, hogy ő inkább szeretne maradni. „Jó, legyen, ahogy akarsz. Ahol kétezer ember kap kenyeret, te is kapsz egy falatot.” Mindjárt felküldték egy épülő tömbház tetejére, ahol egy négy elemes mester vezette a tetőszerkezet építését, és neki az volt a dolga, hogy adja a kezébe az anyagot. Ezt csinálta egy esztendeig, majd azt mondta, köszöni szépen, ebből neki elég, és kiment Magyarországa. Építészként dolgozott, Budapesten azonnal kapott állást a

műépítészeknél. Azóta is Magyarországon él, és jelen pillanatban a komáromi vár igazgatója.

Az életfogytiglani ítélet

A Dobai-memorandum

Meséltem, hogy Dobai István vett a hóna alá, amikor bekerültem az egyetemre. Őt Buza Lászlóval együtt kidobták az egyetemről. Hazament gazdálkodni, de fel-fel járt Kolozsvárra. Közben a húgomat nyolcadikban, érettségi előtt egy fél évvel kidobták a Zilahi Kollégiumból. Ő is ment haza, és fújta a nótát, hogy „*Nyisd ki az ajtót, kedves édesanyám, én már hazajöttem*”. Egyszer én fújtam el, aztán ő. Akkor felküldték Kolozsvárra, és ott egy régi zilahi tanár irányításával magánúton letette az érettségit. Akkor még lehetett ilyet csinálni. Én, amikor Kolozsváron tartózkodtam, kifőzdében étkeztem, és őt is vittem magammal. És mikor feljött Kolozsvárra Dobai Pista, akkor őt is hívtam, hogy jöjjön ebédelni a kifőzdébe. Ott ismerkedtek meg, nagy szerelem belőle, és miután a húgom letette az érettségit, még azon a nyáron visszaköltözött Zilahra, nagy csodálkozására azoknak, akik kirakták. Azért dobatta ki az egyik osztálytársa, aki pártvezető lett aztán, mert próbált neki udvarolni, és nem fogadta az udvarlását. Hát ez súlyos bűn volt, ezért ki kellett csapatni. Visszament Zilahra érettségi bizonyítvánnyal és karikagyűrűvel. Azóta is, mai napig is a legjobb barátságban vagyunk Dobai Pistával, most már mint sógorommal.

Sztálin halála után megváltozott a hangulat. A magyar vezetők, akik még megmaradtak (nem olyan sokan voltak már, mert vagy elmenekültek, vagy kinyírták őket, letartóztatták, Duna-kanálishoz vitték stb.), nem mertek egymással találkozni. De akkor még nem volt besúgási hangulat a magyarok között, akkor még a magyar a magyarral tudott őszintén beszélni, és megüzenték Dobai Pista sógoromnak, hogy most már végre itt az ideje, hogy gondolkozzanak azon, mi lesz Erdély jövője. Mert valamit csak kell csinálni, arra a valamire pedig fel kell készülni. Kérték őt, hogy mint az egyetlen régi vágású nemzetközi jogász, fogalmazza meg ezt a tervet. Dobai ezt elvállalta, és

megfogalmazta az elképzelését. Négy lehetőséget vázolt fel, minden lehetőség kidolgozására olyant kért meg, aki a legjobban értett hozzá. A négy lehetőség a következő volt: a) visszavenni Erdélyt a Kárpátokig román autonómiával; b) megtartani a jelenlegi határokat, azaz maradni így, magyar autonómiával; c) független Erdély; d) Erdély elosztása.

Visszakapni egész Erdélyt mégiscsak lehetetlen, nem lehet egy ötmillió népet akarata ellenére rákényszeríteni, hogy másik országhoz csatolják. Ezenkívül óriási kár származna belőle Magyarországnak, mert rendbe kellene tenni az országutakat meg mindenfélét Erdélyben magyar pénzen – az államnak minden vagyona rámenne, úgyhogy az első adandó alkalommal a románok visszaszavaznák magukat Romániához. Ez nem megy. A másik, hogy így maradjon, az meg nekünk nem megy. A független Erdély sem ér semmit, mert az együttélési harc, amiben benne vagyunk, maga az, hogy együtt élünk, az mindennapi küzdelmet jelent. Minden egyes házért, minden egyes állásért, minden egyes dollárért meg kell küzdeni itt nálunk. Most is így van, de úgy megszoktuk, hogy nem is tudjuk, és csodálkozunk, ha valaki ezt így megfogalmazza. Ezt meg kell változtatni, és pedig életfontosságú mindkét nemzetnek az, hogy békességben legyen. Mert egymást megesszük. A románok is szörnyűek. A Bărăgan termékenyebb, mint a Pó síksága, abból paradicsomot lehetne csinálni. Erre megfogták a regáti tömegeket, és elhozták Erdélybe, ahol amúgy is túl nagy volt a lakosság, csak azért, hogy itt román többséget tudjanak összehozni. A román nép nem tudja a saját érdekeit szolgálni, mert muszáj neki a magyarokat megölni. Minket pedig előbb-utóbb mégiscsak megölnék. Ez a helyzet egy független Erdély esetében még jobban kiéleződne. Semmi megoldást az égvilágon nem hoz a békesség irányába, viszont a kétharmados többséggel román uralom maradna Erdélyben, hogy egy adott történelmi fordulat esetén nyugodtan vissza tudja szavazni magát Romániához. A negyedik lehetőség pedig elosztani Erdélyt méltányosan, és természetes határok mentén kicserélni a lakosságot. Akkor nincs többé veszekedés. Egy természetes határon keresztül meg lehet teremteni tíz év alatt a teljes román–magyar együttműködést.

Dobai és még két barátja közvélemény-kutatást végeztek. Nem úgy, hogy megkérdezték, kinek melyik tetszene, hanem úgy, ki hogyan képzelné el. Az illető mondott valamit, azt megjegyezték. Legkevesebb ötven embert kérdeztek meg, nem akárhókat, hanem olyanokat, akik tudtak gondolkodni ezen. A megkérdezettek kilenctized része a negyedik mellett volt: el kell osztani Erdélyt. A szász beütésűek voltak azok, akik a független Erdélyt akarták. Érdekes, hogy akiknek csak egy kicsi szász beütése is volt a családjában, azok a független Erdély mellett voltak. Hárman voltak, akik azt mondták, hogy nincs mese, Erdélyt vissza kell szerezni. Az egyik az én volt tanárom, a másik Dobri János teológiai tanár, és már nem tudom, ki volt a harmadik. Azt mondták, hogy mindent meg kell tenni, és vissza kell szerezni egész Erdélyt. Nagyon érdekes, hogy most mindenki azt magyarázza, hogy Márton Áron⁴⁷ az elosztás mellett volt. Ő sem volt az elosztás mellett.

Dobai a természetes határt az Erdélyi Középhegység gerincén képzelte el. A Partium került volna vissza, és pont. A Székelyföldet ki kellett volna telepíteni Arad és Bihar megye román többségű vidékeire. Akkor még ez a vidék, a román vidék nem volt úgy kiépítve, mint most. Azt ki kellett volna építeni, Dobai kidolgozta aztán alaposan, hogy falut falu mellé telepítsenek, és ez volt a jelszó. Falut falu mellé építeni, ahogy most van,

⁴⁷ **Márton Áron** (1896-1980): az erdélyi katolikus egyház püspöke. Középiskolai tanulmányait a csíksomlyói gimnáziumban kezdte, majd a gyulafehérvári szemináriumban fejezte be. Az I. világháború alatt hadnagyként szolgált az olasz fronton. Később elvégezte a gyulafehérvári teológia szakot, majd 1930-tól udvari káplánként, ill. püspöki titkárként tevékenykedett. Kolozsváron 1938-ban egyetemi lelkészi címet kapott, egy évre rá életének 43. évében - Erdély püspökévé szentelték a Szent Mihály templomban. 1934-től az Erdélyi Római Katolikus Népszövetség országos igazgatója lett, s társszerkesztője volt az *Erdélyi Iskola* c. oktatásügyi és népmvelő folyóiratnak. Cikkeiben az egyházi kereteken túllépő népmvelői rendszer alapjait fektette le.

A negyvenes évek elején a bécsi döntéssel kettévágott Erdélyben a gyulafehérvári püspök, Márton Áront hiába kérték, hogy tegye át püspöki székhelyét Kolozsvárra, ő úgy gondolta, hogy a kisebbségi lét szorításában élő maradék magyarságnak nagyobb szüksége van rá. Bátor kiállása és munkája révén a háborús években a dél-erdélyi magyarság szellemi-erkölcsi vezetőjének tekintették. 1944-ben a kolozsvári Szent Mihály templomban elmondott prédikációjában felemelte szavát a zsidók deportálása ellen. 1945 húsvétján ismét a szószékről tiltakozott a magyar kisebbséget érintő méltánytalanságok ellen. Személyének és tevékenységének a tekintélyét jelzi, hogy erdélyi magyarok egy csoportja 1945-ben levélben kérte a magyar miniszterelnökséget, hogy a békeszerződéssel kapcsolatos kérdésekben Márton Áron erdélyi püspökkel konzultáljanak a kielégítő területi rendezés érdekében. A püspök személyes levélben fordult Groza román miniszterelnökhöz, "tisztázandó" az erdélyi magyarság helyzetét. 1946 pünkösdjén a csíksomlyói búcsú alkalmából százötvenezer ember előtt emelte fel szavát a magyar kisebbség jogaiért és sokat tett azért, hogy a párizsi békeszerződésről szóló hírek miatt elkeseredett tömegben ne szabaduljanak el az indulatok.

1949-ben letartóztatták és koncepciós perben életfogytiglani kényszermunkára ítélték. Tekintélye és elismertsége folytán, a külföldi nyomásnak engedve 1955-ben szabadon engedték, de püspöki székhelyén házi őrizetben tartották egészen 1967-ig. Életének hátralévő éveiben Erdély-szerte tartott prédikációkat, pasztorális látogatásokat. (Forrás: <http://www.masz.balassiintezet.hu/hu/masz/marton-aron-eletrajza/>)

és a falu közepébe tenni a várost. Gyökerestől telepíteni, hogy a székely hagyomány maradjon meg. Vidékenként, nem is megyénként, hanem még közelebb, községenként telepíteni át a Székelyföldet. Kolozsvár ment volna, nincs mit csinálni vele. Mert ki kell számítani, hogy mennyi az arány, és annak az arányában papíron elosztani, hány négyzetkilométer jár az egyiknek, hány a másinak. Miután ez is megvan, akkor gondolkodni, hol húzzák meg a határt. Zsibótól Déváiig világos volt, hogy a hegygerincen. Aztán hogy Zsibótól északra, és Dévától nyugatra hol legyen a határ, az már sok mindentől függött volna. Temesvár nem kellett, mert az egész vidék csak terhet jelentett volna. Arad igen, Nagybánya vidékénél pedig attól függött, hogyan jön ki a lépés. Ez volt az a bizonyos terv, ennek alapján dolgozgatott.

Akkor fogott hozzá keményen, amikor a forradalom után az ENSZ teljes erővel, határozottsággal követelte, hogy az oroszok vonuljanak ki, és Magyarországot szabadítsák fel. Akkor még senki sem tudta, hogy az ENSZ sóhivatal. Azelőtt nem volt az, megoldották a koreai háborút, és más néhány kisebb konfliktust meg tudott oldani. Akkor lett sóhivatallá, amikor nagy határozatokat hozott, amiből nem lett semmi, de egyáltalán semmi. Attól kezdve már semmit sem tudtak megoldani. De ezt akkor még nem tudták. Dobai akkor elkészítette végleges formában a memorandumot azzal, hogy azt fel kell küldeni az ENSZ-nek, a magyar és a román kormánynak. Feltételeztük, hogy ezt a román kormány nem fogja szó nélkül lenyelni, és minket lecsuknak. Akkor pedig nemhogy nem védekezünk, hanem igyekszünk minél nagyobb ügyet csinálni belőle, hogy legyen nemzetközi visszhang, és számíthassunk nemzetközi segítségre. Azért beszélek többes számban, mert az egészben én is benne voltam.

Magyarországon 1956-ban

1956-ban már szabadon lehetett útlevelet kapni. Két hónapos útlevelet kértem, az egyháztól meg két hónapi szabadságot, hogy kimegyek, és a Teológián anyagot gyűjtök a doktori tézishez. Így Budapesten két hetet tekeregtem, majd Balatonon, a nagybátyámat megkerestem Sopronban, aztán jöttem a Teológiára, és ott voltam. A

feleségem családjánál voltunk, nagynénje volt ottan. Feleségem állapotos volt, fiam egy hónap múlva meg is született, én pedig ültem a Teológián.

1956 szeptember 4-én mentem ki, és pontosan november 4-én járt le a szabadságom. Október 23-án bent ültem a menzán, amikor bejött egy kokárdás egyetemi hallgató – évek óta nem történt meg, hogy egyetemi hallgató betegye a lábát a Teológiára –, és kihirdette, hogy délután négy órakor tüntetés lesz. „Még nem tudjuk, hogy engedélyezik hivatalosan vagy sem, de attól függetlenül, hogy mit engedélyeznek, mi tüntetni fogunk. Mindenféle egyetemi hallgató ott lesz, hívjuk a teológusokat is, jöjjenek velünk. Két utasítás van: hatosával összefogózva menjünk, hogy a nem közénk valók ne tudjanak közénk férkőzni, és mindent szabad kiabálni, de az oroszokról egy szót sem”. Ez volt a két utasítás. Aztán mentünk tüntetni.

A teológusok persze akkor is idétlenek voltak, nem tudták, hova kell menni, mi nem voltunk a Petőfi-szobornál, hanem az Astoriánál találkoztunk másik irányból a sorral, és körülbelül a közepébe kerültünk be ennek az egész hosszú sornak. Aki csak tehetett, beállt közénk. Szó se volt már arról, hogy hatosával, hogy mások ne jöjjenek, az egyetemisták felolvadtak a tömegben. Mire elérkeztünk a Margit-hídhöz, volt egy jelszó, felcsendült elől, végighullámozott a tömegben, akkor hátulról jött egy még vadabb jelszó, végighullámozott visszafelé. Megint így és megint úgy. Vad jelszavak, többek közt az, hogy „A kommunizmus pusztuljon!”, „Gerő Ernő pusztuljon!”. Mikor a Sztálin úthoz érkeztünk: „Új nevet a Sztálin útnak!”, „Magyarország magyar legyen, minden ember szabad legyen!” – efféle mondások voltak végig, amiket ott üvöltözött ez a tömeg. Most is előttem van, nagyon lassan haladt ez a nagy tömeg, egyszer látom, hogy előttünk messzebbre, egy balkonon ott van két nő, és hallgatják, hogy mit üvöltözünk. „Magyar zászlót kitenni!” – ez is elhangzott. Azonnal bementek, kihozták a magyar zászlót, kicsavarták. Igen, de akkor előkerült a Rákosi-féle címer. Hát azt nem lehetett. Akkor visszacsavarták annyira, hogy csak a címertől lefele lógjon. Boldogan könyököltek, hogy akkor nekik is van zászlajuk. Természetes volt akkor ez mindenkinek. A rendőrök tisztelegtek, úgy mentünk, rendőri fedezet alatt.

Csak mostanában tudtam meg, hogy az csak egy része volt a tömegnek, mert a másik fele a Duna túlsó partján ment a Bem-szoborhoz. A cél a Bem-szobor volt, mert azelőtt egy héttel volt a cirkusz Lengyelországban.⁴⁸ Ez nagy baj volt, mert valószínű, hogy a lengyelek mellénk álltak volna, de ők a maguk harcát már megharcolták. Nem volt mit csináljanak. De a jelszó az volt, hogy a lengyel-magyar barátság pártolására tüntetünk.

Mikor a Margit-híd túlsó végére értünk, hátranéztem; mi körülbelül a közepe táján voltunk, a vége is csak akkor lépett fel a hídra. Az eleje már régen üvöltözött a Bem-szobornál. Állítólag valaki szavalt, valaki beszélt. Senki sem hallotta, mindenki üvöltött toroka szakadtából. Én nem, mert az első pillanattól kezdve tudomásul vettem, hogy nekem egy feladatomban van: mindent begyűjteni, hogy majd itthon elmondhassam. Tehát szemmé, füllé és lábbá váltam, a többi részem nem vett részt ebben a zúrban. Ott volt egy kaszárnya a téren, katonák kikönyökölve az ablakban. Jött az üvöltözésünk: „Gyertek velünk, katonák!” Erre a katonák intették az ablakból, hogy be vannak zárva. Akkor jött az, hogy „A honvédeknek magyar ruhát, vessék le az orosz gúnyát!” Meghallották, levetették a kabátjukat, ingujjban ültek ki az ablakba. Ez volt a hadsereg hangulata. Aztán egyszer csak egy iszonyatos, még nagyobb üvöltés, és egy óriási magyar zászló emelkedett fel a Bem apó feje fölé, a közepében kivágva egy nagy lyuk. Ott született meg a lyukas zászló. Mai napig is elterjedt, a románok is használták, kivágták a címerüket. Onnan mentük át aztán azon a hídon, amit az oroszok építettek a Parlament mellé, ott mentünk át, ez az óriási tömeg. Én körülbelül tíz méterre lehettem az oroszoktól a Parlament előtt, de hát az egész tér tele volt, mindenestől. Ott aztán folytattuk az üvöltözést, főképpen azt, hogy: „Halljuk Nagy Imrét!”

Én tudtam azt, hogy Németh László *Galilei* című darabját most mutatják be, és a feleségem családja ott lesz, engem ott várnak, nekem nyolc órára oda kell kerülni.

⁴⁸ 1956 júniusának végén Poznanban munkásfelkelés tört ki, amit ugyan a lengyel kormányerők vérbe fojtottak, de a sztálinista pártvezetést leváltották. A lengyel kommunista párt új vezetője, Wladyslaw Gomulka Moszkva ellenében – Nagy Imre magyarországi reformjainak mintájára – demokratikus reformok bevezetését kezdte meg Lengyelországban. Moszkva fegyveres beavatkozással fenyegetőzött, amire válaszul október 19-én számos lengyel városban szovjetellenes tüntetések kezdődtek. A magyar egyetemeken lengyelországi tüntetőkkel rokonszenvező küldöttei október 22-én a budapesti Műegyetemen tartott nagygyűlésükön elhatározták, hogy másnap délután három órára tüntetést hirdetnek Budapesten, Bem József szobránál a lengyel néppel való szolidaritás kifejezésére. A tüntetés egyik jelszava tömören fejezte ki a magyarok követelését: *"Lengyelország példát mutat, kövessük a magyar utat!"* (Forrás: Szakolezai Attila: Az 1956-os forradalom és szabadságharc. Kossuth Kiadó, 2013.)

Három órát néztem tüntetést, három percembe telt, amíg kolozsvári módszerrel onnan ki tudtam könyökölni, olyan szoros volt a tömeg. Akkor felálltam a Mezőgazdasági Minisztérium lépcsőjére. Közben felgyulladtak a fények, egyúttal meggyúlt a vörös csillag a parlament tetején. Üvöltöttek, hogy „Vörös csillagot levenni!” Akkor eloltották a lámpákat, hogy tudják kikapcsolni a vörös csillagot, de a tömeg azt úgy értette, hogy elsötétítették a teret. Mindenkinél volt valamilyen újságféle, azt összezsavarták, meggyújtották, és amit én utoljára láttam a lépcsőről a sötétben, az volt, hogy ez a kétszáz ezres tömeg tartja a papírfáklyákat. Ez volt az utolsó, amit láttam, onnan gyorsan beültem egy taxiba, és úgy mentem el a színházba.

A darab első szünetében persze mindjárt kimentem szimatolni, és akkor hallottam, hogy lönek a Rádiónál. Erre valamilyen hülye ürüggyel hazaküldtem az asszonyokat, én pedig gyorsan mentem a Rádióhoz. A Rádiónál a keskeny utca befelé tömve emberrel, üvöltöző tömeggel. Én, jámbor ember bementem a Múzeumkertbe, és ott mutogattak egy vérfoltot, hogy oda lőttek az ÁVH-sok. Ott egy asszonyt meglőttek. Az utcába pedig nem lehetett normálisan bemenni, mert tele volt könnygázzal. De a tömeg üvöltött, mikor aztán nem bírta tovább, kiment a körútra, kipislogta a szeméből a könnygázt, és visszament ordítani. Egyebet nem tudott csinálni, fegyver nem volt. Jöttek az ávósok kocsival; a kocsit felforgatták, hátul aztán bekerültek, és hátulról bekerülve lőttek a tömegre. Én ott ücsörögtem körülbelül egy óra tájáig, amikor egyszerre két fegyvertűz zendült fel keményen. Hát erre a tömeg széteszlott, mert gépfegyverrel szemben az ordítás nem sokat ér. Én addig jutottam a futásban, hogy a Múzeum lépcsőjére húzódtam meg, aztán onnan pislogtam felfele, mondva: Sándor, te ott fenn szavaltál, de én csak itt fekszem alattad. Egy óra hosszat feküdtem ott a lépcsőn, amikor elcsitult valamennyire a tűz. Akkor átszaladtam a túlsó oldalra. Ott minden kapualjban emberek voltak, és akkor már sötét alakok szaladtak a fal tövéén, és röpcédulákat dobtak be, vagy adtak oda az embereknek a kapualjakban. Én is kértem egyet, mondtam, Erdélybe viszem. „Hogyne, tessék!” Mindjárt kaptam egyet.

Közben később megtudtam, hogy a társaság egy része ment át a Rádióhoz, hogy olvastassák be a fiatalok 16 pontját. Egy másik része elment a Sztálin-szoborhoz. Aztán

a nem hivatalos, de szatirikus változata a szobra ledöntésének úgy hangzott, hogy ott állt Sztálin, emeletesen. A lába elé letettek egy órát. Sztálin önkéntelen lehajolt az óra után, fenéken rúgták, és orra bukott. Ez volt a nem hivatalos magyarázat. A valóságban kötelet akasztottak a nyakába, és két traktorral lehúzták. Ott maradt a csizmája, és attól kezdve azt a helyet úgy hívták, hogy Csizma-tér.

A hangulatban benne volt, hogy általános sztrájk lesz, aztán meg is indult a sztrájk. Aki nem látott olyat, az elképzelni nem tudja, hogy egy olyan városban, mint Budapest egy magán kocsit sem mozdult meg tíz napon keresztül, nemhogy autóbusz vagy villamos. Semmi. Ott mindenki gyalogolt. Én is a magam húsz kilométerét naponta legyalogoltam. Csak egy apróság: átmentem az egyik hídon a túlsó oldalra, mert Budán volt a család. Ott elkaptam egy éjszaka járó villamost. Felszálltam rá, a kalauz azt kiáltja: „Csak a Szél Kálmán térig megyünk!” Egy hang a sötétből: „A Moszkva-térig?” – „Hol van az már, kérem!” – ráütött a csengőre, és így mentünk tovább.

Találkozásom Németh Lászlóval és Tamási Áronnal

Mielőtt kimentem volna Magyarországra, Dobai megkért, hogy bizonyos vezető magyar személyiségekkel beszéljek Erdély kérdéséről, és kérjem ki azoknak is a véleményét. Én ezt a tartózkodásom végére hagytam, de már nem maradt időm, mert kiütött a forradalom. Így összesen két emberrel tudtam beszélni: Németh Lászlóval és Tamási Áronnal.

Németh Lászlótól telefonon kértem egy időpontot, amikor meglátogathatom. Fogadott, és akkor előadtam, hogy azért jöttem, hogy kikérjem a véleményét egy kolozsvári társaság megbízásából és nevében az ő elképzelésükről. Erre ő nagyon komolyan szólt hozzám. Ez már október elején volt, a forradalom előszele, a nagy változási hangulat Magyarországon megvolt. „Ez most úgy néz ki, hogy annyira meg fog erősödni Magyarország tekintélye, hogy oda fognak tudni hatni, hogy a mi sorsunk is jobb legyen”. Erre én: „Ennyi?” – „Mit akar, hadat üzeni Romániának?” – „De ha Magyarország első számú szellemi vezetőjének annyira van reménye, hogy *esetleg*

lesz akkora tekintélye Magyarországnak, hogy *esetleg* tud valamit segíteni, hogy minket ne verjenek agyon, akkor nekünk nincs semmi reménységünk”. Erre felcsattant, úgy, mint aki ezerszer már letárgyalta ezt: „Megmondtam én már régen Makkai Sándornak⁴⁹, hogy osszák már el azt az országot, és menjen mindenki a magáéval, ahova tud” – „Hát ezért jöttem”. Aztán mondtam neki, hogy Dobainak az a véleménye, és Buza Lászlónak már régebben az volt, hogy ez a megoldás: az elosztás. Erre valósággal felcsillant a szeme: „Hála Istennek, hogy az erdélyieknek is kezd megérni az esze. Már annyira unalmas, hogy beszél az ember egy erdélyi emberrel, és az úgy kezdi, hogy vissza a Kárpátokig mindent. Az lehetetlen, ilyen eset nincs. Az ember már unja, hogy egyáltalán hozzászóljon a kérdéshez. Na, mondja csak a részleteket!” S akkor elmeséltem neki részletesen a dolgot, ő pedig óriási lelkesedéssel hallgatta: „Kérem, ami rajtam áll, meg fogom tenni, hogy ebben az irányban tudjunk valamit csinálni, ha a nemzetközi helyzet úgy alakul, amit remélhetünk” – mondta ő 1956 októberében. Aztán meghívott vacsorázni, ott vacsoráztam, a lánya hozta az ételt. Az megkérdezte: „Igaz az, hogy Erdélyben a közszállításban nem mindig kell jegyet váltani, mert az ember elintézheti a kalauzzal?” Úgy mondta, mint akinek nem jön, hogy higgye. Én aztán elmondtam, hogy

⁴⁹ **Makkai Sándor** (1890-1951): lelkész, püspök, író, pedagógus. 1908-1912 között a kolozsvári Theologiai Főiskola, s ezzel egy időben a Kolozsvári Tudományegyetem hallgatója volt, ahol bölcsészdoktori oklevelet szerzett pedagógiából, filozófiából és esztétikából. 1914 júniusában szerzett lelkészi oklevelet. Előbb segédlelkészként szolgált szülővárosában, Nagyenyeden, majd 1915-ig kolozsvári hitoktató lelkészként szolgált az állami tanítóképző intézetekben és gyakorló elemi iskolákban. Ebben az időben Ravasz László meghívására a *Református Szemle* munkatársaként írt tanulmányokat. 1917-ig vajdakamarási (Kolozs m.) rendes lelképásztori és a kolozsvári Református Theologiai Főiskolán vallástanítás-tudományi előadói szolgálatban volt. A következő évben a sárospataki Theologiai Akadémia gyakorlati teológiai tudományok tanszékén oktatott. 1918-1926 között a kolozsvári Református Theologiai Főiskola rendszeres teológiai tudományok tanára, 1922-24 között igazgatója volt. 1922-től az Erdélyi Református Egyházkerület püspökhelyettese volt, majd 1926-ban püspökké választották. Egyházkormányzói tevékenységét bibliaiskolák, istentiszteleti rendtartás, a magyar és az egyházi iskolák megmaradásáért és alapításáért folytatott küzdelem, a református kórház megteremtése és a Trianon utáni kisebbségi sorsba került magyarság iránt érzett felelősség jellemezte.

A püspöki évtizedben fejt ki egyre népszerűbb irodalmi munkásságát is. Regények és tanulmányok sora kerül ki tollából, többek között a *Táltoskirály*, *Sárgavihar*, *Magunk revíziója*, *Magyar fa sorsa*, *Holttenger*. Holttenger (Kolozsvár, 1936) c. regényében első lelképásztori szolgálati helye, a regényben Virágosnak nevezett Vajdakamarás életét, konfliktusait, a falusi élet visszasságait mutatja be. 1936-ban meggyengült egészségi állapota miatt püspöki állásáról lemondott, Magyarországra költözött. 1936-tól a Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi Karán oktatott a pasztorális teológia nyilvános rendes tanáraként, 1939-ben és 1941/1942-ben a kar dékánja, az ezeket követő években prodékánja volt. A debreceni Nagyerdei Egyházközségnek presbitere, a Tiszántúli Egyházkerületnek tanácsbírája, a Református Egyetemes Konventnek missziói előadója, a Magyar Református Egyház zsinatának és zsinati tanácsának rendes tagja. 1945-ben a *Tudománnyal és fegyverrel* című könyvéért perbe fogják háborús és népellenes bűntett vádjával. A népbírói tárgyalásra írt védőbeszédét alátámasztják tanítványai tanúságtételei. A vádak aló felmentik. 1948-ban részt vett az állam és a református egyház megegyezését előkészítő tárgyalásokban és a megegyezésnek a református zsinat általi elfogadásában, mint missziói előadó pedig a megegyezés gyakorlati keresztülvitelének a gyülekezetekben való kimunkálásában. 1951-ben felmentik a konvent missziói előadói tisztsége alól. (Forrás: <http://makkaisandor.ro/makkai-sandor>)

ha az abrudbányai kisvonaton jegyet vennék, úgy megsérteném a kalauzt, hogy az többé velem nem állna szóba. Az ott áll az épület sarkán, és amikor engem meglát, csak int, hogy menjek befelé. Egészen természetes, hogy nem váltok jegyet.

Tamási Áront már a forradalom alatt tudtam elkapni. Mondta, hogy két perce van, jönnek érte, és neki menni kell. Akkor mindenki szervezkedett teljes erővel. Elmondtam neki a tervet egy mondatban. „Kérem, a székelyeket nem lehet kitelepíteni!” Mondom: „Nem egyenként. Falut falu mellé, város a közepébe, gyökerestől ültetni az egész Székelyföldet Arad, Bihar megye sokkal jobb vidékeire”. Aki látott már művészbent, akinek valami eszébe jut, és felcsillan a szeme, tudja, miről beszélek. Tamási Áron az a művész volt, aki egy pillanat alatt átfogta az egész kérdést. Nem az, hogy rákérdez, hogy na, és ez akkor hogy lesz, hanem egy pillanatban átfogta az egészet, és felcsillant a szeme: „Kivel lehet ottan beszélni?” Mondom, hogy Dobai Istvánnal, Kolozsváron. „Jó, megértettem”. De már jöttek utána. Elfogadta, ennyi volt Tamási Áronnal, ez a két perces beszélgetés.

Ennek a budapesti tartózkodásomnak az lett a következménye, hogy megkönnyítette a sorsomat a letartóztatás idején. Ugyanis egy héttel később tartóztattak le, mint a többiek. Feltettek nekem három kérdést, amiből én azonnal megértettem, hogy ezek mindent tudnak arról, amit rólam tudni lehet. Hogy Dobai megbízásából kivel beszéltem, azoknak mi a véleménye. S még két kérdést tettek fel, hogy milyen írásokat hoztam haza Magyarországról stb. Ebből tudtam, hogy mindent tudnak rólam. Persze, tagadtam teljes erővel mindent. „Menjen, gondolkozzon!” Mi négyen – Dobai, a két megbízottja meg én – megegyeztünk abban, ha letartóztatnak, semmit nem tagadunk, magunkat nem mentjük, egymást sem mentjük, de vigyázunk arra, hogy más ne keveredjen bele. Én ezzel kerültem be a börtönbe. Úgyhogy amikor másnap hívtak, második alkalommal azt mondtam: „Jó, beszélek” – és mind elmondtam, hogy volt, miként történt. Úgy folytatódott tovább aztán a kihallgatásom, hogy háromszor is előfordult – egy elég jóindulatú fiatal hadnagy hallgatott ki; nem volt az asztalán semmi, hogy mi volt az asztal alatt, nem tudom, de nem is érdekelt –, hogy délután hívott: „Varga, fáradt vagyok, nincs kedvem dolgozni. Mesélj, mi volt Budapesten!” És akkor meséltem. Másnak nem

meséltem olyan részletesen, mint ahogy neki. Néha közbeszólt: „Nem volt az éppen úgy!” – „De éppen úgy volt!” – „Gyilkoltak meg ott embereket!” – „Csak ávósokat, de azt is csak akkor, ha fegyver volt a kezében”. Ilyen stílusban folyt a beszélgetés.

Hazatérésem Magyarországról

November 3-án este tértem vissza. Tudtam, hogy nekem 4-én haza kell jönni, mert lejár az útlevelem. Bombáztam a román követséget, hogy mennek haza, de nincs mivel. Mondták, hogy egyelőre még várni kell. Másodikán megalakult a kormány, a néptanácsok felmondták a sztrájkot, és 3-án reggel értesített a román követség, hogy autóbuszok indulnak Románia felé, ezen és ezen a téren várnak bennünket. És én a feleségemmel, hasában a gyerekekkel, és két bőrönddel, egy kicsi meg egy nagy bőrönddel, ott voltam, és felültünk az autóbuszra. Három autóbusz indult Budapestről azon a napon. Ott sírt egy asszony, hogy várjanak, mert most jön a családom. A román tisztviselő magyarázta neki, hogy hát holnap is lesz autóbusz, és mostantól kezdve mindennap lesz autóbusz, tehát nem késnek el, ugyan erre most nem ülnek fel. Útközben már láttuk, hogy egy-egy magányos tank megy Budapest felé.

Szeged felé jöttünk át a határon. Mikor a határ felé közeledtünk, akkor felült a mi kocsinkba egy tiszt, aki kísért bennünket. Azt mondta: „Kérem, maguk most hazamennek, maguk most ne szóljanak egy szót se, hallgassanak. De otthon majd mondják meg a románoknak, hogy meg vannak bolondulva, nekik nem kell a szabadság? Hát miért nem állnak mellénk? Csináljuk közösen! Félnék az oroszoktól? Egy liter pálinkáért megveszek egy tankot. Nincs mit félni tőlük”.

Éjfél tájban, amikor aztán átmentünk a határon, bejött egy román tiszt, és a következőket mondta: „Kérem, akinél bármilyen papír van, amin írás van, nyomtatott, kézzel csinált, nem érdekel, dobják ki a földre. Nem kérdezzük, hogy kitől van. De akinél találunk...!” Nekem a kisebbik bőröndömben össze volt kötve egy tenyérnyi vastagságú papírcsomó. Amihez csak hozzá lehetett jutni, újság, röpcédula, papíron, kerítésen, bármi, az mind ott volt. És ez a másik olyan nagy hülyeség volt az életemben, mint az, hogy bent

sétáltam a föld alatt a bányákban. Hogy én azokat dobjam ki? Én azt nem tettem meg, nem tehettem meg, hogy az egészet kidobjam. Meglátjuk, lesz, ahogy lesz. Aradon utolsónak szálltam ki az autóbusból, s úgy álltam a társaságnak a végére. Ott a csomagokat átvizsgálták orosz és román tisztek. Ott álltunk a bőröndünkkel mindannyian, amit át kellett vizsgálni, és mellettünk egy méterre ott voltak a már átvizsgált csomagok. És én egy óvatlan pillanatban a kicsi bőröndöt átdoztam a másik oldalra. Nem vette észre senki. A nagy csomagot átvizsgálták alaposan, és utána felvettem a kicsi bőröndöt, úgy mentünk az állomásra. Onnan indultunk Aradról Brád felé, abban a tudatban, hogy Magyarországon minden rendben van. Délutánban érkezünk meg. Ott volt egy nagyon kedves öreg lévita. Nem vettem észre, hogy ki van sírva a szeme. Bekopogtatok. „Honnan jössz?” – „Budapestről”. – „Tudod te, hogy mi van Budapesten?” – „Hogyne tudnám, szabadság!” – „Hát Budapest lángokban van!” Ott tudtam meg 4-én délben, hogy a hátam mögött ezek a disznó oroszok észrevették, hogy én kijöttem Budapestről, felhasználták az alkalmat, és bevonultak. Megvárták, amíg én biztonságban hazajövök.

Letartóztatásom

1957. március 27-én tartóztattak le a magyarországi tartózkodásom miatt. A Dobai-ügy miatt hazaárulással lehetett minket vádolni, és ezért volt fontos nekik az én letartóztatásom, mert különben én nem csináltam semmi különösebbet. Hazaárulást elkövetni otthon nem lehet, ahhoz külföldi kapcsolat kell, ezért azt, hogy én emberekkel beszéltem, úgy fogalmazta át a Securitate, hogy utasításokat hoztam Magyarországról, és ahhoz tartottuk magunkat. Az már hazaárulás lehetett, és énmiattam az egész társaságot hazaárulással vádolhatták. Ez volt az én főbűnöm. Az mellékbűn volt, hogy hazahoztam azokat a papírokat, ezért kaptam tíz esztendő még pluszban.

Ezeket a papírokat ugyan nem találták meg nálam, de az történt, hogy Dobai sokaknak megmutatta. Mindig azzal a módszerrel, hogy odaadta egynek a kezébe, és visszakérte; az illető visszaadta, és a következő megint, és a negyvenedik megint. Viszont egyvalakinek odaadták, és az illető nem adta vissza. És akkor mérges lett Dobai, és azt

mondta Molnár Dezsőnek: „Menj, és kérd el!” Az elment, és elkérte, de másnap vagy harmadnap jött a letartóztatás, és annak a kezében maradtak a papírok. Közben kiderült, hogy a Securitate már régen tudott az újságokról. Valaki az emberek közül csak elkottyintotta. Ezt már tudták, és várták. Ez meg elégette. Aztán letartóztatták, de később kiszabadult. Neki nem volt nagyobb bűne, mint az, hogy az újságot megkapta, mert nem adta tovább, hanem elégette. Ennyi volt a bűne, úgyhogy elengedték. És különben is, sok embernek volt abban szerencséje, hogy mi úgy akartuk, hogy minél nagyobb ügy legyen belőle. A Securitaténak volt annyi esze, hogy ezt megértette és nem engedte, és így nagyon sokan, akik más perekben tíz éveket kaptak volna fel nem jelentésért, mind kinn maradtak, mert a Securitate nem akart nagy ügyet csinálni belőle. Úgy tüntetik fel mind a mai napig, hogy ez csak néhány hülyének az idétlenkedése volt.

A Farkas utcai templomban az az ember ült hónapokon keresztül Dobai Pista mellett a padban, aki később a Securitatén azonosította, hogy ez az a Dobai. A szekus maga volt az. Már akkor tudtak róla, hogy Dobai miket csinál. Dobai ugyanakkor a kész anyaggal még egyszer elment Márton Áronhoz. Ez nagyon furcsa eset. Márton Áron akkor már kint volt a börtönből, de minden normális ember – nem olyan, mint Dobai vagy én – tudhatta, hogy amit kiejt a száján, azt azonnal hallják, mert be van poloskázva. Márton Áronnak is kellett ezt tudnia. De nemcsak hogy nem szólt Dobainak, hanem szabadon beszélt vele. Még azt is mondta kifelé menet az ajtóban, nagyon halkán – ez csak utólag tűnt fel Dobainak –, hogy „Ha más megoldás nincs, adja ide nekem, és én kijuttatom”. Márton Áron ezt vállalta volna, de halkán. És hazafelé menet a kolozsvári állomáson letartóztatták Dobait, zsebében a memorandummal. Akkor már tudták, hogy ő honnan jön, mit csinált stb.

Életfogytiglanra ítélték. Hat hét után hirdettek csak ítéletet ügyünkben. Az ügyész ötünkre kért halálos ítéletet; én voltam a második számú vádlott, az első számú Dobai volt. Aztán Komáromi Jóska, Kertész Gábor... az ötödiknek nem jut eszembe a neve [*Bereczki András*]. Ő szintén egy volt zilahi diák, aki valamilyen statisztikákat adott át Dobainak, amit megtaláltak nála. De ő nem volt benne a négyes körben, és nem tudott a

megegyezésünkről. László Dezső⁵⁰ is a mi perünkben volt elítélve, de letartóztatni is csak a nyár végén tartóztatták le. Három év után szabadult. Ő volt az, aki Dobai papírjait nem adta vissza. Dobai prűszkölt, hogy miért akarják László Dezsőt letartóztatni – mert őt is vallatták vele kapcsolatban –, de a főszekus, aki elég őszintén beszélt Dobaival, megmondta neki: „Kérem, hát nem engedhetjük szabadon. Az öreg püspök nemsokára meghal, és akkor ő nagy zavart okozhat a püspökválasztáskor”.⁵¹ Engem is kérdeztek, hogy mi volt a véleménye László Dezsőnek ebben a kérdésben. „Az volt a véleménye, hogy nem szabad keresztyén embernek forradalom végett törvénytelen dolgot csinálni, csak törvényes módszerrel”. Erre a szekus ezt írta le: „László Dezsőnek az a véleménye, hogy törvényes módszerrel kell kinyírni az ellenséget”. Mondtam nem, hogy ezt én nem írom alá. „Nem azt jelenti?” – „Nem azt jelenti!” Eltépte a papírt, s többet nem nyaggattak engem.

De jellemző volt, hogy Ravasz Lászlónak volt egy írása, ami Magyarországon közkézen forgott, amiben az egyházi hatóságokat nagyon keményen támadta.⁵² Ezt az írást én

⁵⁰ **László Dezső** (1904-1973): református lelkész, társadalomtudományi és egyházi író, szerkesztő. Középkolait a Székely Mikó Kollégiumban, teológiai tanulmányait Kolozsvárt (1922-26) és a skóciai Glasgow-ban (1926-27) végezte. Teológiai senior (1927-29), egyházkerületi ifjúsági utazótitkár (1927-32), majd a kolozsvári Református Kollégium vallásánára volt (1932-40). Teológiai magántanár 1937-től, a belvárosi egyházközség lelkipásztora Kolozsvárt (1940-57), a magyar országgyűlésben képviselő (1941-44). Az egyházmegye esperese, egyházkerületi generális direktor (1947-57). Koholt vádak alapján szabadságától megfosztják (1952) s a Duna-csatornánál dolgozik, majd 1957-ben újra letartóztatják, és öt évet tölt börtönben. 1962-től Markos Andrással együtt újrarendezzi a még 1918-ban feldúlt egyházkerületi levéltárat (1961-67), majd ismét Kolozsvár-belvárosi lelkipásztor (1972-ig), a református zsinat egyházalkotmányi bizottságának elnöke.

Teológiai gondolkodóként a Karl Barth nevéhez irányzat képviselője volt. Szellemi hagyatékának leltára szerint életében 910 írása jelent meg, 140 munkája maradt kéziratban; 1172 prédikációját, ill. bibliamagyarozatát írta le, ezek egy része a *Református Szemle* hasábjain olvasható. Az *Erdélyi Fiatalok* c. főiskolás lap egyik alapítója (1930-40), majd a *Kiáltó Szó* c. református folyóirat szerkesztője (1941-44), az *Ifjú Erdély*, *Pásztortűz*, *Ellenzék*, *Erdélyi Múzeum*, *Székely Nép*, *Református Szemle* munkatársa volt. (Forrás: Erdélyi Magyar Irodalmi Lexikon; <http://mek.oszk.hu/03600/03628/html/l.htm>)

⁵¹ Vásárhelyi János (1888-1960), az Erdélyi Református Egyházkerület püspöke 1960-ban halt meg. A szokásjog (az ún. succedálás elve) alapján utódja a főjegyző, Dávid Gyula lett volna, azonban a román titkosszolgálat – figyelmen kívül hagyva a hagyományt – a választások késleltetését javasolta a Kultuszdepartamentnek, hogy időt nyerjenek a számukra politikailag megfelelő püspökjelölt megtalálására. Végül két év elteltével Nagy Gyula lett az egyházkerület következő püspöke.

„Békésebb időkben a kolozsvári püspökválasztás favoritja László Dezső lett volna, de a kolozsvár-belvárosi egyházközség lelkészét, a kolozsvári egyházmegye egykori esperesét és generális direktorát előbb az 1940–1944 közötti időszakban betöltött politikai szerepvállalásért marasztalták el 1952-ben, másodszor pedig a Dobai koncepciók keretében ítélték el 7 év fegyházra. Annak ellenére, hogy már 1961 áprilisában szabadon bocsátották, börtönítéleti ellehetlenítették püspökjelöltségét”. (Jánosi Csongor *Püspökválasztás a kolozsvári és a nagyváradi református egyházkerületekben az 1960-as években*; <http://www.prominoritate.hu/folyoiratok/2014/ProMino-1404-06-Janosi.pdf>)

⁵² Három Ravasz László írás jöhet szóba 1956-ból, de valójában csak egy, az első

szerencsére olvastam Magyarországon, de nem volt az én papírjaim között. S engem mind nyaggattak, hogy hol a Ravasz-féle írás. Mondtam: „Sajnálom, nincsen, nem volt nálam. Mondanám, hát miért ne mondanám, a többiek sokkal súlyosabbak”. A végén a főparancsnok kirángat a vallató cellából, a szomszéd ajtót megnyitja, és mutat, hogy nézzek be. Azt hittem először, hogy az ujjamat akarja beszorítani, de aztán benéztem, és láttam, hogy ott ül Dobai a szomszéd vallató szobában. Odaszól Dobainak: „Honnan van az a Ravasz-féle írás?” Dobai: „Sógorom, Varga László hozta a többi papírjaival együtt”. Én ebből azonnal megértettem, hogy itt valakit menteni kell, aki azt az írást behozta Magyarországról, mert én nem voltam, és Dobai tudta ezt. Azonnal megértettem, hogy ezt el kell fogadni. Becsapja a tiszt az ajtót, bevisz a másik cellába: „Auzi, vorbește, că un înger!” – mondta (Dobai úgy beszél, mint egy angyal). Mondom: „Hát akkor valószínűleg igaza van, mert én nem emlékezhetem minden írására”. – „Nálad volt az írás?” – „Azt hiszem, igen”. – „Akkor írd le, hogy mi volt benne!” És le tudtam írni, mert olvastam az írást. Elfogadták, és többet nem kérdezték Dobait sem arról, hogy honnan került az az írás őhozzá. Egy öreg papot mentettem meg valahonnan. Igazán nem volt önfeláldozás, mert nekem tökéletesen mindegy volt, hogy 50 vagy 51 papír miatt ítélnek el.

1. Memorandum a Református Egyház helyzetéről 1956 nyarán.

(In: *Adalékok a Magyarországi Református Egyházban az 1956-1957-es esztendőben történetekhez*. Szerk. Ladányi Sándor. Kálvin Kiadó. Budapest, 2006. pp. 110-115.)

2. Körlevél. (Magyar Református Egyház Országos Intézőbizottsága, 1956. nov. 13.)

(In: *Adalékok*, im. pp. 211-213.)

3. Magyar Református Egyház Útja – a Református Megújulási Mozgalom Programja (1956 karácsonya)

In: *Adalékok*, im. pp. 307-308.)

A második írás dátuma 1956. november 13., a harmadiké pedig 1956 karácsonya. Mivel Varga László november 3-án indult vissza Budapestről, a 2-3. dokumentumot nem olvashatta Magyarországon. Minden valószínűség szerint az Egyházak Világtanácsa 1956 nyarán Galyatetőn rendezett ülésére írt Memorandum lehetett a nála levő 56-os Ravasz László írás.

Ezzel együtt nagyon félreérthető a fogalmazás: „*amiben az egyházi hatóságokat nagyon keményen támogatta*”. A Református Megújulási Mozgalom az, amit Ravasz nagyon támogatott, illetve az Országos Intézőbizottság, de ezek egyike sem volt „*egyház hatóság*”, ráadásul mindkettőről november 4. után írt. Ha viszont az 1956 nyarán írt Memorandum az itt felidézett szöveg, annak megírásakor még sem Megújulási Mozgalom, sem OIB nem volt, ráadásul abban Ravasz nem támogatta, hanem *támadta* az – akkor regnáló kommunista hatalommal kollaboráló – egyházi hatóságokat. Az igaz, hogy „*nagyon keményen*”. Ezt a szövegrészt tehát mindenképp pontosítani kell, esetleg Laci bácsival konzultálva.

A tárgyalásról egyenesen Szamosújvárra vittek, s az autóbuszban együtt voltunk. Akkor Dobai a következőket mondta nekem: Ha négy halálos ítélet lesz, (nekem körülbelül egyforma bűnöm volt Komáromival, és a másik kettőnek körülbelül egyforma bűne volt), akkor azoknak leszállítják a büntetését, neki kegyelmeznek. Ha pedig öt halálos ítélet lesz, akkor négynek megváltoztatják, nekik kegyelmeznek, és őt lövik. Ő így értette meg. Mikor ezek után két hónapra megkaptam az értesítést, hogy életfogytiglanira vagyok ítélve, felszusszantam, hogy hála Istennek, akkor már Dobait sem lövik le. Mikor meghirdették az életfogytiglani ítéletet hat hét után, akkor ott volt az édesanyám is. Felsóhajtott, hogy hála Istennek. Elképzelhető, mit állhatott ki az az asszony azalatt a hat hét alatt.

Én már azelőtt fél évet ültem a Securitatén. S azelőtt is olyan társaságba kerültem, olyan beszélgetésekbe is, hogy én tökéletesen meg voltam győződve arról, hogy munkaképes állapotban fogok kiszabadulni. Ez annyira bennem volt, hogy soha egy pillanatra ebben én nem kételkedtem. Ezenkívül volt egy másik dolog is. Amikor gyerekkoromban a papokat vitték el a Duna-csatornára, és ott búslakodott a társaság, akkor én bösz és nagyképű fiatalemberként azt találtam mondani, hogy nem tudok szebb kinevezést elképzelni, mint ha valakit ebben az időben börtönlelkésszé nevez ki az Úristen. Mikor én megkaptam az ítéletet, lecsuktak, akkor ennek a hülye fiatalembernek ez a bölcs mondása a fülemben csengett – megkaptad, te kérted. És azon kívül megvolt az az óriási előnyöm, hogy én a munkámat végezhettem odabent úgy, mint kint. Sőt talán még nagyobb fontossággal. A kosztom megvolt, lakásom megvolt, a munkám megvolt...

A kihallgatások idején nem volt részem súlyos bántalmazásban. Nem volt miért. Azért verték az embert, hogy mondja meg, mit csinált. Mi mondtuk minden nélkül, minket nem volt miért verni. Én egyáltalán nem kaptam verést. A per is viszonylag hamar zajlott, két-három napig tartott. De csak egy félév után. Két hónapig tartott a kihallgatás, utána még volt egy-egy érdeklődés, egy-egy adat még érdekelte őket, úgyhogy nagyon nyugodtan voltunk.

Szabadulás a börtönből

Az amnesztiára 1964 júniusában került sor. Addig nem láthattuk egymást, csak a cellatársakat. A többiekkel a falon keresztül érintkezésben voltunk, de látni nem láttuk őket. S akkor levittek minket egy nagy, széles folyosóra, és magas rangú katonatisztek kihirdették, hogy a párt és az állam megállapította, hogy mi már nem vagyunk veszedelmesek, ezért bennünket mind kiszabadítanak, október 23-ra legkésőbb mindenki otthon lesz, és mindenki megkapja a végzettségének megfelelő állást. Azért ez nagy dolog, mert más nem kapta meg a végzettségének megfelelő állást, aki hamarabb szabadult. Azok rosszabbul jártak, mint mi.

Az egész amnesztia háttérében az volt, hogy Románia Amerikától kért pénzt, és tudtom szerint Amerikának egyetlen tisztességes gesztusa a háború óta az volt, hogy követelte, hogy a politikai foglyokat szabadítsák ki. Havadtőy Sándor⁵³ azt állítja magáról, hogy az ő körzetében levő szenátor kérdezte meg az ő körzetében élő magyar emigráció képviselőit, hogy mit kérjen Amerika cserébe a vámkedvezményért, amit adnának Romániának. Havadtőy Sándor azt felelte neki, hogy a politikai foglyok szabadon bocsátása olyan ütőkártya lenne az amerikai kormány kezében, amely nagyon jót tenne a romániai magyarságnak. De nemcsak a magyarságról van szó, mert a letartóztatottaknak 70–80%-a román volt. Általában volt ez szükséges.

1990 után a volt politikai foglyok ügyét Románia úgy oldotta meg, ahogy tudomásom szerint egyetlen kommunista ország sem. Tisztességesen, becsületesen. Bennünket mind behívtak, saját köreinkből, tehát börtönviseltek voltak a vezetők, akik ellenőriztek bennünket. Két kérdés volt feltéve: biztos, hogy politikai fogoly voltam, és nem büntényes? A másik: hány hónapot ültem a börtönben? Megvolt az egységár, hogy mennyi nyugdíj jár egy hónapért, azt megszorozták a letöltött hónapokkal, és ezt

⁵³ **Havadtőy Sándor** (sz. 1924): lelkész, egyetemi tanár. Kovásznán református papi családban született. Nagyapja, Havadtőy Gerő a sepsiszentgyörgyi Református Székely Mikó Kollégium első vallástanára volt, édesapja, Havadtőy Sándor Kovásznán vállalt lelkipásztori szolgálatot, és egy időben bukaresti országgyűlési képviselő volt. A kolozsvári református teológián kezdte tanulmányait, majd Bázelen Karl Barth-nál doktorált. 1948-tól előbb Kanadában, majd az Egyesült Államokban szolgált lelkészként. 1956-ban a disszidált magyarok tömegeit segítette. Negyedszázadon át (1967-1992) a Yale Egyetem professzora, valamint a Szabad Európa Rádió protestáns félórásának evangéliumhirdetője volt. A Szabad Európa Rádióban elhangzott prédikációit *Vigasztaljátok népemet* címmel Beke György foglalta kötetbe (Budapest, Közdok, 2001). (Forrás: http://www.3szek.ro/load/cikk/12877/dr_havadtoty_sandor_magyarsagszolgalata_kovasznantol_a_yale_egyetemig)

mindenkünk megkapja azóta is hajszálpontosan.⁵⁴ Egy bukaresti ügyvéd bajtársunk volt a szövetségünk elnöke, aki, ahogy egy kicsi változás történt a kormányban, azonnal megjelent az illetőnél, és valamit még kicsikart a javunkra. Például első osztályú jegyet kaptunk – nem csak két hónapra, hanem három hónapra. Soha senki nem kérdezte meg, hogy milyen bünt követtem el. Életfogytiglani ítélet volt, ültem belőle hét évet és négy hónapot, ezt annyi hónappal megszorozva, az alapösszeget azóta is kapom.

Én makkegészségesen kerültem ki a börtönből, de szegény Dobainak nagyon sok nyomorúsága lett belőle. A szeme is ott ment tönkre. Olyan tébécét kapott, hogy átnedvesedett alatta a szalmazsák, úgy izzadt. Volt egy nagyon rendes börtönorvos, fogoly orvos, aki egy alkalommal, mikor nem volt ott a főorvos, a kinti orvos, adott egy doboz sztreptomocint neki. Mikor bejött a másik: „Micsoda disznóság, miért kellett annak? Nem is beteg, annak nem jár, Dobainak nem kellett volna adnia!” És attól kezdve Dobai meggyógyult. Mikor hazakerült, a tüdején semmi nyom nem látszott.

Amikor kiengedtek az általános határozattal, elmagyarázták, hogy hova kell mennem a régi gyülekezetembe, mert ott kaphattam meg a személyi igazolványt. Senki sem kerülhetett vissza oda, ahonnan letartóztatták. Az állását visszakapta, de papok közül abba a gyülekezetbe egyik sem kerülhetett vissza.

Féltem, hogy majd alá akarnak íratni velem valami kötelezettségfélét. Jöttek is a kérdések: hogyha valaki azt fogja kérdezni, hogy egy ilyen és ilyen összeesküvésben vesz részt, mit fogok csinálni? Tudtam, hogy ez sztereotip kérdés, és adtam rá a sztereotip választ: „Nem fogom meghallgatni”. – „De ha mégis?” – „Ki fogom rúgni”. Jöttek ezek a kérdések. Harmadik-negyedik kérdésnél eszembe jutott, hogy meg van írva a Bibliában: „megadatik nektek abban az órában, hogy mit mondjatok”. Abban a pillanatban rávágtam: „Akkor megmondom neki, hogy én most megyek, és feljelentelek téged; és elmegyek, és feljelentem”. Erre a tiszt a fejéhez kapott: „Mit csinál?”

⁵⁴ Romániában a 1990/118-as törvény ad lehetőséget a volt politikai üldözöttek számára, hogy (például nyugdíjpótlék formájában) kárpótlás célú juttatásban részesüljenek. (Forrás: http://www.3szek.ro/load/cikk/56248/a_juttatas_jogos_kulaktorveny&cm=84654)

Megmondja neki?” Ilyen marhaságot neki még nem mondott senki! Na, menjen!” – s azzal elzavart.

A személyim kiváltása beletelt két-három napba. Az alatt a pár nap alatt sikerült lediktálni az Istenismeret c. könyvem, tollba mondtam a gondolataimat, hogy el ne felejtsem őket. Ezt a könyvet a börtönben dolgoztam ki, különösen az utolsó két hónapban, amikor megtudtam, hogy szabadulok. Mindenki felkészülhetett, elgondolhatta, hogy mit csinál, mit akar, mi az elképzelése stb. Nagyon nyomasztó két hónap volt. Azt hinné az ember, hogy örömujjongásban törtünk ki, hát ezt vártuk éveken keresztül. Nem! Mert senki sem tudhatta, hogy mit talál otthon. Ki él? Ki nem él? Van feleségem? Nincs feleségem? Van gyerekem? Nincs gyerekem? Semmit sem tudhattunk. Azt tudtuk, hogy végzettségünknek megfelelő állást fogunk kapni. Jó, de az mikor volt? 5 éve? 10 éve? 15 éve? Még fogok tudni valamit ahhoz hozzájárulni? Lesz mit egyek? Kapok lakást, vagy nem kapok? Ez mind kérdés lett egyszerre, ami addig nem volt, mert úgy tudtuk, hogy évtizedek állnak előttünk. Megdöbbenő, mély elgondolkodás lett úrrá az egész társaságon. Én is ebben voltam. Akkor aztán naponta lestük, hogy ki mikor kerül sorra. Amit haza akartunk hozni, azt el kellett rejteni. Én például elrejtettem a dobókockát, amit onnan hoztam ki; szappant, amire írtam a nyomokat, mert azokat értékesnek tartottam a jövődő szempontjából is.

Az azért kérdéses volt, hogy mindenki kiszabadul-e. Én megkérdeztem: „Cu toții mergem?” – „Am spus, cu toții!” [*Mind megyünk? – Mondtuk, hogy mind.*] Én még akkor sem voltam biztos benne, mert magyar perben hazaárulásért életfogytiglanra ítélték. De egyformán kiszabadultunk. Egyszer csak nyílt az ajtó, bemondták a nevet. „La-ti bagajul!” – és az illető tudta, hogy ő most szabadul. Visszakiáltotta, hogy viszontlátásra, s kiment az ajtón. Többé-kevésbé névsor szerint ment a szabadulás. Én mint V betűs, tudtam, hogy csak a vége felé fogok szabadulni, hát utolsó előtti nap szabadultam ki.

Még a cellában maradt Kurkó Gyárfás⁵⁵ és a kicsi Szilágyi⁵⁶, akit azért tartottak bent, hogy Kurkó Gyárfásnak legyen valaki, aki hazavezesse – megbízták vele, vagy nem bízták, csak természetes volt. Kurkót utolsó napra hagyták, utolsó napon engedték ki, együtt Szilágyi Árpáddal, akivel aztán együtt jöttek a vonattal.

Kurkó abszolút, tökéletesen bolond volt. De értelmes bolondság volt, amit mondott, mindig. Ha bosszantották, akkor azonnal „vette fel a telefont”, és mondta: „Sztálin elvtárs, ezek ilyen s ilyeneket csinálnak! Kérem, intézkedjék!” Undorító volt, hogy az egész teste tele volt sebekkel, és folyton lekaparta. Mondtuk, hogy ne csinálja, de „Ott jön ki a gané” – mondta. Örültségében is érezte, hogy benne gané van, s attól szeretett volna megtisztulni. Nyilvánvaló, hogy ő tudta, hogy elárulja a népét azzal, hogy kommunistáskodik. Lakatos, aki vele volt, mondta, hogy ő ezt nem tudja elképzelni: amit Kurkó tett, azt pont a többiek ellen tette, és mégis velük együtt zárták be. Senki sem

⁵⁵ **Kurkó Gyárfás** (1909-1983): politikus, regényíró, publicista. Szászrégenben volt lakatosinas, majd Brassóban telepedett le (1927), ahol néhány év múlva önálló épületbútor- és műlakatos-műhelyt nyitott. Fellendülő sodronyüzeme lehetővé tette, hogy cselekvően bekapcsolódjék a közéleti küzdelmekbe. 1934-től a MADOSZ Brassó megyei, majd országos elnöke lett. Az Antonescu-diktatúra alatt egy ideig a brassói Fellegvár foglya volt; súlyos gyomorműtéte mentette meg a háborús munkaszolgálatától. 1944. aug. 23-a után régi harcostársaival együtt hozzálatott a MADOSZ újjászervezéséhez. 1944 októberében javaslatára a szervezet Magyar Népi Szövetség (MNSZ) néven kiszélesült, s a brassói alakuló gyűlés őt választotta ideiglenes elnökké; tisztségét 1947 őszéig, leváltásáig töltötte be. Az 1946-os választások után a magyar parlamenti csoport vezérszónoka lett. 1947 áprilisáig nevéhez fűződnek a romániai magyarság nemzetiségi szervezetének küzdelmei és olyan eredményei, mint a nemzetiségi létfeltételek fokozatos kiépítése, az anyanyelvű iskolahálózat, a magyar művelődési intézmények védelme.

A népfrempolitika háttérbe szorulása és a sztálinista irányzat felerősödése kettétörte politikai pályafutását. 1947 nyarán a magyar gazdasági szövetkezetek államosításával nem értett egyet. Megvádolták, hogy az erdélyi magyarságot "elvtelen magyar egységben" tömörítette az MNSZ köré. 1949-ben koholt vádak alapján letartóztatták, és az MNSZ több más vezetőjével s a magyar közélet más jeles személyiségével, Márton Áronnal, Venczel Józseffel, Lakatos Istvánnal együtt elítélték, 1964-ben szabadult. 1968-ban a Legfelső Bíróság hivatalosan is rehabilitálta. A közéletbe azonban többé nem tudott bekapcsolódni, a brassói Drapelul Roșu gyár munkásaként dolgozott 1974-es nyugdíjazásáig. (Forrás: Romániai Magyar Irodalmi Lexikon <http://mek.oszk.hu/03600/03628/html/k2.htm#KurkóGyárfás>)

⁵⁶ **Szilágyi Árpád** (sz. 1834.) a Bolyai Tudományegyetem IV. éves természetrajz-biológia szakos hallgatója, aki még gimnazista korában, 1952-ben az erőszakos kollektivizálás ellen plakátokat írt és ragasztott ki szülőfalujában, Gyergyószárhegyen. Ezekben a plakátokon először használta a Fekete Kéz aláírást. A magyar forradalom idején egyetemi hallgatóként levelet írt a Budapesten megjelenő Irodalmi Újság szerkesztőségének, és a levéltitok szentségében naivan bízva részletesen beszámolt a Bolyai Egyetemen kialakult lelkes hangulatról, a diákok nagy részének a forradalom melletti elkötelezettségéről. 1956. november 1-jén a karon néma felállást kezdeményezett a forradalom halottainak emlékére. 1957 februárjában tartóztatták le, előbb hazaárulás vádjával 20 év börtönre ítélték, később a Fekete Kéz nevű szervezetben való részvételéért a Kolozsvári Katonai Törvényszék – a korábbi büntetés „megfejeléseként” – 22 év börtönbüntetéssel sújtotta. 1964. július 27-i szabadulása után Balánbányán dolgozott, 1989-ben politikai menedékjogot kapott az Amerikai Egyesült Államokban, Saint Louis-ban. Ott írta meg és angol nyelven publikálta *The Victim* című visszaemlékezését. 2003-ban visszatelepedett Csíkszeredába. (Forrás: http://www.3szek.ro/load/cikk/54172/fohajtas_1956_erdelyi_martirjai_elott_3)

tudta, hogy mi volt a tulajdonképpeni bűne, amit a fejére olvastak. Az írás, amit a pártbizottsághoz küldtek, nagyon óvatosan fogalmazva csak annyit tartalmazott, hogy a Magyar Népi Szövetség⁵⁷ nem képviseli a magyarságot. Ez volt a bűne ennek a társaságnak. Annyit tudok még róla, hogy később valami kézi foglalkozása lett; asztalos, szerelő, valami effélét csinált. De a börtönben, ha figyeltük, mert néha figyeltük, érdekes eset volt. Ha láttad, hogy felderül az arca, hogy boldog mosolyra húzódik a szája, na, akkor tudtad, hogy Sztálinnal beszél. Nem kellett mondja, de ha kérdeztem, meg is mondta. Egyáltalán nem lehetett vele normálisan beszélni. A katolikusokat, azokat nem

⁵⁷ **Magyar Népi Szövetség** (MNSZ): a romániai magyarság érdekképviseleti és politikai szervezete (1944-1953). Elődje a MADOSZ (Magyar Dolgozók Szövetsége) volt, amely megalakulásától (1934) kezdve a román baloldali erővel karöltve küzdött az általános szabadságjogokért, köztük elsősorban a nemzeti, nemzetiségi jogegyenlőségért, a magyar néptömegek szociális és kulturális követeléseinek érvényesítéséért. A második világháború éveiben illegálisan működő MADOSZ 1944. októberében Brassóban tartott országos értekezlete döntött a Román Kommunista Párttal (RKP) együttműködő új szervezet létrehozásáról. „Az MNSZ-nek kettős kihívásnak kellett megfelelnie. Egyrészt az RKP tömegszervezeteként szavazatokat biztosító és politikai „átnevelést” folytató funkciót látott el, másrészt – a romániai magyar kisebbség irányában – mint magyar érdekeket felkaroló érdekvédelmi szervezet, tehát mint magyar párt jelent meg. (...) A társadalom szintjén nem az MNSZ politikai nyilatkozatai voltak mérvadók, hanem a politikai csatározásokon túlmenően – elsősorban – arra figyeltek, hogy az MNSZ saját szervezeti keretén belül mennyire intézményesítette a jogvédelmet, milyen szervhez fordulhattak panaszaiikkal, és azok eljáratk-e a jogszérelmek rendezése tárgyában. Ennek politikai formaváltozata az 'Annyi jogunk van, amennyit kiharcolunk!' elvben jutott kifejezésre”. (Nagy Mihály Zoltán: Érdekképviseleti lehetőség – Integrációs alku) Az MNSZ első, Kolozsváron tartott kongresszusának (1945. május) határozata "Nemzeti kívánságok" címen sürgette egy teljes magyar iskolahálózat kiépítését, magyar szakemberek bevonását a kormányzatba, hangsúlyozva azt, hogy a demokratikus kibontakozásban "íróinkra is nagy szerep vár". Ennek megfelelően az MNSZ szellemét kifejező magyar lapok élén vagy azok szellemi vezetésében vállalt szerepet a kolozsvári *Világosság*-nál Balogh Edgár, a Brassóból Sepsiszentgyörgyre költözött *Népi Egység*-nél Szemlér Ferenc és Szabédi László, a nagyváradi *Új Élet*-nél Csehi Gyula, a marosvásárhelyi *Szabad Szó*-nál Kovács György, a *Falvak Népe*-nél Kacsó Sándor, Asztalos István, Horváth István. Az 1946-os II. Kongresszus Székelyudvarhelyen átfogó nemzetiségi törvénytervezetet fogadott el. Az őszi választásokon – önálló magyar listán, több mint félmillió szavazattal – 29 MNSZ-képviselő került be a bukaresti Nemzetgyűlésbe, köztük Kacsó Sándor és Kós Károly. Tevékenységének ebben a szakaszában az MNSZ számos eredményt mutatott fel. Létrejött Kolozsváron a Bolyai Tudományegyetem, az Állami Magyar Opera, a kolozsvári Magyar Színház mellé felzárkózott a marosvásárhelyi, a sepsiszentgyörgyi, a temesvári, a nagyváradi magyar színház, megindult az egyetemi szintű, magyar nyelvű műszaki és mezőgazdászképzés, Magyar Művészeti Intézet született, magyar nyelvű rádióadás indult meg, bővült a fővárosi és vidéki sajtó, s egyes minisztériumokban nemzetiségi osztályok létesültek. Az MNSZ népművelési osztálya irodalmi és művészeti pályázatokkal széles körű műkedvelő mozgalmat teremtett. Az 1940-44 közötti észak-erdélyi magyar iskolahálózatra építve Dél-Erdélyben is számos magyar iskola létesült, megindult a magyar nyelvű tankönyvkiadás. Az 1947. febr. 10-én Párizsban aláírt román békeszerződéssel, amely Erdély egész területét Romániának ítélte, valamint a kommunista párt hatalmának megszilárdulásával hamarosan változás állt be a kisebbségi kérdés hivatalos román kezelésébe. 1947 novemberében, az MNSZ III. Kongresszusán, Temesváron meg kellett szavaznia az önálló magyar szövetkezeti hálózat felszámolására indított román állami akciókkal szembeszegülő Kurkó Gyárfás leváltását az elnöki székéből. Utóda, Kacsó Sándor elnöksége alatt egyre nyitabb harc indult meg azok ellen, akik (az MNSZ-en belül vagy azon kívül) intézményesen remélték egy "szocialista nemzetiségi önkormányzatot" kialakítani. Hamis vádakkal ekkor tartóztatták le és ítélték el Kurkó Gyárfást, majd Balogh Edgárt, Csögör Lajost, Demeter Jánost, Jordáky Lajost, és tartották ítélet nélkül börtönben Méliusz Józsefet. Majd bekövetkezett Kacsó Sándor leváltása, félreállítása s utolsó aktusként az MNSZ önfeloszlatása 1953-ban. (Források: Romániai Magyar Irodalmi Lexikon. <http://mek.oszk.hu/03600/03628/html/m.htm#MagyarNépiSzövetség>; Nagy Mihály Zoltán: Érdekképviseleti lehetőség – Integrációs alku. In: *Iratok a Magyar Népi Szövetség történetéhez, 1944–1953.* (szerk. Nagy Mihály Zoltán, Olti Ágoston), Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2009. pp. 17-100.)

állhatta. Ő is katolikus volt eredetileg, de mikor imádkoztak vagy valami, magában morogta: „Kató likas, Kató likas...” – így, még a csúfondáros szó is eszébe jutott.

Én két vásárhelyivel voltam egy cellában. 1958-ban Marosvásárhelyen járt Kádár János, és nagyon disznó módra viselkedett: közölte, hogy a magyarság ide átnyúló szálait le kell vágni, és meg kell semmisíteni. Amikor itt volt, összeült egy megszokott társaság a cukrászdában Vásárhelyen valahol. „Karabélyt” ittak, ami azt jelentette, hogy kávét kaptak szesszel. És beszélgetés közben kértek még egy adagot a társaság számára, s az egyik közülük így kiáltotta oda: „Pincér, kérek egy karabélyt, hadd lőjem le Kádár Jánost!” Megfigyelték őket. Onnan indultak egy beteg társukhoz, s az útjuk pont Kádár János szállása irányába történt, és az úton már le is tartóztatták őket. Ezért a mondásért. És kaptak húsz esztendőt, mint akik Kádár János életére törtek, összeesküdtek. Ennek az „összeesküvésnek” két vezetője volt velem egy cellában jó darabig. Ezekkel szabadultam, jöttem hazafelé.

Feltettek egy teherautóra, de kiszállítottak az első állomáson Kolozsvár felé. Pénzt kaptunk, azon meg kellett váltásuk a vonatjegyünket. Ültünk az árokspartján addig, amíg a vonat megérkezett, jó hosszan, de nem állt már őr mellettünk. Én azalatt virágot szedtem, hogy hozzam haza. Abrudbányáig kaptam útiköltséget, de először Kolozsvárra indultam a családkunk házához. Több pénzem volt a hosszabb útra, úgyhogy én még bementem az állomáson a cukrászdába, s vásároltam cukrot a gyerekek számára. Így értem haza. Vasárnap délután volt, bementem a hídelvei templomba, ott volt az öreg Bíró Mózes.⁵⁸ Meglátott, odajött hozzám, én is mentem szembe, elmondta, hogy

⁵⁸ **Bíró Mózes** (1902-1971): lelkész, orvos. Középkolai tanulmányait Székelyudvarhelyen (1920), teológiai tanulmányait Kolozsváron végezte (1924). Külföldi tanulmányai után (Marburg, Berlin, Zürich, Párizs, Edinburgh, Genf teológiai főiskoláin) folytatta. Ákosfalván, majd Marosszentkirályon teljesített lelképásztori szolgálatot. Az ő szolgálati ideje alatt épült fel a Marosszentkirályhoz tartozó nánánfalvi imaház. 1931-től 1971-ig a Kolozsvár-Hídelvi Egyházközség lelképásztora volt. Korán felismerve a Trianon utáni, immár nemzeti kisebbségben élő reformátusok anyagi nehézségeit. 1934-ben kidolgozta és megszervezte a sáfárperselyes akciót, amelyet azután több református gyülekezet is átvett. A hídelvi egyházközséghez tartozó utcákat 34 csoportra osztotta, majd a csoportok felelősei szétosztották a sáfárperselyeket, amelyekbe a gyülekezeti tagok jövedelmük önkéntesen felajánlott 10%-át helyezték el. A sáfárperselyek belsejét négy részre osztották. Külön rekeszbe került a templom fenntartásához, a nélkülözőknek, az iskola és kórház, valamint az imaházak fenntartásához szükséges pénz. 1951-ben az orvosi diplomát is megszerezte a kolozsvári orvosi egyetemen. Ekkortól már a családlátogatásai alkalmával a kis orvosi táskáját is magával vitte, és a rászorult híveket orvosi ellátásban is részesítette. Két éven át a kolozsvári Nyomdaipari Vállalatnál, majd két évig a kolozsvári járványkórházban dolgozott. Azonban az akkori törvények értelmében nem volt szabad két munkahelyen dolgoznia, így szakítania kellett orvosi hivatásának

mindenki megvan, mindenki él, várnak, és kétszáz lejt a zsebembe nyomott, úgy köszönt el tőlem. Így érkeztem aztán haza.

Otthon tudták, hogy szabadulok, már mindenki tudta. És akkor aztán fogadott a testvérem, a sógorom, aki már otthon volt, előttem egy nappal szabadult, a gyerekek, a família. Másnap reggel utaztam Magyarokáájánba, hogy édesapámmal is találkozzam. A fiam is ott volt velük. Így aztán fogadtak, mindenki, a legnagyobb örömmel. Volt egy összeg, amit félretettek, hogy ha én kiszabadulok, tudjak megmozdulni egyáltalán. Aztán másnap-harmadnap mentem Abrudbányára, de nem nagyon álltam szóba senkivel. A gondnokommal szóba álltam, az eljött, a lakás üres volt, nem volt utódom abban az időben. A volt feleségem a holminkkal először a szüleimhez költözött, ott lakott náluk jó darabig, de szabadulásomkor már Vásárhelyen lakott. Vele is találkoztam, mert nem volt semmi panasz részemről. A könyvtáram náluk volt, ezt még elintéztem, és ügyvéd előtt rögzítettük a fiam nevelésének kérdését.

Harcom a doktorátusért

Ekkor volt a harcom a doktorátusért – magiszterként kezdtem, de mire befejeztem, a képzés átalakult, doktorátus lett belőle. Amikor kiszabadultam a börtönből, akkor elkezdtem a harcot. Nem szívesen mondtam le valamiről, ami érdekelt. Két emberrel tárgyaltam ezzel kapcsolatban. Az első volt a püspök-helyettes Dávid Gyula, akkor a Teológia rektora. Bementem hozzá, hogy: „– Kérem, szeretném folytatni.” Juhász Istvántól megkaptam a hivatalos írást, hogy minden vizsgámat letettem, csak a tézis hiányzott. Úgyhogy azt bemutattam, és mondtam, hogy szeretném akkor most már befejezni. Az hümmögött: „– Hát, nagyon nehéz dolog. Próbálkozzál. Próbáld meg megszerezni a rehabilitálást.” Megpróbáltam. Kerítettem egy ügyvédet Désen, csóválta a fejét, hogy nem lehet, mert meg volt szabva, hogy az ember háromféleképpen rehabilitáltatja magát. Az első, hogy érdemeket szerzett pártvonalon, a másik, hogy

gyakorlásával, de személyes közreműködésének köszönhetően indult be az erdélyi szívsebészet. Kiterjedt levelezésének és szervezésének köszönhetően 1969-ben Kolozsvárra látogatott Kőteles Béla clevelandi mérnök és üzletember, Dr. Lónyay Tihamér budapesti szívsebész társaságában. Kőteles Béla és az amerikai reformátusok anyagi támogatásával hozták el Amerikából az első szív-tüdő gépet Marosvásárhelyre, amely nélkülözhetetlen volt a szívsebészet beindításához. (Forrás: Tulogdi József: Egy igaz ember emlékezete. Kolozsvár, 2011)

igazolja, hogy nem követte el azt, amivel vádolták; s a harmadik volt az elévülés, az azt jelentette, hogy az ítélete felét letöltötte, és nagyon sok év után lehetett hivatalból rehabilitálni, ha az közben nem ütközött valami törvénybe. Hát azt mondja: egyetlen egy érvünk van, az, hogy az életfogytiglani börtönbüntetésnek nincsen fele. Tehát próbáljuk meg ezen az alapon, és akkor mondjuk azt, hogy amennyit letöltöttem, azt az évet számítsuk, és nem az ítéletben szereplő évek felét. El is mentünk bíróság elé Besztercére, mosolygott a bíró, és azt mondta, hogy: „– Ön nem tudja, hogy Önnek leszállították a büntetését?” Mondom: „– Nem. Senki nem közölte velem.” Azt mondja: „– Huszonöt évre leszállították, és a huszonöt évnek már van fele.” Hét és fél évet ültem. Így aztán a rehabilitálás elmaradt. De én makacs ember vagyok, és visszamentem Dávid Gyulához. Mikor megpillantott, már láttam a képén, hogy: „– Nem értetted meg, hogy mit mondtam?” De nem mondta ki, mert ő jó ember. És nekem világéletemben csak a jó emberekkel volt bajom. Csiha Kálmán is jó ember volt. S akkor megint mondott valamit, hogy: „– Próbálkozzál ezzel.” Jó, köszönöm szépen, én próbálkoztam vele, nem sikerült. Harmadszor is visszamentem. Akkor már egyenesen dühös volt: „– Hát nem érted, hogy mit nem akarok neked megmondani?” Nem értettem meg. Megint mondott valami marhaságot, megint próbálkoztam vele. Aztán már negyedszer nem mentem vissza, mert ő közben lemondott. S akkor következett Rapp Károly. Bementem Rapp Károlyhoz, és elmondtam neki ezt az egész mesét. Azt mondja nekem: „– Tudja, hogy mi volt az ítélete: hazaárulás stb. Értse meg, szó se lehet róla.” „– Írásba adja ezt nekem, rektor úr?” „– Hogyne, kérem.” Azonnal írásba adta, hogy amíg a rehabilitálásom meg nem történt, addig semmi keresnivalóm nincs a doktori tanfolyamon. Melyik volt becsületesebb? A jó ember vagy a rossz ember? Az nem nyögte ki a száján, hogy: „– Menj a fenébe.” Ez kinyögte, s írásba adta. Most is megvan az írása. Aztán 1990-ben megtehettem volna, hogy befejezem a doktorátust, Bustya Dezső akkor tette meg. Azóta is mondja, hogy rosszul tettem, hogy én nem kértem, mert nekem megvolt már készen. De akkor már késő volt. Minek? Azért, hogy odabiggyeszem a nevem elé, hogy doktor, s azért fogjak hozzá vizsgázni meg mindenféle? Dogmatikából én nem voltam úgy felkészülve a nyugati teológiából, hogy én vizsgára álljak.

Magyarsúlyében

Szabadulásom évében, október elsejével foglaltam el az állásomat. Augusztus huszadikától tudtam, hogy oda megyek. Az esperesnél jelentkeztem, és az Balogh Ferihez küldött, a királyfalvi lelkészhez, aki engem elkísért Sülyébe, olyan tíz kilométerre volt, két-három óra gyalog. Akkor száraz idő volt, egyébként gumicsizmával kellett volna menni. A hegyen keresztül jött, s kerített nekem szállást. Sülyében az özvegy román tanítóné lakásában kaptam egy 4x4 méteres szobát és egy 2x4 méteres helyiséget, azt konyhának nevezték. Kis folyosószerűség volt, azon keresztül kellett bemenni a szobába. Kis üveglakkal rendelkezett a szoba, volt benne egy ágy, még tán egy szekrény is, és egy szék, meg íróasztal. Ez volt a papi lakás, érdekes a története ennek, hosszú évtizedeken át egy lévita lelkész lakott itt.

A magyar csapatok pontosan idáig jutottak el, amikor nagy késéssel bevonultak Dél-Erdélybe. Tudatosan késve, mert nem akartak bemenni, csak a végén jött a parancs, és akkor bementek. Ott találkoztak az oroszokkal, azonnal vissza is vonultak. A lévita akkor tudta, hogy neki itt nincs maradása, és eltűnt onnan. Utódjának kineveztek egy tanítót, akinek akkor kellett volna letennie a lévita vizsgát. De nem tette le, hanem amikor elállamosították az iskolát, kijelentette a nyomorult, hogy ő tanítóként kapta azt a lakást, és azokat a földeket. Ez azt jelentette, hogy mindent elvettek az egyháztól. Közvetlen a templom mellett volt egy paplak, közepes szépségű, normális paplak, s a földek. Mindent elvettek, a templom maradt meg és tíz négyzetméternyi kert, meg a temető. Ezért kellett nekem egy ilyen lakást keríteni. Balogh Feri elintézte mindezt, és ezzel otthagytott.

Aztán kiderült, hogy nyomorultabb esperest nem tudtam volna elképzelni, mint azt, aki akkor engem ott fogadott. Akiről Nagy András úgy tudta, hogy atyja a papjainak. Hát, nekem nem volt az. Ő volt az egyetlen a papok között, aki úgy fogadott, mint börtönviselt embert: negatív előjellel.

Mások szeretettel fogadtak, két réteg: a papság is és a parasztok is, maga a nép. A többi, az értelmiség, az nagyon elgondolkozva, lehetőleg az utca másik oldaláról, nem úgy közvetlenül. Én közben még bementem Kolozsvárra is, és bementem a Teológiára. Találkoztam Bende Bélával. Ő reformátusként került be velem együtt, és mindjárt át is tért unitáriusnak, meg is mondta kerek perec, hogy az unitáriusoknál nem kell hinni, ő ott jól lesz, a reformátusok vallása neki magas. Ezzel a fiatalemberrel találkoztam, akiről

tudtam is, vagy hallottam csak, de feltételeztem, hogy besúgó, s aztán karon fogva sétáltunk a folyosón, mind a ketten abban a tudatban, hogy ez most a hatóságoknak is tudomására fog jutni. Teljes barátsággal sétáltunk, és magyarázta, hogy mi a helyzet a Teológián. Egy érdekes, apró epizód: a díszteremmel szemben, ahol a gazdasági hivatal van, ott volt a szobája a kommunista professzornak, aki az ideológiát adta elő a Teológián. Annak az ajtajában megállva beszélgettünk Lacival, amikor nyílt az ajtó és kilépett rajta Borbáth Dániel. Nem tudom, kellemetlen beszélgetése lehetett, mert idegesen lépett ki, s amikor engem meglátott, hirtelen összeresztett, elfordult, hátraarc, és úgy ment el a folyosón. De ezt meglepődésében tette, mert két perc múlva találkoztam vele aztán a folyosón, de akkor már egyenesen jött hozzám, teljes barátsággal, látszott rajta, hogy szégyelli magát, hogy így fogadott, de igyekezett jóvá tenni azonnal. Mással nem is találkoztam, nem kerestem meg Nagy Andrásékat.

A sülyei gyülekezet ahhoz volt szokva, hogy félévente a sok fiatal pap váltakozik, a gyülekezetnek egy harmada legalább már Jehova Tanúja volt. Egy kényszerkurátor fogadott ebédre, nála kaptam kosztot. A fizetésemet megkaptam, bár kevés volt. A legelső alkalommal, amikor bementem a gyűlésbe, óriási lelkesedéssel fogadtak a papok, nagy szeretettel, egyhavi fizetésemet már a zsebükből megelőlegezték, hogy legyen, miből megkezdjem az életet. Bennem olyan életkedv lobogott fel, hogy igenis, az Úristen úgy rendelkezett, hogy azok kellett kiengedjenek, akik bezártak! Én olyan szabadnak és boldognak éreztem magam.

Három gyülekezet volt tulajdonképpen a kezem alatt, mert akkor csatolták Sülyéhez Herepét egyik oldalon, s a másik oldalon pedig Magyarszentbenedeket. 500 lélek volt Sülyében és vagy 200 Szentbenedeken. Sülye jobbágyközség volt, a másik nemes község. És ez százötven év után, vagy mennyi az eltelt idő, teljes mértékben meglátszott. Sülyében alig lehetett kapni egy-két normális presbitert vagy gondnokot, Szentbenedeken a fele akart, s több is kiváló lett volna gondnoknak, kurátornak. Egészen más volt a légkör, más volt a hozzáállás, ott volt paplak és papi kert, és mindenféle, természetesnek tartották, hogy én oda fogok költözni. Herepére is el kellett menni egy hónapban egyszer. Ott egyetlenegy család volt, és még egy, amelyik nyáron ott lakott, de különben városban éltek. Ott is volt egy gyönyörű szép paplak. Budapestről költözött be pár évtizeddel azelőtt a lelkész, volt vagy száz hold földje, abból még mindig

megmaradt egy nagyon szép kert, orgona, minden az égvilágon... Ott volt Medvés. Az ezerlelkes, masszív református község, annak volt papja, de messze esett az úttól, én viszont ott kellett elgyalogoljak a szomszéd faluba, a leányegyházközségbe.

Én eldöntöttem, hogy Sülyében paplakot kell szerezni a föld fenekéről is, mert nem lehet, hogy elveszen Sülye, úgyszólván nem mentem át sem Szentbenedekre, sem Herepére, sőt lemondtam még a kertről is, mert nekünk Sülyében kell kert. Úgy voltam megegyezve, hogy akármelyik szomszédhoz akármikor mehetek, és a kertből bármit kérhetek. Egy hagymát, egy paradicsomot, bármit, mert nekem nem termett. Ezt nem tudták megérteni más lelkészek, azt hitték, buggyant vagyok, hogy nem megyek oda Szentbenedekre, nem értették, miért lakom ott abban a nyomortanyában. De nekem az kellett. És végtelen élvezettel gyalogoltam a kilométereket vasárnap reggeleken, és másnap délben vissza; ott aludtam akkor éjjel. Nem lehetett elképzelni, hogy mit jelentett az, hogy szabadság, hogy én szabad vagyok.

Két dolgot próbáltak előttem a parókia ügyében tenni: az egyik elődöm jogi úton akarta bebizonyítani, hogy paplak volt az a lakás, amit az állam elvett. Az különben le volt lakva teljesen, raktárnak használták, de legalább normális épület volt, azt meg lehetett volna szerezni – nem sikerült. A másik elődöm az húszezer téglát kidolgoztatott, ki is égették a temető fáiból, minden elkészült, de nem kapott engedélyt, a téglá elúszott, ő pedig továbbment. Én voltam a harmadik, aki próbálkozhatott. Errébb volt egy gyönyörű, óriási ház, ami jó lett volna papi laknak, ami a város kellős közepén, bárhol megállta volna a helyét, és azt ingyen használta a kollektív. S akkor mondtam az esperesnek, hogy ezt meg kell szerezni. „– Jól van, fiam, elmegyünk.” És elmentünk ketten, beállítunk a párttitkárhoz, úgy fogadott bennünket, mintha a kocsis lépett volna be, durván, undorító módon, fentről lefele kezelte az esperest, és úgyszólván kidobott bennünket. Kinn az ajtóban az esperes kérdezte: „– Látod, fiam, hogy bánnak velünk?” S nem mondtam meg neki, csak gondoltam, hogy úgy, ahogy megérdemeljük! Aki ilyen magatartást elfogad, azzal úgy kell viselkedni. Ez elúszott. Egy cserét ajánlottam fel, hogy kérem, azt a gyönyörű papi lakot cserélje ki azzal a tróger raktárhelyiséggel. Nem, ne legyen az egyháznak parókiája! A következő lehetőség pedig az volt, hogy vásárolok egy házat. Volt egy ház Sülyében, egyszerű parasztház, de jó nagy kerttel, mindennel, azt mondtam, nekem jó, kicsit ki lehet pofozni, kicsit hozzá lehet építeni, abban meg lehet

élni. Az esperest megkérdeztem: „– Lakásvásárlásra kértünk engedélyt, de ha nem kapjuk meg idejében, az esperes úr ad írást arról, hogy kivehetem a takarékszövetkezetből a pénzt, az egyház pénzét, és kifizethetem?” „– Hogyne, csináld meg nyugodtan!” Tanúk előtt, közösségben mondta ezt. Volt egy orgona Herepén, azt eladtam, az emberek is fizettek bőségesen, nyugodtan meg lehetett volna venni. Az asszony a városban akart vásárolni egy házat, azt neki május elsején kellett kifizetni ebből a pénzből. Az asszony várt engem, én pedig bementem, otthon gyűlésünk is volt, s akkor én mondtam az esperesnek, hogy itt van, fizetni kell, s hogy ki tudjam venni a pénzt, kérem az aláírását. „– Hogy képzeled el, hogy engedély nélkül én aláírom, és te megvásárolhatod a házat? Várd meg az engedélyt!” „– De kérem, azt mondta az esperes úr, hogy...” „– Én ilyen marhaságot nem mondtam!” – tagadta le a tanúk előtt. És akkor el kellett, hogy menjek a szerencsétlen falusi asszonyhoz, és megmondjam neki, hogy nincs pénz. Annak minden várakozása dugába dőlt, hogy ő most be tud költözni a városi házába... Az nekifogott, és úgy lemocskolt engem, hogy életemben úgy még senki, még a Szekuritáté sem! Nem szöktem meg. Álltam, hallgattam, s tökéletesen megértettem. De most én mit csináljak? Nem tudok házat venni, ez van. Végighallgattam szépen, és elköszöntem tőle. Hát kérem, egy évvel később egészen másképp viselkedtem volna Sülyében. De hát akkor jöttem ki a börtönből. A tojásból akkor bújtam ki, mint egy csirke, akkor még nem volt ahhoz érzékem eléggé, hogy először is a párttitkárhoz nem az esperessel kellett volna menni, hanem egyedül... Ha azt mondtam volna neki, hogy: „– Uram, rendben van, ha nem adják a cserét, akkor legyen szíves, fizesse ki a húszesztendei bért azért a törvénytelenül elkobzott paplakért, mert az nekem törvény szerint jár.” És erre megadta volna a cserét. A másik: nem kértem volna az esprestől, hogy nekem adjon írást, egyszerűen kivettem volna a pénzt a bankból, kifizettem volna az asszonyt, és el lett volna az ügy intézve. Megtehettem volna, mert az én nevemre szólt a takarékbetét. Tehát nem lett volna semmi akadálya. Vagy legalább azt megtehettem volna, hogy arra a pénzre, amit összeadtak az emberek, azt mondjam: papi lak nincs, de ebből a pénzből rendbe tudjuk szedni a templomot, s akkor rendbe szedtem volna a templomot. Ez se jutott eszembe, egyszerűen visszaadtam mindenkinek a pénzét, ahogy adta. Ezt kellett volna csinálni, nem. Egy év

múlva már megtettem volna. De még abban a fél esztendőben, amikor a börtönből kikerültem, odáig még nem jutott a szabadságérzésem.

Második házasságom. Feleség-keresés

Akkor soron következett az én nagy problémám. Világéletemben utáltam az egykeséget, és nekem a börtönben a legnagyobb panaszom, és gondom az volt, hogy az évek telnek, a fiam nő, és a fiam egyke. Meg kell házasodnom. De azt tudtam, hogy nem kerülök nagyvárosba, ahol házasodni való nők vannak, és hogy nekem arra nincs lehetőségem, hogy válasszak vagy ismerkedjek, tehát én azalatt a két hónap alatt, amíg gondolkozási időm volt, kisütöttem, hogy a legkomolyabb nőismerőseimet meg fogom kérni, hogy nekem ajánljanak valakit. És akiket ajánlanak, tényleg megválogatom, és úgy fogok magamnak feleséget keresni.

Mindezt végre is hajtottam. Általában mindent végrehajtottam, amit én ott bent elképzeltem, és nagyon jó lett az eredmény. Jöttek a levelek, érkeztek az ajánlások. Két hétig ültem otthon Sülyében, a harmadik héten hétfőn reggel elindultam, szombat estére érkeztem vissza. Ők ezt természetesnek tartották. Én ezalatt kerestem a feleséget. Tizennégy lányt látogattam meg... A tizennegyedik lett a feleségem.

Jelenetek: kapok egy levelet, hogy X faluban, a város környékén van egy komoly orvos-asszisztensnő. Velem küldtek neki is egy levelet. Sorba kellett állni, aztán bekopogtattam. Ott egy húsz év körüli nő fogadott. „– Levelet hoztam, tessék.” Nyújtja a kezét, és egyúttal tenné is be az ajtót, hát hisz csak vittem egy levelet. Aztán rám néz jobban, s azt mondja: „– Parancsoljon, fáradjon be!” Ő a kapott levéllel bement a másik szobába, s mikor kijött, már nem mosolygott, mert bele volt írva, hogy velem szóba kell állni, én vagyok a vőlegényjelölt. Neki nem szóltak előre. De aztán nagyon barátságos beszélgetés lett belőle, nekem a hölgy tetszett, el is vettem volna, de utólag kiderült, hogy kicsit könnyelmű hölgy volt, de lelkiismeretes, ő nem vállalta a papnéságot. Nem tartotta magához méltónak, és így maradt el.

Másik eset: papi család, furcsa ridegség stb. Utólag megtudtam, hogy ez, amit én inkább megéreztem, mint megláttam, onnan származik, hogy az illető lelkipásztor szellemidéző volt.

Egy városban ajánlottak valakit, elmentem, felkerestem, elbeszélgettünk több mint egy órát, csinos is volt, megfelelő volt, a hangulat nagyon jó volt, szóval úgy látszott, hogy ebből lesz valami. Mikor másodszor mentem – el lehet képzelni egy női arcot, amire rá van rajzolva egy térkép? Nem lehet. Na, kérem, ez olyan volt. Az volt az arcára írva, hogy veled szívesen, de nem Sülyébe. Egészen más volt a hangulat, azonnal láttam, hogy kész, itt nincs keresnivalóm nekem.

Kolozsvárról kaptam az üzenetet, hogy X napon délután négy órakor jelentkezsek. Négy órakor becsengettem, kijött egy nagyon jóképű hölgy, tudta, hogy miért jövök – ez volt még az egyetlen, ahova kétszer is elmentem, de aztán a szó nem talált, mindjárt láttam, hogy nem elég. Én nem azt néztem, hogy csinos, nem csinos, okos, nem okos, én bennem volt egy olyan, szinte érthetetlen meggyőződés, hogy az Úr Isten nekem valakit rendelt. Azt néztem, ez-e az. Nem ez az, köszönöm, megyek tovább. Ez sem az? Megyek tovább. Tehát ez így ment végig. Nem ezt rendelték nekem, menni kell tovább. Szegény Balogh Feri annyira a szívén viselte az én ügyemet, olyan testi-lelki jó barát lett, első pillanattól kezdve. Különben is gumicsizmával mentem hozzá, a hátizsákban a szép ruhámmal, nála tettem le a sülyei holmit, és öltöztem fel szép ruhába, s úgy indultam el feleséget keresni. Aztán visszafelé meg beszámoltam az eredményről, és felvettem a gumicsizmát, hátizsákba a szép ruhát, és úgy mentem haza, a tíz kilométeren gyalogolva. Ő is keresett volna nekem, de már megvolt a programom arra s a következő hétre, és azon kívül nem bíztam a Balogh Feri ízlésében... De ha már annyira ajánlgatta, időt kellett szakítani, és elmenni oda is, ahova ő vitt el, személyesen. Amikor beléptem a szobába, annak olyan volt a hangulata, meg a hölgynek is a hangulata, akit bemutatott, hogy a guta majd megütött, s magamban eldöntöttem: „– Na, Feri, itt te fogsz udvarolni!” Leültünk a kelim abrosszal leterített asztal mellé, az ebédlőbe, Feri az asztalfőre, én szembe a hölgyel. Kinéztem egy figurát az asztalterítőn, és én a szememet arról le nem vettem, és egy árva szót ki nem nyögtem. Feri ezt természetesnek tartotta ebben a helyzetben, úgyhogy beszélt ő, a hölgy is, aztán úgy egy perc után rám nézett csúnyán. A szemem sarkából láttam, hogy rám néz, de én nem néztem rá, csak aztán – újabb két vagy három perc után – az elég hosszú idő ilyen helyzetben. Feri felugrott: „– Na, beszéljessetek!” Ezzel kirohant dühösen. Én is kinyögtem 3–4 mondatot akkor már tisztességből, és csak azután mentem el. Utólag

hallottam, hogy a kislány azt mondta: az öregebbikkel sokkal szívesebben elment volna, mint ezzel a mutuj fiatalemberrel! Úgyhogy szegény Feri, még a házasságom után is azt kérdezte a feleségemtől: „– Mondja, Erzsike, ez a Laci egyáltalán szóba áll magával?” Nem akarta tudomásul venni, hogy nem a kislányról volt szó, hanem ő róla volt szó, én őellene csináltam ezt.

Mindez kezdődött októberben, aztán januárban egyszerre három irányból kaptam ajánlást, mind Szamosújvárra. Oda kell elmenni. Hát, én úgy gondoltam, hogy ha a vonat Szamosújváron keresztül megy, én csak a másik irányba fogok nézni, mert nekem Szamosújvárból elegendő van. És pont Szamosújvárra! De három nagyon komoly irányból kaptam egyszerre ajánlást. Hát oda el kell menni, január 14-én! Hideg volt, fűtetlen volt a vonat, fáradt voltam, untam az egész ügyet, a guta majd megütött, hogy mi a fenének kellett nekem most a világ másik felére menni, hát itt, Dél-Erdélyben is találhatnék magamnak feleséget, de hát el kell menni! Az egyik ajánló a sógorom testvére volt, tehát családhoz tartozó, oda szálltam meg. Egy udvaron lakott a jelenlegi feleségemmel. Szamosújváron vannak ezek a nagy udvarok, 5–6–7 lakással. Az egyik oldalon volt a sógornő, a másik oldalon volt ez a család. Ott tettem le a nagykabátomat, szólt Tibi, s átmentünk. Ott már tudták, hogy jövök, hogy miért jövök, tehát nem volt semmi probléma ilyen téren. Ott volt az anyósom, ott volt a sógornőm, ott volt még vagy két vendég hölgy, és a kályha mellett, az ajtóval szemben ott állt a feleségem azzal a nyilvánvaló ábrázattal, hogy: „– Na, itt vagyok! Vásárba! Tessék!” Ez kimondottan rossz érzés volt. De jó húszperces beszélgetés után mégiscsak oda jutottunk, hogy menjünk egyet sétálni, mi ketten. Hát át kellett menni az udvaron a sógorasszonnyal, hogy vegyem fel a kabátomat. S mikor mentünk át az udvaron, akkor azt mondtam a sógorasszonynak, hogy ha ez jönne, én vinném. Annyira tudtam, hogy ez az, akit keresek, akit az Úristen nekem rendelt. Az kétségbeesett: „Hát, édes Lacikám, várj még, ismerd meg egyszer, én nem vállalhatom a felelősséget érte, hogy ez hozzád való. Nagyon rendes, de hát ismerd meg, ne az én szavamra!” Úgy gondolta, hogy az egész felelősség őt terheli.

Ott voltam harminchat évesen, hétévi börtön után, és egy sikertelen házasság után. Tehát most kezdek egy másikat, hogy romoljon el ez is? De hát már ennyire nem voltam kétségbeesve. Azután beszélgettünk, akkor az is pozitív volt. Megváltoztattam a

programomat: egy hét otthon, egy hét Szamosújváron. Második alkalommal már megkértem, a harmadik alkalommal eljegyeztem, a negyedik alkalommal intéztük a stafírun g szállítását. Január 14-én ismertem meg, március 21-én esküdtünk. Közben ő könyvelő volt. Tehát mi csak este találkoztunk. Úgyhogy a harmadik alkalommal ki kellett kérjem már az irattárból, hogy lássam napvilág is. De már meg volt kérve, úgyhogy így történt aztán, s márciusban meg is volt az esküvőnk. Azóta sem bántam meg, annak ellenére sem, hogy harminc esztendeje beteg, és tíz esztendeje, hosszabb ideje van már tolószékben, most is azt mondom, hogy ez volt az Istennek a rendelése. És meg vagyok vele elégedve.

Ő azt sem tudta, hogy hova jön. Az édesanyja kétségbe volt esve, hogy lehet így belemenni egy házasságba, még azt se tudja, mi hogy néz ki, csak amit én elmeséltem. És nem mondtam szebbnek, mint amilyen a valóság. Az én családom is kétségbe volt esve, hogy így beleugrom egy második házasságba! Amikor abban sem bíztak, hogy kicsoda, micsoda az a leány. Mindegy. Csak mi ketten nem voltunk kétségbeesve. Ő pontosan úgy tudta, mint én, hogy ez az Isten rendelése! Aztán megtartottuk szépen az esküvőt. A polgármester, akinek le kellett volna vezetnie a polgári esküvőt, az az Istrate főhadnagy volt, aki a legmocskosabb, legdisznóbb tiszt volt a börtönben Szamosújváron. Hát én ahhoz az Istratehoz nem megyek esküdni! Akkor az én lakóhelyem szerint kellett esküdni, Küküllőváron.

Sülyében az volt a helyzet, hogy bármerre indultam, a lehető legjobb barátokat találtam. Ez nagyon sokat jelentett nekem. Amikor először megérkeztem az autóbusszal Ózdra, az ottani lelkésznel hagyhattam a csomagokat. Onnan gyalog lehetett menni Sülyébe, egy hegyen keresztül néhány kilométert. Olyan társaság volt ott, akik aztán mellettem is álltak. A medvési pap a következő héten meg is jelent nálam egy sonkával a hóna alatt. Azt mondta, hogy ő volt előttem a beszo gáló, hozta az iratokat, anyakönyveket stb. Minden tökéletesen rendben ment. Sándor Laci volt Küküllővárom. A feleségemet esküdni Küküllővárra vittem, otthon szálltunk meg, és másnap átgyalogoltunk hat kilométerre, ott volt az én Néptanácsom. Ott egy román jegyző azzal fogadott, hogy „Sărut mâna, domnișoară” [Kezit csókolom, kisasszony!], elvégezte a feladatát, s mikor befejezte, azt mondta, hogy „Bună ziua, doamnă!” [Jó napot, asszonyom!] És így érkeztünk aztán vissza, és Küküllővárról jöttünk Vásárhelyre, hogy

vegyem fel a fiamat, mert a fiamat is vittem a menyegzőre. A nagybácsinál tartottuk meg az esküvőt, a feleségem édesanyja özvegyasszony volt, a háborúban, Kolozsvár bombázásakor kapott telitalálatot a férje. Úgyhogy özvegyasszonyként nevelte fel a két leányát. A nagybácsi vállalta az esküvőt. Három napig voltunk Kolozsváron, szállodában, három nap után mentünk ki, az is romantikus volt, mert a taximegállónál nem volt taxi, úgyhogy néztem az órát, hogy indul a vonatunk, és nincs taxi. Aztán érkezett egy, és mondtam, hogy most el kell érnie a vonatot, gyorsan. Úgyhogy Kolozsvár után az első állomás Dezmér, ott megállt a vonat egy pillanatra, a sofőr felhajigálta a csomagokat, felraktam a feleségemet, utána ugrottam, és a vonat már ment is. Úgy indultunk el, és úgy érkeztünk meg aztán Ózdra, autóbusszal, és felszerelkeztünk gumicsizmával mind a ketten. Március 21-én nagy sár volt Sülyében. Ózdról át lehet menni. Sülyére nagyon jellemző az eset, amikor észrevettem, hogy amikor látogatóba mentünk Ózdra, a fiam kavicsokat szedeget. Kértem: „– Miért szedegeted?” „– Parittyába.” – mondta. Hát Sülyében nincsen kavics! Sülyében nem lehet egy kavicsot találni, csak port vagy sarat. Olyan jó öt percre laktunk a templomtól, és a feleségem egyszer hazamenet beleragadt a sárba, a cipője is lejtött a lábáról. Ilyen nagyszerű hely volt az a Sülye! Egy teljes esztendőt voltam Sülyében, az felerészt feleségkereséssel telt el. Kolumbán Laci kérdezte tőlem egyszer, nem tudom-e, hogy ez igazságtalanság, hogy ilyen helyre keressek feleséget? Mondtam, hogy nem, mert aki ide eljön énhozzám, az tudom, hogy nekem való.

Távozásom Magyarpalatkára

Szőke Sándor pap és esperes volt Mócson, de olyan esperes, amilyen kellett, az úgy beszélt a pártemberekkel, hogy mindenki levette előtte a kalapját. Az csak természetes, hogy az esperest megtisztelik, a pártember is, mert az felette áll. Nem, ahogy ezzel a másikkal beszélt a párttitkár. Hát, ha Szőke Sándorral úgy próbált volna valaki beszélni, azt fenéken rúgta volna! És akkor ez az ember írt nekem egy levelet, hogy ha akarsz jönni, az én egyházmegyémbe jöhetsz. Én válaszoltam, hogy ha nekem sikerül lakást szerezni Sülyében, akkor maradok. Ha nem sikerül, megyek. Ez körülbelül két-három héttel azelőtt az eset előtt történt, amikor jól leszidattam magam azzal a pórul

járt asszonnyal. Bementem a postára, és megírtam a táviratot, hogy megyek. Tehát ennyi volt a sülyei működésem.

Elmentem Mócsra, Szőke Sándor fogadott teljes barátsággal, s azt mondta, hogy három helyen van üresedés az egyházmegyében: „Menj, látogasd meg a három helyet, és amelyiket akarod, azt megkapod.” Akkor Mócsról átmentem Palatkára, és mikor Palatkán felértem a dombtetőre, akkor előttem kitárult az a tágas völgy, a szemben lévő domboldalon a hófehér templom, és az egész annyira megtetszett, hogy – mint ahogy a feleségemre mondtam – éreztem, hogy ez az enyém. Nem is mentem tovább másfele. Megnéztem a paplakot, aztán nem is beszéltem senkivel, mert következett a választás, és tilos volt. Visszamentem, s azt mondtam: „– Palatkát kérem.” „Igen? Biztos? Meggondoltad?” „– Meggondoltam.” „– Akkor rendben van.” Így fogadott Szőke Sándor. Októberben a választás már megvolt, de a jóváhagyás még nem. De én Sülyében nem maradhattam, mert tudtam, hogyha ott beáll az eső és az októberi sár, onnan engem ki nem húz senki, még bivalyszekérrel sem. Szépen kerítettem egy teherkocsit, mindent felpakoltam, és hazamentem Magyarokajánba, a szüleimhez. Ott lepakoltam, és jelentkeztem az esperesnél. Mérges volt. „– Hogyhogy nincs meg a jóváhagyás? Hátha nem lesz meg?” Nem volt biztos benne, hogy meglesz. De én tudtam, hogy meglesz. Ezekben a megérzésekben teljesen biztos voltam. Meg is érkezett rövid idő alatt és mehettem, foglalhattam el a helyemet Magyarpalatkán. Egész életemben az volt a legkedvesebb szolgálati helyem. Olyan emberek, olyan gyülekezet, olyan hangulat! Onnan nagyon fájó szívvel mentem tovább, mert meghívtak Somkerékre, és nem tudtam azt mondani, hogy nem. A gyerekeim közül mindkettő ott született Palatkán, azoknak iskolalehetőség ott nem volt, el kellett mennünk.

Mindig rettenetesen élveztem a népünk jogi érzékét, s főképpen akkor, amikor az velem szemben nyilvánult meg. Az egyik ilyen megnyilvánulás távozásom előtt volt Magyarszentbenedeken. Türelmesen és kéjjel várták, hogy mikor unom meg Sülyében, és akkor csak elköltözök hozzájuk, vár a paplak, vár a kert, vár a szerető gyülekezet, mindenféle. S mikor megtudták, hogy én nem maradok Sülyében, de nem hozzájuk költözöm, hanem elköltözök másfelé, megsértődtek. S ez a sértődés annak a falu népének a sértődése, amelynek az ősei még nemesek voltak, bocskoros nemesek, de magyar nemesek. Az a nép, amelyikből mindenik várta, hogy hozzá menjek vacsorára.

Hát a kurátornál szálltam meg, az természetes volt, de bármelyiknél megszállhattam volna. A feleségemet is nagyon szerették. Amikor a teherautóval elküldtem mindent Sülyéből, beköltöztem a szentbenedeki paplakba, úgy ahogy, ideiglenesen. Egyetlen egyszer egy presbiter vagy a kurátor meg nem hívott vacsorára. Tudták, hogy nincs mit együnk. De kérem, ők meg voltak sértve. Épp templomot javítottuk, ezért minden vasárnap presbitergyűlés volt, amit ott elhatároztunk, hajszálpontosan végrehajtották, irántam való teljes tisztelettel, de idegenként. Barátként többé szóba nem álltak velem. S én ezt élveztem. Volt olyan, hogy a szövetkezet kihirdette, hogy aki megy napszámra szőlőt szedni, az egy veder szőlőt hazavihet. Elmentünk a feleségemmel, egész nap szedtük a szőlőt, és azért hazavittünk két veder szőlőt, volt mit enni! Aztán ágyneműnk nem volt semmi! Medvésről, az ottani paplakról hordtam át az ágyneműt, hogy legyen, mibe feküdjünk. Főzni kellett. Volt egy tízliteres fazekunk, az is Medvésről, azt hiszem. Az iroda az rendben volt, papír, efféle volt. Vettem egy ívpapírt, a feleségem kilyuggatta – megvolt a szűrő. De kellett seperni. Seprű volt, de már személtapát nem. Helyette vettünk egy szelet papírlapot. Szék nem volt az irodában, de volt a padláson két ilyen lécekből álló szék. A fenekünket mindig odacsíptük. Leszedtük a padlásról. S lehetett ráülni. Volt egy ágyféleség, olyan nyolcvan centi széles, két és fél személy, mert közben közeledett a gyerek, úgy aludtunk azon az ágyon, hogy éppen csak fértünk valahogy. Így töltöttünk el majdnem egy hónapot, amíg aztán megjött a jóváhagyás, és el tudtunk menni, addig nem hagyhattam el a gyülekezetet.

Palatkai szolgálatom

Palatkán azzal kezdtem, hogy rendbe szedtük a templomot teljesen, tetőtől talpig, leöntöttük a padlatot betonnal, a nyolcszáz esztendőes falból akkora darabok estek ki, hogy egy kisgyereket be lehetett volna oda falazni, azt rendbe szedtük. Plafont, tetőt, mindent, újra. Az a nép törődött vele, én többet sehol nem találkoztam ezzel a töretlen lelkesedéssel. Azt határoztuk eredetileg, hogy ami nagyon lyukas, azt betoldjuk préselt lemezzel, de mikor azt a három lyukat betöltöttük, s az ragyogott, a többi meg nem, azt úgy nem lehetett hagyni. Az egészet be kell fedni újonnan. Miből? „– Emberek, nincs pénz!” – mondtam. „– Nem baj, adunk!” Utána, mikor készen volt a templom, akkor kezdett zavarni, hogy nem volt torony, csak harangláb. Hogy tartsuk meg a

templomszentelést egy ócska, vacak haranglábánál? Rendbe kell szedni! „– Emberek, nincs pénz.” „– Nem baj, adunk.” És jött a harangláb, végig rendbetettük. Akkor vezették be a villanyt a faluba: „– Azonnal bevezetjük a villanyt a paplakba is.” Hülyeségnek tartotta a nép, hogy villany legyen a házában, felesleges, minek nekünk villany, jobb a petróleumlámpa! „– De a papnak meg kell, hogy legyen.” Rendben van, mikor bevezettük a villanyt a paplakba, még csak a községházán volt villany, másnap már legalább tízen jelentkeztek, hogy ők is bevezetik. Aztán rendbe szedtük a paplakot is. S akkor következett az óriási temető, vagy ötszáz méter kerítéssel, addig csak rossz sövénykerítés volt, hát azt is rendbe kell szedni! Akkor elmentek a kurátoraim, megbeszéltük egy móccal a kolozsvári vásárban, hogy az behozza Kolozsváron az én rokonságomhoz, s ott leteszi a sasfákat, s akkor megkapja a pénzt. Aznap délelőtt megérkezett az értesítés hozzám, hogy mehetek Somkerékre. Megvan a jóvágóság. Ott volt még két-három presbiter. Mondtam: „– Emberek, nagyon sajnálom, de én most már megyek.” Rá egy órára megérkezik az értesítés Kolozsvárról, hogy a móc behozta a gerendákat, s akkor mentem a kurátorhoz, hogy intézkedjünk a gerendák dolgában. Ott találok a presbitereket lógó orral. Mondtam a kurátornak, hogy megvannak a gerendák, menni kéne sürgősen, mert a rokon nem szívesen fogadta be, feketén vásároltuk. Felemeli a fejét a legkedvesebb fiatal presbiterem – akivel együtt jártunk karácsony éjszakáján istentiszteletet tartani, s ha azt mondom, hogy a kútba gyorsan be kell ugrani, mindjárt szökött volna –, rám néz, s azt mondja: „– Mi köze a tiszteletes úrnak a mi kerítésünkhöz?” Megint az a jogi érzék, amivel találkoztam. „– Jól van, János, maga jön a kurátorral, hogy hozzuk a gerendákat.” A legszebb munkám egész életemben az volt: várni kellett még egy hónapot, aztán mehettem, és azalatt megcsináltuk azt az ötszáz méter kerítést. A férfiak tették le a gerendákat, ásták ki a helyüket, és helyezték be, az asszonyok húzták a kilenc szál szögesdrótot végig, és kettőt keresztbe oszloptól oszlopig, a gyerekek pedig egy-egy harapófogóval és vékony dróttal kötözték, amikor ott a két drót találkozott. Az egész falu ott volt, egy hét alatt megvolt a kerítés. De akkor én már nem voltam palatkai pap. Ez volt életem egyik legemlékezetesebb munkája.

A feleségemnek ott kellett hagynia az állását, amikor Palatkára költöztünk. Búcsúzaskor az igazgatója kijelentette: „– E cinstea noastră că o tovarășă a noastră a

devenit doamnă preoteasă.”[Nagy megtiszteltetés nekünk, hogy az egyik elvtársnőnk tiszteletes asszony lett.] Később nem került állásba, mert lefoglalták a papné-teendői. Nem is hitte, hogy módjában áll nyugdíjat kapni.

Palatkán történt, hogy megjelent nálam egy szekus és bizalmas kérdéseket tett fel nekem. Baráti alapon, teljes barátsággal. Többek közt azt, hogy igaz-e, hogy én titkos gyűléseket tartok az erdőben a presbitereimmel? Mondtam, hogy ez nem igaz. Nevetett egyet, többet nem kérdezett. Az ilyenforma kérdésekkel csak figyelmeztettek, hogy a szemük rajtam van.

Volt ott egy román pap, görög katolikusból lett ortodoxszá, undorító pasas volt, annyira, hogy a saját népe utálta. Egy temetésen hagytam, hogy ő is szolgáljon, vegyes temetés volt, na de akkor elegendő lett belőle, s elkezdtem beszélni románul is. Prédikáltam magyarul, s prédikáltam románul. Nagyon meg voltak elégedve. A románok azt kérdezték, miért nem leszek az ő papjuk is. Ez menjen a fenébe, s én majd mindkét gyülekezetet elintézem. Ez volt a legmegtisztelőbb meghívásom. Ennél az ortodox papnál én megtettem a tiszteletlátogatásomat, fogadott, de idegenként, nem állt velem szóba. Akkor egyetlenegy vegyes család volt, egy fiatal nő románhoz ment férjhez, éppen akkor lett volna az esküvőjük. Jelentkezett a papnál a testvére, mint násznagy, és azt lehordta a sárga földig, hogy: „– Miféle ember vagy te, hogy nem tudod idegen hitről áttéríteni a menyasszonyodat, különben is: mit akartok? Magyar násznépet hozni? Azt sem tudja, hogy kell megfogni a keresztet, azt nem lehet.” Erre megdühödtek, eljöttek hozzám: „– Megtartja az esküvőt?” „– Hogyne, nagyon szívesen!” „– De románul is?” „– Románul is! Elvállalom, hogyne.” Ez történt csütörtökön délelőtt. Mondtam a feleségemnek: „– Öltözz, megyünk látogatóba a román paphoz. Ez engem fel fog jelenteni ezért a dologért, hogy az ő híveit megesketem.” Találkoztunk a pappal, éppen ment a kúthoz egy vederrel. „– Chiar mergem la tine, domnul coleg!” [Épp hozzád megyünk, kolléga úr!] – morgott valamit, s otthagyt. Fogad a papné, kétségbeesett pofával. Ott ülünk majdnem egy óra hosszat, nem jelenik meg a kolléga. A végén, mikor már azt hitte, biztosan elmentünk, megjelenik. Meghökken, hogy még mindig ott vagyunk. „– Ce bine, că ai sosit, drag coleg” [Milyen jó, hogy megjöttél, kedves kolléga.] Két nyögés, kimegy az ajtón, eltűnik. A feleségem mezőségi leány, tökéletesen beszél románul, méghozzá mezőségi kiejtéssel. Azt mondták a románok, hogy biztosan román

volt, csak a papja után lett magyar, a férje után. A papné az azt se tudta, fiú vagy leány. Mély sajnálkozással jöttünk el onnan. Erre mit ad az Isten: másnap, pénteken, a keresztúton, a kocsmá előtt találkozom a kollégával. Soha azelőtt nem találkoztunk ott. Tele volt emberrel, magyarral, románnal. Karon fogom a kollégát. „– Na, ce bine, că ne-am întâlnit!” [Milyen jó, hogy találkozunk.] S ebben a stílusban beszélek vele. Hallottam, hogy csikorog a foga! De mit tehetett volna? Ő csak döfött egyet-egyed, én tartottam szóval, az egész falu láthatta, hogy a két pap milyen barátságban van, hogy karon fogva sétál a keresztúton. Erre nem lehetett mondani semmit. Mert ez így volt. S akkor szombaton megérkezett a társaság a papi lakba, teljes román díszben, lóháton, minden. Nem a templomba vittem őket, csak a papi lakra. Ott megtartottam az esküvőt, románul, magyarul, rettenetesen meg voltak elégedve. Aztán mind vártam, hogy mikor jön a halálhír, hogy megütötte a guta a pópát, de nem ütötte meg, kibírta.

Mire befejeztük a kerítés építését, meg is jött az engedély: szépen felültünk a két leghűségesebb fiatal presbiteremmel a szekérbe, és elköltöztünk. Amikor ők látták, hogy a sártenger közepéből bekerültünk pontosan az aszfaltút szélére, az új parókiára, akkor megértették, miért mentem el. Ez volt Somkerék.

Somkerék

Somkeréken érdekes volt a helyzet, egészen más volt a hangulat. Ebből is lehetett látni, mennyire számít a hely. Például Palatkán szó sem volt arról, hogy valami különbség legyen az emberek között: egy akarat volt, egy gondolkodásmód. Itt pedig azzal kezdődött, hogy a falu pontosan középen ketté volt szakadva, gazdagok és a szegények között, és a két párt homlokegyenest az ellenkezőjét akarta mindennek. Érdekes volt, hogy mikor legelőször végiglátogattuk a feleségemmel a falut, majdnem minden háznál a harmadik mondat az volt, hogy szidták a másikat, a többieket. Mi elkezdtük dicsérni azokat, akiket szidtak. Ebből mind a két párt megértette, hogy a pap a másíknak ad igazat.

A legközelebbi presbiteri gyűlésen valami nagyon fontos dolgot kellett eldönteni, és mindkét fél felkészült arra, hogy nem hagyják magukat. Hamar kiderült, hogy mindkét fél velem áll szemben, mert én a másikat pártolom. Én vagyok tehát a közellenség. „– Ezt a kérdést le is vehetjük a napirendről” – mondtam –, „tessék tudomásul venni, hogy én

senkinek sem vagyok ellene, mindkettő mellett vagyok.” Nagyon csodálkoztak, de megértették. Az öreg pap, aki elődöm volt negyven esztendeig, azt csinálta, hogy gyűlésen is hagyta őket veszekedni. Mikor kivesszekedték magukat, megkérdezte, hogy mit írjon be a jegyzőkönyvbe. Az én jelenlétemben ez a téma fel sem vetődött.

Somkereket inkább nemes családok alkották, régi családok. Mind földművesek. Nem volt polgárember köztük. Egy család volt, a Besti család, azzal nagyon jóba voltunk. Tanítónő volt, földbirtokos volt a férfi, nagyon rendes emberek voltak.

Amikor átmentünk Somkerékre, az egyik gyermekem fél éves, a másik pedig két éves volt. Az iskolát Somkeréken kezdték, nagyon jó iskola. Sajnos a tanárok közül nemigen lakott bent a faluban senki, hanem bejártak Bethlenből, de jöttek hűségesen és tartották jól az órákat. A fiam minden vakációját nálam töltötte, összebarátkozott mindenkivel. Ő már nagyocská volt, nyolcadiktól kezdve Vásárhelyt lakott az anyjánál, jó iskolában járt. Minden vakációját nálam töltötte.

A fizetést mindig megkaptam, és abból meg is tudtunk élni. Nem számított, hogy milyen volt a parókia. Palatkán még a vizet is be kellett hordani: óriási újítás volt, hogy kitörtem a falat, és betettem egy csövet, amibe be lehetett önteni a szennyvizet, és az kifolyt, tehát azt nem kellett kihordani, csak a vizet behordani vesterrel, mert az udvaron volt a kút. Somkeréken sem volt fürdőszoba... Volt egy nagy konyha, a szobák megvoltak, a paplak rendben volt, nem volt kérdés. Ott már volt áram is, nem nekem kellett bevezetni.

Tartottuk a bibliaórákat rendesen, abba sem kötött bele soha senki. Vallásórák, konfirmálás, minden ment normálisan. Jobban és alaposabban mentek akkoriban ezek, mint azután, mert akkor a nép még úgy gondolta, hogy amit az egyház nyújt, az a miénk, arra meg vigyázni kell. Somkeréken 250 lélek volt, ott is többségben voltak a románok. Vegyes házasságok még nem voltak, akkor kezdődött az, hogy a fiúk a nyolc osztály elvégzése után azonnal ipari munkásnak mentek, tehát egyszerű munkások lettek. A lányokat nem vették be, ők inkább továbbmentek és érettségiztek. Az érettségizett leány nem szívesen ment férjhez egy munkáshoz, viszont a román fiúk boldogan vettek el magyar lányokat, és így történt, hogy a magyar lányok gyakrabban mentek férjhez értelmiségi román fiúkhoz. Azok mind románok lettek, román gyerekekkel. A társadalmi különbség hozta létre az asszimilációs hangulatot.

A műemlék templom felújítása

Ott volt ez a gyönyörű műemlék templom, a 14. században írnak róla először, 1330 körül van az első összeírás, abban már kész templomként szerepel. Gyönyörű gótikus épület, ahogy megy az ember Bethlenből nyílegyenes úton Beszterce irányába, annak pont a tengelyében található, nagyon szép. És abban az időben bőségesen osztogatta az állam a pénzt műemléképületekre. Az öreg lelkész azzal fogadott, hogy: „– Minden írást elkészítettem, a pénzt megkaptam, itt van, fiatal vagy, fogj hozzá és építsd!” Tetőtől talpig renoválni kellett. Tényleg megvolt minden, semmi papírmunkát nem kellett végezni, nekem már csak a munkának kellett nekifogni. 1968-at írtunk, mire neki lehetett fogni. A munkavégzés közben pedig nem lehet veszekedni, úgyhogy nemcsak én, hanem a munka tette, hogy eltűnt ez a különbség az emberek között. Építés közben nem volt vita, mert nem volt amiről vitázni. Pénzt a gyülekezet adott, amennyit adott, abban sem volt vita. A presbiterek sorban, területenként hívták az embereket közmunkára, s nem volt baj, ki melyik csoportba kerül. Nagyon szépen haladt a munka.

Egy érdekes apróság. Kolozsvárról küldtek egy csoportot, széki kőműveseket, akik Kolozsvárról kapták az utasítást, hogy műemlékeket javítsanak, és hogyan. Többek közt, hogy nagyon alaposan nézzék meg, mi van a mész alatt. Én megmondtam a kőművesnek: „– Ide figyeljen, nekem se egy lófarkat, se egy fél pofát vagy egy kinyújtott kart, meg efféléket ne hozzon ki arról a fairól. Ha véletlenül lennének gyönyörű szép, nagy freskótáblák, azt igen, de nekem töredékek nem kellene.” Utálok ezekben a megjavított templomokban, hogy ott van a ló hátsó felének a fele, és azt meg kell őrizni, mert az műemlék. Egy kicsit imitt-amott megkaparták, aztán megállapították, hogy nem volt alatta semmi. Ellenben egyszer bejön a kőműves, és azt mondja: „– Tiszteletes úr, az apszist meg a teret elválasztotta egy nagyon szép, gótikus bolthajtás. Annak a tetejében valami betűk kerültek elő, mit csináljunk? Mázoljuk le?” Ki tudta volna megállni, hogy ne nézze meg, mi van ott? Felmásztunk a létrán, és tényleg betűk álltak ott. Igen, de morzsalékos volt a fal, tehát, ha egy kicsivel nagyobb ütöttél lekopott a festés, ha nem, akkor rajtamaradt a mész. Rettentő nehéz volt. Én is vettem egy spaklit, és ketten az öregúrral vertük a falat lefelé. S én közben halkán mondtam, hogy ne találjon semmit, mert kínlódhatunk vele. Erre az öregúr szól, hogy hát jó, akkor én

lemázolom az egészet mésszel. Hát hogyne! Majd bolond leszek, nem tudjuk meg soha, hogy mi van ott! S tényleg kijött a felirat: „Hoc opus fecit fieri egregius Martinus Erdely ad honorem Virginiae Mariae”. [Ez a templom épült Erdély Márton idejében Szűz Mária tiszteletére]. Kolozsváron meg is fejtették, hogy Erdélyi Márton mikor volt patrónus ott. Valamikor a 15. században írták fel ezt a feliratot oda, szépen ki is húzták, hogy ez maradjon meg úgy.

Ment szépen minden. Először megcsináltuk a belsejét, azután következett a külső, s akkor történt, december első hetében, amikor átvételen voltunk Désen, azt mondta az esperes: „– Ott van a szomszéd faluban egy még régebbi, román kori templom, és egy nyomorék, öreg pap kapott egy nagyobb összeget, de nem tudta megcsinálni. Fel tudod használni a pénzt? De tudd, hogy ha december 20-ig nem használod el, vissza kell adni.” Mondtam az esperesnek, hogy még nem vagyok olyan öreg, hogy a készpénzt ne tudjam elkölteni.

Akkor történt egy szép eset az öreg kurátorral. Felmentünk 3–4 faluval odébb, ahol már kezdődött a Beszterce-Naszód körüli vad oláh vidék, ott minden család kapott jogot egy-két köbméter faanyag felhasználására. Persze nem annyit használtak fel, hanem sokkal többet, s azután feketén vitték le a völgybe, és adták el a magyaroknak. Ez pont a mi házunk előtt történt. Muszáj volt, mert ott volt egy híd a Sajón, máshol nem lehetett átmenni, úgyhogy éjszakánként hallottuk, hogy trappolnak át a fás szekerek. Persze a rendőrök mindig próbálták őket elkapni, de ezek keresztülhajtottak rendőrön, barikádon, mindenben. Állandó harc volt a rendőrök meg a fás szekeresek között. Elmentünk az öreg kurátorral, és ott találtunk a falvakban gyönyörűbbnél gyönyörűbben előkészített, csodálatos faanyagot. Én hazamentem, és megnéztem a dokumentációt. Azt természetesen úgy készítették el, hogy az állásanyagot meg kellett venni. Tudtam, hogy nem fogjuk megvenni, hanem olyan kőművest fogadunk, akinek megvan az állásanyaga, tehát engem nem érdekel, hogy milyen fa, csak, hogy első osztályú legyen, amit megvásárolok. Láttad volna ezeket a havasi embereket, ahogy ott volt a gyönyörű szép faanyag, és nekem papír kellett, papírra volt szükségem. Sírtak, hogy fele árban ideadják, de ne vegyem el a papírjukat, mert azzal az egy papírral ők öt fuvar is meg tudtak csinálni törvényesen – de nekem a papír kellett. Irtó fájó szívvel, de megalkudtunk. December 21-én vagy 22-én futott be az utolsó szekér, és hozta a papírt.

Mentem az espereshez, és elszámoltam: elköltöttem a pénzt, méghozzá törvényesen. Ez volt az egyetlen törvényes építői munkám. Később feketén építettünk mindent, Cserealján is. De az az egy, az teljesen törvényes, tisztességes munka volt. Aztán a faanyagot leraktuk szépen az udvarra, betakartuk kátránypapírral, és tavasszal elárvereztük. Megvolt a pénz, megfogadtam a kőművest állásanyaggal, mindennel, és folyt a munka tovább. Pont a szomszédunkban lakott egy ilyen mokány, oda házasodott be a faluba, tökéletesen értett a famunkához. Zsindelyekkel kellett a templomot fedni, zsindelyteteje volt eredetileg is. Az öreg aztán beült a paplaknak a régi, hatalmas csűrjébe (nagy gazdaság volt valamikor), és egy hónapon keresztül pattogatta, faragta a zsindelyt. Úgyhogy az is megvolt ebből a pénzből. Még egy érdekes dolog volt, hogy ezzel a mokánnyal mentem fel havasba, vittem egy liter pálinkát a mérnököknek, akik ott vágták a fát, irtották az erdőt, és megengedték, hogy olyan fát válasszunk, ami ki van döntve már, amilyet akarunk. El lehet képzelni ezt a szakembert, aki tökéletesen tudta, milyen kell, hogy legyen az a fa, hogy hasadjon. Micsoda élvezettel vette a fejszét és vágta bele a rönkbe, a sarkába. Ez nem jó, ez nem reped elég jól. A másodikat, a harmadikat, és kiválasztotta közülük a legtökéletesebbet, amelyik majd hasadni fog. Tetszett a szakembernek, amikor előtte ott az egész hegyoldal, tele kivágott rönkökkel, és ő abból úgy válogathat kedve szerint, ahogy neki jól esik.

A templom belseje Umling Lőrinc munkája. Gyönyörű szép díszek mindenütt. Akkor a feleségem elment ifjú Kós Károlyhoz,⁵⁹ hogy megkérdezze, milyen terítők kellene erre. Persze, a falu azt kívánta, hogy minél szélesebb, piros bársony. Az pedig megmondta, hogy szó sincs róla, ide semmi egyéb nem talál, csak a hímzés. S akkor fogtam a faluba egy asszonyt, pont a kurátornak a menyét, aki gyönyörűen tudott hímezni mindent. Azzal megegyeztünk, hogy ő fogja kivarni ezeket a terítőket: a kicsiket, amik a karzatra kellett, meg a padok tetejére, csak keskenyet szabadott tenni, mert a többi belement a

⁵⁹ ifj. Kós Károly romániai magyar néprajzkutató, muzeológus. A kolozsvári tudományegyetem bölcsészettudományi karán középiskolai tanári és néprajzi képezést, néprajzból doktori oklevelet (1944) szerzett. Egy.-i gyakornok (1941–), tanársegéd és múzeumőr (1944–), múz.-i osztályvezető (1950–), közben akadémiai kutató (1950–) és egy.-i megbízott előadó (1956–59). Erdély népeinek néprajzával, elsősorban a magyar népi kultúrával foglalkozik. Kutatási területe felöleli az egész anyagi kultúrát. Tanulmányozza a paraszti társadalom és a népművészet kérdéseit is. Számos tanulmánya és cikke romániai és mo.-i szakkiadványokban és szakfolyóiratokban, romániai irodalmi heti- és napilapokban jelent meg. – *F. m. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának faekéi* (Kolozsvár, 1947); *A kalotaszegi kosarazó juhászat* (Kolozsvár, 1947); *Mihez kezdünk a természetben* (Bukarest, 1968); *Népelet és néphagyomány* (Bukarest, 1972); *A vargyasi festett bútór* (Kolozsvár, 1972); *Kászoni székely népművészet* (társszerzőkkel, Bukarest, 1972); *Szilágysági magyar népművészet* (társszerzőkkel, Bukarest, 1974); *Tájak, falvak, hagyományok* (Bukarest, 1976). <https://mek.oszk.hu/02100/02115/html/3-761.html>

festésbe. Azokat a mintákat kidolgozták, s a két padterítőt pedig, ami az Úr asztalára és a katedrara kellett, azt is ő csinálta meg közös pénzből, a többit pedig a konfirmáló családok adták: mindenik padra egy-egy konfirmandus családja készített kis terítőt. Itt volt a diplomáciai működésem egyik csúcsa. Kétségbeesetten jött be az asszony, hogy: „– Tiszteletes úr, nagy baj van, mert az apósom (a kurátor) azt kívánja, hogy gyönyörű szép sötétkék betűkkel ki legyen írva: Ezt pedig adományozta Levei Dávid (két unokája konfirmált abban az esztendőben) az unokáinak, Pistának meg Jancsinak a konfirmálására.” Tehát az asszonnak volt érzéke, tudta, hogy az tönkreteszi azt a terítőt és nekem valahogy ki kellett mászni ebből. Két napig törtem a fejem, hogy tudjam az én bakafántos vén kurátoromat – aki különben nagyon jó kurátor volt – megbékíteni. Elmentem hozzá, elkezdtem mondani, hogy: „– Kurátor úr, ez így nem megy, ezt nem lehet, ez nem talál bele.” „– Márpedig azt úgy kell csinálni, ha nem, akkor odaadom egy másik gyülekezetnek.” Mondtam, azt megteheti, van a Levei családnak elég ellensége a faluban, akik nagyon szívesen összeadják azt a pénzt, hogy csináljunk egy másik terítőt. Az öreg tudta, hogy tökéletesen igazam van. Fújt az öreg egy jó darabig, és járt a szobában jobbra-balra, én pedig állatszelidítő stílusban magamban mondtam, hogy szó se lehet róla, bár a két gyerek tökéletesen tudja a kátét, nagyon értelmes gyerekek satöbbi. Hát, a végén az öreg kiböki: „– A nevük ott kell, hogy legyen a katedrán!” Mondom: „– Természetesen aranybetűkkel lesz kiírva a gyerekek neve a terítőre!” Én tudtam, hogy a fehéren az aranybetű nem látszik, csak ha közelről nézik. A katedraterítőnek a végébe, ami a fal mellett volt, oda lehetett írni, hogy „Levei Dávid kurátor unokái”. A nevük is ott volt, azt már az asszony gyönyörűen odahímezte. A kurátor meg volt elégedve: aranybetűkkel ott volt a neve, és a terítő is megmaradt szépen, ahogy a feleségem és Kós Károly ketten eltervezték. Az most is, még mindig ott van harminc esztendő után is. Nagyon szépen sikerült.

Pont az utolsó esztendőben, amikor ott voltam, a temető kerítésében kellett valami kicsi javítást végezni, úgyhogy eldöntöttem: minden család adjon egy összeget, de egyformán – kis összeg volt, jelentéktelen, tehát mindenki nyugton kifizethette. Ezt a határozatot közgyűlésen, istentisztelet után bementem. Azonnal felugrott az egyik: „– Nekem senki ne mondja meg, mennyit fizessek, annyit fizetek, amennyit én akarok.” És kirohant a templomból. A gyülekezetnek legalább a fele kirohant a templomból. Mindenki

csak annyit akart adni, amennyit ő maga jónak gondolt. Mindjárt megkértem a presbitereket, hogy maradjanak bent. Mondom: „– Rendben van, akkor a presbiterek járnak be a szektorokat, és mindenki mondja meg, hogy mennyit ajánl.” Meg is történt, kétszer annyi gyűlt be, mint amennyit mi akartunk. Mert akkor ezt már önként adták, nagyon szívesen.

A dési lelkészválasztásról

Az utolsó esztendőben vagy kétszer-háromszor szolgáltam Désen. A désiek között ráadásul még sok tévli rokon is volt, mert édesapám désaknai származású, úgyhogy, amikor az esperesnek nyugdíjba kellett mennie, akkor engem akartak oda meghívni. A kurátor egyúttal egyházkerületi főgondnok is volt – abban az időben őt főgondnok volt az egyházkerületben, ő volt az egyik –, egyszerű iparos ember, de nagyon értelmes, nagyon komoly. Azzal leültem és elmagyaráztam neki: „– Nézze, nagyon nehéz probléma ez, engem az én múltammal nem akarnak majd ide behozni, azt fogják maguknak mondani, hogy ide két pap kell, az egyik esperes kell, hogy legyen. Én nem lehetek esperes, arról szó sincs. Két parókia volt, két lelkészi állás, ami nem volt betöltve. Egyetlen módszer van: ha kitartanak amellett, hogy először jöjjön be Varga László. Azután jöhet akárki, engem tovább már nem érdekel. Hozzanak esperest stb. De, ha maguk bárkit előbb idehoznak, akkor rám ne számítsanak. Ha maguk azt fogják mondani, hogy egyszer valakit be kell hozni, azután jöhet Varga László, akkor ez tárgytalan.” Az öreg meg is értette, és elindult először a püspökségre, aztán pedig magához az imputernicthez [a vallásügy államtitkárság megbízottjához], és mindenütt egységesen mondták, hogy Varga nagyszerű, remek ember, semmi kifogás ellene, de először be kell hozni az esperest. Az okos esperesek úgy intézték – márpedig Bányai Ferenc okos esperes volt –, hogy a vizitáló bizottságban legyen egy besúgó, hogy a hatóságok hitelesen kapjanak értesítést arról, hogy mi történt a vizitációkor, ne innen-onnan kapjanak hülye értesítéseket. Tudtuk, hogy a beszercei pap besúgó. Ő volt a főjegyző. A ciklusa felénél ment nyugdíjba Bányai, mi pedig természetesnek tartottuk, hogy akkor a csonkaciklusra esperest választunk. Viszont a hatóság úgy tekintette, hogy hivatalból a főjegyző helyettesíti a csonkaciklusra. Nekünk viszont nem kellett az a pasas, aki nemcsak besúgó volt, hanem ráadásul hülye is, nagyon hülye. Akkor megint

dült a küzdelem, hogy nekünk ez az esperes nem kell. Ezek mondták, még az îputernicit, a szekus is, hogy Varga nagyszerű, hogyne, nagyon jó, hozzák csak be Vargát, de először az esperes urat kell betenni, a főjegyzőt, hogy Désen esperesként működjön tovább. Bevette az öreg kurátor, hogy ezt így kell csinálni, nagyon jó. Mindenki ezt mondta, a püspökségen is, a fő besúgó, a Securitate embere is azt mondta, hogy nagyon jó Varga, de először az esperest be kell hozni. Másnap már jöhet Varga. Volt egy ellenjelölt is, aki aztán később került be, de annak kicsi pártja volt. Mikor a közgyűlésen megtörtént a határozathozatal, hogy behozzák azt a pasast, az én nagybátyám diadallal ment ki a templomból, hogy győztünk, mert nem Láposi Jóska jött be, hanem az esperes. Ment, mindenkivel tárgyalt, mindenkinek magyarázta, hogy másnap azonnal jöhet Varga, hogyne, nekem nagyon jó barátom, jól fogunk együtt működni. Persze én tudtam, hogy ez mese, ilyen nincs, úgyhogy ezzel a hangulattal választották meg ezt a pasast. Nem jut eszembe a neve... Én persze, másnap bementem a városba, és tudtam, hogy vége a dési lelkészségemnek. S akkor következett az a nagyszerű hangulat, hogy minden presbiteri gyűlésen, minden alkalommal a templom előtt kezdték, hogy: „– Hol van Varga?” A pasas dühöngött, és nem volt hajlandó a nevemet még csak meg sem hallani. Akkor jött a lelkészértekezlet vagy valami a papokkal, ott a papok kezdték, hogy nem kell ez az esperes, esperest akarunk választani. Borzalmas hangulat lett belőle, és én azonnal öt egyházmegyébe küldtem a barátaimnak a levelet, hogy SOS, nekem azonnal gyülekezet kell, de akármilyen gyülekezet, mert tudtam, hogy engem itt kinyírnak. Nekem itt nincs helyem többé. A gyülekezet minden egyes alkalommal kérdezte: „– Hol van Varga”. Az meg csak dühöngött, és csak káromkodni tudott, amint a nevemet meghallotta. A papok: esperest választunk, téged idetettek, de nem kellesz. Ez így ment. Közben ez a pap megtudta, hogy a felesége valamelyik szekusnak a szeretője lett, és összeomlott. Ilyen öngyilkosságot még nem láttam. Felvágta az ereit – felfedezték, meggyógyították, bevitték a kórházba. Kiugrott a második emelet ablakán – nem törte össze magát, megmaradt. Akkor felkapott egy téglát a földről, és addig verte a fejét, amíg belehalt. Így halt meg a nyomorult. Engem két héttel azelőtt, hogy ezt elkövette, már meghívtak Marosfelfaluba, tehát már nem voltam ott. Tőkés István temette a papot, tetemre hívott

persze mindenkit, akik halálba kergették. Engem nem lehetett szidni – ha még ott lettem volna, én lettem volna a bűnbak, de már kint voltam abból az egyházmegyéből.

A szekuval való viszony

Egész végig, 1990-ig, legalább félévenként, de inkább negyedévenként vagy meglátogatott valaki nagyon barátságosan vagy behívtak a szekura. Mindig meglátogattak, mindig nagyon barátságosan, kedvesen, feltettek kérdéseket.

Míg Somkeréken voltam, ott is meg-meglátogatott negyedévente valaki. Mindig vigyáztam, hogy soha, a templomban sem kényes dolgokról ne beszéljek. Azt a szót, hogy magyar, nem mondtam ki, és tudva azt, hogy minden szavamat ellenőrzik, teljesen szabadon prédikáltam. Beszéd közben is az embereknek soha kényes problémáról nem beszéltem, viszont teljesen nyugodtan, ennek a jegyében, ezzel a kompromisszummal, teljesen nyugodtan éltem az életemet, és egyáltalán nem zavart, hogy engem ellenőriznek. A feleségemet jobban izgatta, mikor beállítottak vagy nekem kellett bemenni a szekura. Engem nem zavart. Nem is vettem ki a dossziémat. Miért tudjam én, hogy melyik presbiterem súgott be? Maradok inkább amellelt, hogy jóba voltam mindenkivel.

A kollégákkal való viszonyom

A kollégákkal mindig jó viszonyban voltam. Itt, Somkeréken történt az, hogy megállapítottuk – de nagyszerű társaság gyűlt ott össze: Antal Sándor, Adorjáni Berci, aki aztán Kolozsvárra került be, Kozma Zsolt, ez a három név is elég –, hogy Désen az öreg esperes – valami nagyon régi CE-s alapon volt az – január első hetében tartott egy imahetet, meghívott lelkészekkel, és miért ne csinálnánk meg azt mi is. Ha valaki szól, hát szól, majd meglátjuk – de miért szólna. Minden esztendőben összeültünk, az egyházmegyei tanácsban mind benne voltunk, s megállapodtunk egy olyan szövegben, amit fel lehetett osztani nyolc részre. Ezt a programot kiadtuk, és ahol akarták – nem mindenki akarta – mindig minden nap más tartotta az istentiszteletet az illető faluban. Nagyon szépen ment a munka több éven keresztül, vagy öt éven keresztül csináltuk. Soha senki bele nem szólt. Ez gyönyörű munka volt. Azt hittük, hogy majd 20–30 ember eljön, de zsúfolva volt a templom azon a héten. Annyira, hogy jött az egyik ember, hogy:

„– Jaj, tiszteletes úr, nem tudtam tegnap elmenni az istentiszteletre, nem tudtuk meghallgatni a műsort.” Aki vasárnap nem jött a templomba ezen a héten mindennap ott volt. Ezt így végeztük öt éven át. Aztán szétszéledt ez a társaság abból az egyházmegyéből. A hatóságok nem vettek róla tudomást. A szabályokat betartva nagyon nyugodtan lehetett dolgozni. Ez volt az ortodox egyháznak a nagy eredménye, amiből mi is profitáltunk. Az ortodoxok háta mögött mindent csinálhattunk, ami nekik szabad volt. Ők nem csináltak annyi mindent, mint mi, de nem kötöttek bele abba, hogy mit prédikálunk, soha senki bele nem szólt. A vallásórákba sem ütötte bele az orrát senki. Volt egy-egy tanító vagy igazgató, pártember a faluban, aki tiltotta a vallásórát. Itt Felfaluban volt olyan, hogy odaállt a paplak ajtajába, mikor vallásóra, kátéóra kellett volna, hogy legyen, és mozijegyet osztogatott. A gyerekek a mozijegyet elvették, utána körbementek, és a kerten át jöttek be a paplakra, úgy tartottuk meg a kátéórát. Ilyen eset előfordult, de ez csak helyi dolog volt.

Marosfelfalu

1975-ben mentem át Marosfelfaluba. Tizenhárom évet voltam ott, és 1988-ban jöttem el. Három hónap kellett akkor, hogy át lehessen menni egyik gyülekezetből a másikba, de azt hiszem, nekem hamarabb ment, mert boldogan adták meg az engedélyt, csak menjek a fenébe. A beszolgáló lelkész Székely Jóska volt Marosvécsről, a volt generális direktor. Az én gyülekezetem Felfaluban délutános gyülekezet volt, délután tartották a fő istentiszteletet, a beszolgálónál pedig délelőtt, tehát nagyszerűen tudtuk egymást helyettesíteni, mikor szükség volt rá. Nem ismertem azelőtt, de beszolgálása elején megismerkedtünk.

Az a furcsaság fogadott, hogy mindenütt, ahova megérkeztem, azonnal építkezni kellett, itt nem. Volt egy öreg pap – Toró, azt hiszem, az is Tibor volt, a nagyapja Toró T. Tibornak⁶⁰ –, aki nagyszerű lelkipásztor volt, de az építkezésekhez abszolúte nem értett,

⁶⁰ Tóro Tibor **Toró T. Tibor** (Temesvár, 1957. szeptember 11. –) romániai magyar politikus, az Erdélyi Magyar Néppárt (EMNP) elnöke. Nős, két felnőtt gyerek édesapja. Toró Tibor (1931–2010) romániai magyar fizikus fia. Középszintű tanulmányait befejezően 1976-ban érettségizett a temesvári Bartók Béla Elméleti Líceumban. 1977-től a Temesvári Tudományegyetem Természettudományi Karának fizika tanszékén hallgatott, 1981-ben államvizsgázott. 1981-1982 között kutatófizikusi mesterképzőt végzett a Temesvári Tudományegyetem Természettudományi Karán. 1987-ben sugárvédelmi fizikusi szakképesítést kap a Bukaresti Tudományegyetem Fizika Karán. 2002-ben biztonságpolitikai szakértői képesítést szerez a bukaresti Honvédelmi Kollégium keretében. 1981 és 1986 között a temesvári Bartók Béla Elméleti Líceum fizika szakos tanára. 1986 és 2000 között kutatófizikus a Temesvári Közegészségügyi Kutatóintézet Sugárvédelmi Osztályán, majd 2000-2008

és azt mondták nekem, mikor meghívtak, hogy itt van Maros megye legjobb gyülekezete, de a leggyalázatosabb paplakja. Vizes volt, nedves volt, büdös volt, rossz beosztású, százesztendő, öreg épület. Akkor volt az 1970-es évek nagy árvize, a templomba is bement a víz.

Székely Jóska, a beszoigáló lelkész rendbe szedette a templomot, s akkor következett a paplak, ahol méterenként kiszedték a falat, kidobták a nedves téglákat, leszigetelték, és újarakták száraz téglával. Ezt ő megcsináltatta, és ezen kívül pedig én hetenként küldtem neki az üzenetet, hogy még mit építsen át. Mert volt egy konyha, abból volt bejárat a belső szobába. Volt egy másik szoba, annak is a konyhából volt a bejárata. Én kiszámoltam papíron, hogy az akkori konyhából le lehet vágni egy folyosót L alakban, az L alakú folyosó végében volt a kamara, a közepében volt a fürdőszoba, az azelőtti hálószobát konyhává alakítottam, és onnan lehetett bemenni az ebédlőbe, vagyis a másik szobába. Hét ajtót kellett ott betenni, azt megcsináltatta, pontosan, ahogy én írtam, úgyhogy én már a készbe tudtam beköltözni, és soha a tizenhárom év alatt nekem a vizesedéssel és semmi egyébbe semmi bajom nem volt. Akkor a gyülekezet azt mondta: „– Na, most már építettünk eleget, most kicsit hagyjon a tiszteletes úr pihenni.” Ilyenben sem volt még részem.

Fűrészporral tüzeltem. Az úgy történt, hogy amikor Felfaluban legelőször kiszálltam a vonatból, köszöntöttem az állomásfőnököt – jött elélem nagy kézfogással –, s a kezemben már benne volt egy százas. Azt ő zsebre tette. Akkor megvárta a legközelebbi tehervonatot, s abból a legnagyobb üres kocsit – mert üresen ment a vonat fel a havasra, fát szállítottak le – egyszerűen lekapcsolta. Érdekes rend van Romániában, nem hiszem, hogy máshol is lenne ilyen: az állomásfőnök addig nem indítja meg a vonatot, amíg az ő kívánságát nem teljesítik. A vonatvezető üvöltött: „–De kérem, hát ez meg van rendelve!” „– Nem érdekel.” A legnagyobb üres kocsit lekapcsoltatta, azt bevitték a faközpontba, ott elővettem a literes üveget pálinkával. Erre négy ember nekiállt, és eresztették be a száraz fűrészport fentről. A négy ember taposta. Utána minimális összeg volt, amit ki kellett fizetni, de hát már nem tűrhette, aki

lemérte, hogy mennyi a fűrészpor, hogy ő ne kapjon semmit: még abból is, ami az államnak járt, levett egy adagot, hogy kapja meg ő is a huszonötösét, s akkor azt ott is hagytam. Az a vagon két nap alatt megérkezett, én mehettem haza. Megérkezett a vonat először Somkerékre, aztán pedig ide Felfaluba, az állomásra. Addigra én biztosítottam öt járművet, jöttek az emberek. Este tíz óra tájban érkezett meg a tehervonat, ott azt letették, félrehúzták, és akkor az emberek egy része töltötte a teherautókat, másik része pedig – a paplaknak volt egy óriási csűrje, mert annak idejében volt jó nagy gazdálkodás – a csűrbe lerakta, ürítette, hordták. Éjfélre minden el volt intézve, egy évi fűrészpor ott volt benn a csűrben. Akkor nagy vacsorát kaptak az emberek, s úgy mentünk haza. Ez volt az egésznek a csúcspontja. Aztán csináltattam minden szobába fűrészporkályhát, és hozzá tíz bádogdobot, nem nagyot, csak kicsiket. A konfirmándus gyerekek azt megtöltötték fűrészporral, kaptak érte egy-egy lejt, s az ki volt rakva a tornácra sorba, én csak kinyitottam a kályhákat, és betettem ezt a fűrészport. Ennyi volt a tüzelés egész télen át. De ez viszont tökéletesen tisztán tartott mindent, nyirkosság nem ütötte fel a fejét, mert a fűrészpor rettenetesen szárít. Ezt azért kellett így elmondjam, mert az utódom meg volt róla győződve, s mai napig meg van győződve, hogy én hazudok. Mert mire ő másfél évi cirkusz után bekerült oda, ismét nedves volt az egész ház. De nekem semmi bajom nem volt benne.

A gyülekezet jó volt, templomba járó társaság, és nem volt olyan sok veszekedés benne, tehát nyugodtan, békésen, jól lehetett dolgozni. Hozzá tudtam fogni alaposabban a börtönben gyűjtögetett gondolataim rendszerezéséhez, megírtam az *Istenismeret* című dogmatikámat, egyelőre persze még az asztalfióknak. Egyéb nagy munka nem volt, úgyhogy vagy három év után már éreztem: valami munka csak kell a gyülekezetnek, mert ha nincs munka, akkor nincs élet. Úgyhogy kimeszeltettem belülről a templomot, nem volt arra nagy szükség, csak kicsit a legyek összepiszkolták a falakat, de hogy legyen munka. A kertben hátul pedig volt a régi templom, egy Árpád-kori vagy talán még tatárjárás előtti épület, nem tudtuk megállapítani. A templomromot ott hagyták pusztulni, mert az kicsi is volt, ócska is volt, úgyhogy építettek egy gyönyörű szép, modern, nagy templomot. Annak a romnak is nekifogtam, az pedig Maros megye egyetlen konzervált romjaként maradt meg. Érdekes volt, hogy próbáltam pénzt keríteni rá. Bejöttem Vásárhelyre, aztán mondták, hogy pénz nincs, de egyébként is vigyázzak,

mert műemlék, egy szeget se merjek beleverni. Erre azt csináltam – be volt omolva a teteje az apszisnak, a hajónak nem is volt semmi baja, csak a falai voltak romosak –, betettem két szekér kukoricacsuszát, azt letakartam kátránypapírral, és három pár téglát madzagra vagy drótra rákötve, azzal leszorítottam, és egy szeget se vertem bele, de megőriztem, hogy tovább ne romoljon. Évek múlva megkaptam az engedélyt hivatalosan, és pont akkor javítottuk megint a templomot, amikor elterjedt a faluban, hogy: „– Mi adjuk a pénzt a jó templomra, s a pap költi az ócskára, amire nincs semmi szükség.” Úgyhogy ünnepélyesen, becsületszóra kellett a templomban kijelentennem, hogy egy fillért se költök a romtemplomra abból, amit ők adnak, arra keríték én egyéb pénzt. Pótoltuk a hiányt, ahogy tudtuk.

Békesség volt, jó presbitérium, nagyszerű gondnokkal. Mindent meg tudtunk beszélni. Meséltem, hogy Somkeréken azt a nagyon kicsi összeget, amit meg kellett volna ajánlani közösen, mindenkinek egyformán, azt nem akarták, annyit fizettek csak, amennyit ők láttak jónak. Itt pedig, mikor legelőször valamire pénz kellett – én nem szeretem az ilyen kirovásokat, mert abból mindig baj van a végén –, a presbitereket győztem meg, de valahogy rávettem, hogy próbáljuk meg, hogy mindenki adjon lelkiismerete szerint. A templomban tartottam egy gyönyörű szép prédikációt arról, hogy az önkéntesség milyen jó, és utána akkor szavazzuk meg, hogy adjon mindenki annyit, amennyit jónak lát. Egyes-egyedül a kántor emelte fel a kezét, s egy presbiter még félve nyújtotta fel a karzatról, hogy a gyülekezet ne lássa, csak én – és nem szavazták meg. Fel voltam erre készülve, ezért bementem egy jó nagy összeget, és szó nélkül megszavazták. De mindenki egyformán fizessen. Tehát pont az ellenkezője működött, mint a másik gyülekezetben. Ezt tudomásul kellett venni, hogy itt ilyen a hangulat.

Ez nyolcszáz lelkes, normális, nagyszámú gyülekezet volt. A többiek mind kicsi falvak. Ez volt az a hely, ahol tudtam, hogy én innen fogok nyugdíjba menni. Problémák nemigen voltak. Szépen, simán folyt minden. Pár év múlva újrasedeltük a tornyot, javítottuk a bádogtetőt, ilyen munkák voltak még. Földművesek voltak, kollektívben éltek, a házi kertjükben pedig csemegekukoricát termeltek. Nekem is volt egy jó nagy kertem, és én bevettem kukoricával, aztán a feleségem és a két növekvő lányom Besztercére járt a többi asszonnyal, árulták a kukoricát, hogy pótoljuk a fizetést. Érdekes, hogy megtiszteltetésnek érezték az asszonyok, hogy a papné is velük megy,

és velük árul. Úgyhogy ez nagyon jó hangulatot keltett. Máshol megszólták volna, itt nem szólták meg, mert az volt a rend. Ők is mind jártak, nagygazdák asszonyfeleségei stb. Mindenki árulta a beszercei piacon a csemegekukoricát. Éppen azelőtt kaptam Somkerékről nagyon finom, kicsi, de nagyon édes kukoricacsöveket. Aki megnézte azt, fintorgott, hogy apró, aztán hazavitt egy párat belőle, s utána rohant vissza, hogy van-e még belőle, mert nagyon finom. Úgyhogy ismert lett már a papné kukoricája. Ott már végre járda volt a ház előtt és aszfaltút, úgyhogy akárhova lehetett menni. Más lehetőség nem volt, alkalmival jártunk, de alkalmi annyi volt, hogy egy kolozsvári barátom került oda valami családi kapcsolat alapján, s az mondta, hogy: „– Az alkalmi autók menetrendjét Vargáéknál kell keresni.” Alkalmi teherautóval vittük fel a kukoricát, feleségemék hazafelé azt már el tudták hozni zsebben is, amit árultak.

Ott találkoztam először azzal a helyzettel, hogy a magyar fiúk nem házasodtak. Felfaluban 16 agglegény volt, azok nem csináltak semmit. Elmentek a gyárba, elvégezték a nyolc óra munkát, hazajöttek, az anyjuk megetette, felöltöztette őket, s akkor kiálltak a kocsmá elé – nem mentek be a kocsmába, mert nem ittak, hanem csak álltak előtte csoportosan –, és nézték szóltanul a bakancsuk orrát. A guta ütött meg: azt mondtam, inkább innának, vagy mit tudom én, mit csinálnának, akármi disznóságot, de mozdulnának meg, hogy lássák, hogy van bennük valami élet. Elmentem családot látogatni, és véletlenül otthon kaptam egy fiút, azonnal vette a sapkáját, ahogy beléptem az ajtón. Mondtam, üljön le maga is. Akkor leült és figyelte, mikor nézek félre, ha félrenéztem, kislisszolt az ajtón. Nem lehetett vele beszélni. A magyar fiúk azért nem mentek tovább, mert amikor már 16 évesek voltak, befejezték a nyolc osztályt, nekik már pénz kellett, inkább bementek a gyárba. Ott szívesen fogadták, dolgoztak, eszükbe sem jutott, hogy tovább tanuljanak. A lányoknak nem volt annyi munkalehetőség, és inkább elvégezték az érettségit, mert ráértek. Próbáltam a fiúkat is továbbtanulásra biztatni, azt is magyaráztam, hogy nem kell vegyes házasságba belemenni.

Mi volt még érdekesség? A szekusok jövőgettek negyedévenként, esetleg félévenként. Mind nagyon barátságosan tették fel az óvatos kérdéseket, amire én megfeleltem. Tudtam természetesen, hogy a prédikációimat is figyelik. Úgy nagyjából sejtettem egy pasasról, hogy valószínű, hogy besúgó, de nem volt vele semmi bajom. Tisztességesen viselkedett. Aztán tőlem súghattak, mert az ortodoxok árnyékában

nekünk sokkal jobban volt dolgunk, mint a magyarországi papoknak. Soha nem volt arról szó, hogy miért így vagy úgy prédikálok. A magyarországiakat nyaggatták, hogy mondják a kommunista prédikációkat. Itt csak arról volt szó mindig: „– Tiszteletes úr, maga mondja a Bibliát. Egyébbel ne foglalkozzon.” Én úgyis azt csináltam volna, ha nem mondják. Úgyhogy teljesen szabadon prédikáltam. Betartottam a tabukat: nem szidtam a kommunistákat, és nem volt baj. Érdekes volt, hogy a közvetlen elődöm egy nagy, magas, hatalmas ember volt, nagyon gyatra pap különben. Odamenetelem előtt közvetlenül történt, hogy megürült Mócs. Mócsnak az a nevezetessége, hogy ott egyedül csak egy dolgot néznek: milyen hosszú az illető. Nekik a megye legmagasabb papja kell, hogy szolgáljon. Úgyhogy azt azonnal meg is mérték, megnézték, megfelelt a magassága, s elvitték Mócsra. Így kerültem a helyére.

Volt egy botrány is a faluban, mert a kisebbik lányom egy vén tanítónőhöz került, és hiába könyörögtem neki, legyen szíves, ellenőrizze, mit tud a leányom, legalább nézze meg a házi feladatát. Nem volt még arra se hajlandó. Ezért egy év után, harmadikban bevittem a lányomat a városba, Szászrégenbe. A tanárok közt nagy volt a felháborodás, hogy a pap lenézi a falusi iskolát. Megmondtam kerekén: „– Kérem, beszéljenek ezzel az asszonnyal, hogy tanítson rendesen; ha nem tanít, én nem vagyok hajlandó a gyerekeimet a falu kedvéért tönkretenni.” Mikor aztán ötödikbe került a gyerek, visszahoztam a faluba. Akkor megint csodálkoztak, hogy a városból visszahoztam a faluba, ötödikbe. Kedves, jó tanárok voltak, hát miért ne vittem volna oda. Aztán Szászrégenben érettségiztek, jó iskola volt az a régeni, meg voltam vele elégedve.

Érdekes ez a helyzet a tanítókkal és a papokkal. Nekem nem volt szabad belépni az iskolába, mert ezzel bajt csináltam volna a tanároknak. Jó viszonyban voltam velük, de csak kint, az iskolán kívül. Aztán később volt egy ismerősöm, egy fiatal tanár, aki elpanaszolta, hogy az ő papjuk lenézi a tanárokat. Mert – már 1990 után – tartotta a vallásórát, s ha két vallásórája volt, a közben lévő szünetben nem ment be a tanári szobába, hanem sétált az utcán, és nem állt szóba a tanárokkal. Én ismertem a papot, és tudtam, hogy nagyon rendes ember, de gyáva. Nem tudta, hogy ha bemegy a tanári szobába, mit kell csinálni, hogy kell ott megállni, kit kell megszólítani, vagy mi lesz vele. Egyszerűen nem mert bemenni. Nagyon csodálkozott a barátom, a tanár, mikor ezt elmondtam neki, hogy: „– Hidd el, hogy ez nem tudja, hogy ha bemegy a tanári

szobába, hogy kell viselkedni, mert életében nem történt meg, hogy ő bemenjen egy olyan helyre, ahová azelőtt nem volt szabad.”

Egy érdekesség: ott szolgált régen Felfaluban pár esztendeig Szabolcska Mihály, a költő, lelkészként. Onnan ment aztán Temesvárra. Egy szászrégeni magas rangú tisztviselő hozta oda Felfaluba budapesti segédlelkészége után. Akkor már úgy illett, hogy pátyolgassák egy kicsit. Az volt a rend a faluban, hogy a pap a kertnek egy részét jelölje ki, és mondja meg, hogy ide kell hagymát ültetni – mert minden család hagymát termesztett –, és jöttek a férfiak, felásták, legereblyélték, majd jöttek az asszonyok, és a megmaradt hagymapalántát, amit nem használtak el, elhozták oda, beültették szálanként, pontosan. A papnak annyi dolga volt csak, hogy azt kiszedje, még meg is kapálták. Szabolcskával nem ezt csinálták, mert ő legényemberként ment oda: az alszegi asszonyok elhatározták, hogy jól beültetik a pap kertjét. És bevetették mindenféle maggal. A felszegiek is elhatározták ugyanezt, bementek, és ők is bevetették mindenfélével. Kijött Szászrégenből is a patrónus, aki odavitte Szabolcskát, és a családjával szintén bevetette szépen az egészet. Aztán roppantul csodálkoztak, amikor háromféle vetemény kelt ki a kertben.

Marosvásárhely – Cserealja

1988-ban mentem tovább. Akkor történt, hogy Csiha Kálmán jogot kapott gyülekezetalapításra Cserealján, Segesvár irányába, ahol huszonötezerre feldagadt a gyülekezet, miután oda blokkokat építettek. Akkor hívtak oda engem, akkor kezdtem építeni az itteni templomot, paplakot, mindent. Csiha Kálmánnal nagyon jóban voltam annak idején, nagyon becsültem a gyülekezeti munkáját. Nem tudom, ki az az amerikai hülye, aki kitalálta, hogy ha valaki megállja a helyét jól ott, ahol van, akkor előléptetik. Ha ott is megállja a helyét, akkor még tovább léptetik. Addig léptetik elő, amíg el nem jut oda, hogy ott már nem állja meg a helyét. S akkor ott hagyják. Csiha Kálmán is olyan nagyszerű gyülekezeti lelkipásztor volt, hogy nem tudok jobbat elképzelni. Esperesként is megállta a helyét – már nem olyan tökéletesen, de megállta. Volt olyan esperes, mint akármelyik másik. Püspökként már nem tudta megállni a helyét, oda már nem volt való, csak hülyeségeket csinált össze-vissza. De én jóban voltam vele, börtönben is egy időben voltunk. Úgyhogy, amikor itt kialakították a Szabadság úti gyülekezetet, és oda

meghívták Sárpataki Jánost Mezőpanitból – az volt aztán az igazi jó barátja Csihának, és nekem is –, egyszer bejövök Vásárhelyre, Csiha azzal fogad: „– Te, képzeld el, ez a marha Sárpataki mit csinált! Már megvolt az egyhangú meghívása, és akkor már nem lehetett, nem illett volna visszalépni, de sírt a gyülekezete, s ő visszalépett. Most mit csináljak? Nem tudsz vele beszélni?” Mondom: „– Jó, rendben.” Ki is mentem. Fogadott Sárpataki, pont a parókia ajtajában, két veder moslékkal, vitte a disznóinak, letette, és azzal köszöntött, hogy: „– Hiába jöttél, úgyse megyek.” S akkor mondta Csiha, hogy: „– Na, ha nem jön Sárpataki, hát gyere te.” Mondom: „– Nem, nem jövök, nagyon jól vagyok Felfaluban.” Eltelik vagy két esztendő, és bejövök Vásárhelyre megint, onnan már gyakran jártam be Felfaluból. Az utcán találkozom egy kollegával, azt mondja: „– Hallottad-e, hogy Csiha megkapta az engedélyt, hogy a blokknegyedben gyülekezetet alapítson.” S akkor úgy belém hasított a gondolat – nagyon érdekesek ezek az én felismeréseim –, hogy: „– Ez az enyém.” Máskor eszembe se jutott volna, hogy én odamenjek, ugyanolyan helyzetbe. Hazamentem, és egész délután rágódtam: „– Ez az enyém. Érzem, hogy nekem való, de mit tudok én ebből csinálni?” Délután telefonál Csiha: „– Gyere be holnap, beszédem van veled.” Tudtam, hogy erről lesz szó. Bejöttem, erről volt szó. Annyit mondtam csak: „– Hatvan éves vagyok, tudod?” „– Meg tudod te azt csinálni.” Csiha intézte tovább egyhangú meghívással, stb. Új gyülekezet, új presbitérium, mindenféle. Úgy kerültem be ide Vásárhelyre. Ez volt 1988-ban.

Addig a Gecse utcához tartozott az egész blokknegyed. Huszonötezer híve volt. És meg tudta csinálni Csiha Kálmán, hogy hatezer ember volt kartotékon, de minden kartotékra rá volt írva, hogy vagy ő, vagy a felesége mikor látogatta meg, milyen ígét olvasott. Mert ott, ahogy egy blokk felépült és benépesedett, egy presbiter megjelent, megnézte a névtáblákat, ha magyar táblát látott, oda bement, és ha reformátusok voltak, azt azonnal feljegyezte a kartotékra. És nem telt bele két hónap, Csiháék ott megjelentek, számba vették, és beiktatták őket a gyülekezetbe. Hatezer embert kaptam meg kartotékon, mikor lementem. Úgy tartom mind a mai napig, hogy életem legszebb kalandja volt oda akkor bemenni, és templomot építeni, feketén.

Nagy lelkesedéssel fogtam neki. Hónapokba telt, amíg be lehetett jönni. Annyit csinált meg érkezésem előtt Csiha, hogy a volt téglagyár szomszédságában egy proletár asszony házából két szobát kibérelt. Négy méter széles és vagy húsz méter hosszú volt

ez a ház. Kivágta a közfalat, és szerzett oda hetven széket. Betett egy asztalt, meg egy ócska harmóniumot is. Az volt az imaház. Úgy kerültem be. Ötvös Jóska volt a beszoigáló. Az pedig mindent meg kellett, hogy csináljon, tehát anyakönyveket beindítani, munkanaplót, mindent az égvilágon, úgyhogy én már a készre mentem be, de ebbe a kicsi vacak imaházba.

Templomépítés illegálisan

Az imaterem kicsi volt ekkora gyülekezetnek. Aki befért, bejött. Aki nem fért be, az már nem. De nagyon barátságos volt, és nagyon kellemes hangulatú. Vasárnap délután bibliaórát is tartottunk, arra mindig úgy emlékeznek vissza, hogy ott volt a legjobb hangulat. Aztán megmondtam, hogy ide templom kell. Bele kell vágni. Nekem volt egy elvem, ami most is fennáll: félni kell. Nem baj, ha az ember fél, de mindig pontosan tudja, hogy mitől fél. Én átgondoltam: ha a templomépítésbe belefogok, és elkapnak, rettenetesen összeszidnak. Ehhez hozzá vagyok szokva, nem érdekes. Talán el is helyeznek innen a világ túlsó végébe. Ennyi kockázatot megér. Azt tudtam, hogy ezért nem lehet engem lecsukni. Mit kockáztat az Egyház? Jön egy buldózer, s az egészet, amit építettünk, letarolja. Ennyi kockázatot szintén megér. És akkor nekifogtam. Érdekes, hogy mindig volt pénz. Amennyi kellett, mindig volt. Adott a közegyház – ugye én voltam a nyolcas számú gyülekezet –, a hét gyülekezet összeadott egy bizonyos összeget. Abból meg tudtuk vásárolni a szomszéd házat. Ott volt egy emeletes ház, a földszint két méter húsz centi magas, az emeletre az udvar közepéből kellett lépcsőn felmászni, inkább létrán, mint lépcsőn. Ott is volt két szoba. És közben egy drótkerítés. A drótkerítést leszedtük, és megvolt a paplak is, amit ki kellett aztán építeni.

A gyülekezet három csoportból állt. Az első az, akinek a házát a városban lebontották a blokképítés közben, és adtak neki valahol egyik emeleten egy két vagy három szobás betonlakást. Az a városi polgár, akinek volt egy kis disznóólja, volt egy tyúkketrece, volt egy kis kertje, műhelye, mindenféle és ezt mind elvették tőle, helyette pedig kapott egy betonskatulyát, nagyon hamar belepusztult a nyomorúságba, különösen, ha öreg volt. Ezek voltak a legszerencsétlenebbek. Utánuk következtek azok, akik lakást kaptak, mint fiatal házasok. Persze, Ceaușescu megcsinálta, hogy mindenki kaphat lakást. Ezek olyanok voltak, mint a ketrecben felnőtt kanárimadár.

Örültek, hogy kaptak egy lakást, és jól érezték magukat. De a harmadik csoport, a tömeg, az a faluról bekerült embereké volt. Kijelentették pártvonalon, hogy magyar ember a városba beköltözni nem fog. Volt egy Ungur nevű párttitkár, az azt mondta, hogy: „– Én vagyok az utolsó ungur [magyar], aki ebbe a városba beköltözött.” Na, de a székelyekkel nem lehet ilyen könnyen kitolni. Mert volt egy malac, vagy volt egy bárány, vagy volt pálinka, és csak elintézték valahogy, hogy kaptak egy lakást a blokkban. Úgyhogy fele a gyülekezetemnek ilyen faluról beköltözött ember volt, megkapták a lakást, és mégiscsak: fürdőszoba volt, és televízió és mindenféle, de azért nem tudtak ellenállni a falusi életformának. Úgyhogy ezen a kettős telken – mert a közös udvar két oldalán volt a két ház, a templomnak való és a paplaknak való, béreltek helyet vagy tizenöt disznóólnak, és a blokkokból hordták a moslékot a disznóknak. Úgyhogy vagy tizenöt disznó rőfögött a kertben, miközben én tartottam az istentiszteletet: visított a malac. Szereztem egy jó nagy csengőt, azt felakasztottam a szilvafa ágára, azzal még harangoztunk is. És közben üvöltöttek a malacok. Karácsonyig vártam, karácsonyra megmondtam: mindenki ölje meg a disznaját. Mikor lebontottam a tizenkét disznóólat, szinte sírtak az emberek, de megszabadultam a disznóktól legalább. Július elsején költöztem be, és május másodikán nekifogtunk az építésnek. A pénz egyrészt onnan volt, hogy a testvérgyülekezetek összeadták, mert hát jöttek a hívek, és fizettek nagyon szépen, de az nem volt elég a kiadások negyedére sem. Aztán jöttek a hollandok, és öntötték a pénzt, meg ami még fontosabb volt: a kávé.

Az volt az a korszak, amikor jöttek a hátizsákos diákok. A hollandok hozták a segélyeket csomagokban Magyarországra. Diákok jöttek útlevelemmel – akkor már lehetett kapni útlevelet –, és behozták a csomagokat. Énhozzám is jöttek, amit nem nagyon szerettem, mert az én helyzetemben az nem mutatott jól. Jelenteni kellett volna, hogy ki jött, és miért. Úgyhogy nem is nagyon jöttek hozzám, de voltak mégis, akik látták, hogy templom épül, és felajánlottak összegeket.

A szekussal jóban voltam. Minden szekussal s efféle emberrel jóban voltam, mert az én magatartásomhoz nem voltak hozzászokva; ahhoz voltak szokva, hogy valaki vagy fél tőlük, és remeg a gatyája, ha beszél velük, vagy nyal. Én pedig úgy beszéltem velük, mint normális emberekkel, s ez meglepte őket, és ezt mindig elfogadták ilyen formában. A szekusommal találkozom az utcán: „– Na, hogy van az új helyen?” „– Rosszul.” „– Hát

miért?” „– Hát – mondom – képzelje: van egy hatezer lelkes gyülekezetben hetven szék a templomban. Hogyha egy kicsit már nagyobb a vasárnap, akkor kinn állnak az utcán, és onnan még hallani se hallják, hogy mit mondok.” Erre azt mondja a szekus: „– Az nekünk nem jó, mert még azt mondják, hogy nem adunk helyet az istentiszteletnek.” Na, gondoltam magamban, ha nektek nem jó, akkor nekem annál jobb. S ez adott egy kis biztonságot így nekem.

Különben mindig félre volt téve húszezer lej – az akkor nagy pénz volt –, és két kiló kávé – az volt az igazi valuta –, és hetenként változó hazugság. El voltam szánva, hogy ha jön valaki, és meglátja, mit csinállok, és ordít, odaadom neki a két kiló kávé. Akkor megszelídül, megbüntet, kifizetem a húszezer lejből a büntetést, és már nyeregben vagyok. Közben elmondom a hazugságot, azt meghallgatja, ő is tudja, hogy hazugság, nem érdekes. És akkor kiegyezünk. Egy fél éven át senki meg nem kérdezte, hogy mit csinállok. Pedig Vásárhelynek nem éppen a közepében, de mégis a belvárosában építetem egy református templomot... És senki nem kérdezte meg, hogy mit csinállok. Egyszer voltam nagyon megszeppelve: ott volt a téglagyár. Oda berendeztek vagy tíz féle műhelyt, ami a közönséget kellett, hogy ellássa, tehát ott lehetett mindent megrendelni. S akkor én megrendeltem mindent. Onnan kaptam cementet, deszkákat, megcsináltak nekem mindent, amit kellett. A templom úgy volt megtervezve, hogy a tetejébe hét méter hosszú vasgerendát tettek fel, és arra húzták rá a tetőt. És amikor azt a hét gerendát az épület tetejére rátették, sárgára festve a rozsdá ellen, és azok a sárga gerendák ott virítottak, és ez az egész városban látszott, akkor kirázott a hideg. 1989. május 2-án kezdtük, és októberben szenteltük a templomot. Munkás volt bőven: ezek a jó falusi emberek a gyárban ledolgozták a nyolc órát, hazamentek, megebédeltek, s úgy, ahogy voltak, munkaruhában, jöttek harminc-negyvenen naponta. Építették. Életem legszebb kalandja volt. A papné hozta a zsíros kenyeret hagymával, azt az emberek megették, a mai napig emlegetik. S másnap jöttek megint. Otthon nem volt mit csináljanak, unták magukat, hát jöttek építeni a templomot.

Az megint külön história, hogyan lett faanyag a tetőszerkezethez. Itt a Maros mentén volt egy fatelep, oda mentem fel, pont egy Varga nevű vezetője volt. Avval jól összebarátkoztam, s aztán az adta a havasról hozott anyagot. Történt olyan, hogy nyáron mentem megrendelni a deszkát, kifizettem, de azt mondta az illető, hogy baj van,

mert a teherautók nem hozhatnak semmit. Viszont le lehetett hozni vonattal, és az itteni valamelyik gyár vonattal hozta le a faanyagot. Oda elmentem, beszéltem a mérnökkel. „– Hogyne, kérem, nagyon szívesen lehozzuk.” És a saját anyagával lehozta a miénket is, és én csak hazahordattam. Mentem, hogy fizessek: „– Csak nem képzeli, hogy még fizetni is fog? Hogy képzeli ezt? Örvendek én, hogy van magának temploma. Templomra kell.” Románok, magyarok, mindenki úgy támogatót, ahogy elő van írva. Kétszer kérdezte meg valaki, hogy: „– Engedély van?” Mondtam: „– Hogyne!” Gondoltam: „– *Hoogynee...*” Még csak nem is hazudtam, csak a hangsúly volt más.

Mindenki tudta, hogy én templomot építtetek, és ez olyan kezdeményezés, amit pártolni kell. Csiha nagyon szépen helytállt a háttérben. Olyan egyezséget kötöttem a presbitériummal, aminek az egyháztörténetben nincs párja. Azt mondtam: „– Emberek, pénz lesz, arról én gondoskodom. De senki tőlem meg ne kérdezze, hogy a pénz honnan van, és hogy költöm el.” Tudomásul vették a presbiterek, és soha senki meg nem kérdezte. Én mindent fizettem, mindent megbeszélünk pontosan, de a pénz kérdésébe nem szóltak bele. Egyszer volt csak cirkusz. Csiha a nyakamra tett egy pasast főgondnoknak, akiről most is az a meggyőződés, hogy besúgó volt. Olyan gyalázatosan viselkedett, hogy mikor panaszkodtam Csihának egyszer, azt mondta: „– Most már bocsásd meg nekem, hogy a nyakadra tettem...” Ő is meg akart szabadulni tőle. Egyszer, amikor a templom már majdnem készen volt, jött egy holland, megnézte az épületet, nagyon tetszett neki, s azt mondta, hogy tud nekem adni dollárt. Mondtam, az nem kell. Mert félni kell, de tudja az ember, hogy mitől féljen. Ha dolláreladással rajtakapnak, az börtön, azt nem tehetem. De akkor hogy legyen? S akkor eszembe jutott, hogy az ARO terepjáró volt akkor a nagy cikk, és lehetett küldeni nyugatról pénzt ARO vásárlásra, hivatalosan. Mondtam: „– Adok egy címet. Erre a címre küldjetez nekem pénzt ARO-ra. Én azt itt eladom, és meglesz a pénz.” Na, hát sikerült is, megadtam a címet, elküldte az illető a pénzt, elmentünk a gyárba, a gyárból hoztuk haza a kocsit, zéró kilométerrel, el is adtuk.

Bustya Dezső ugyanakkor építette a templomát, amikor én, de ő tizenöt éven keresztül kérvényezte, amíg végre lebontották az ő paplakját, és annak fejében megkapta az engedélyt a templomépítésre. Ő is kapta a pénzeket, de ő 18 vagy később talán 22 lejbe adta a dollárt törvényesen, hivatalosan. Bustya Dezső remek ember, de

borzasztó törvénytisztelő. Ő engem szélhámosnak tartott a templomépítésért, én pedig rettenetesen haragudtam, hogy a drága dollárt ilyen olcsón prédálja el a román államnak. Úgyhogy kölcsönösen megvolt a véleményünk egymásról. Ő építette ezt a hatalmas nagy, rideg templomot itt a Ludas utcában.

Tehát megegyeztünk, és megvolt a pénz, tudtam, hogy templomra már nem kell, de jövőre építem a paplakot is, arra megint kell a pénz. De a hollandok nem tudják megtanulni a mai napig sem, hogy a szájukat fogják be. Az emberem egy másik székelyföldi gyülekezetbe is járt, azokat is pátyolgatta, és ott elmondta, hogy ez a Varga milyen jó ötletet adott neki, hogy így kell csinálni, hogy autóra kell küldeni hivatalosan a pénzt, és akkor azt el lehet adni, s minden megvan. Küldtem neki a levelet, hogy 51 lejben tudtam beváltani a dollárt, amikor Bustya Dezső 18 lejben. És ezt elmondta ott. Na de kinél mondta el? Az én főgondnokom vejénél. Az volt a másik, ahová vitt pénzt. S az én főgondnokomat a penész ette meg, hogy ő itt van – és ráadásul, mondom, az volt az érzésem végig, hogy besúgó –, és ő nem tudta jelenteni, hogy nekem honnan van pénzem. Próbált célozgatni, de én szigorúan tartottam magam a megegyezéshez: nekem senki pénzről ne beszéljen. Megtöltötte a várost, hogy Varga kapott egy autót a hollandoktól, és nem jelentette az egyháznak, hanem magának tartotta meg, ellopta az egyház autóját. Jött egy presbiteri gyűlés, és nekem feltették a kérdést, hogy mi van ezzel az autóval. És akkor most magyarázzam meg nekik – még Ceaușescu alatt –, hogy én hogy kaptam azt a pénzt, és hogy költöm azt a pénzt? Akkor már befejeződött a templom, és október vége lehetett vagy november eleje. A számadásban benne volt, hogy kétszázötvenezer lej bement, s én jelentettem: kétszázötvenezer lejt költöttem az egyház kasszájából, így nyomatékosan. Tudomásul vették. S rákérdeztem: „– Maguk azt hitték, hogy én kétszázötvenezer lejből építettem fel a templomot?” Kétszázötvenezer lej semmi volt, a templom építési költségének tíz százaléka. De azok ebbe beletörődtek. És akkor hol van az autó? Akkor valahogy kivágtam magam. Egy hónap múlva Ceaușescu felfordult, akkor aztán elmagyaráztam, honnan volt. Meg is értették. Ilyen főgondnokom volt nekem abban az időben a nyakamon.

Szépen ment az építkezés, nem bontottuk le a régi házat, hanem mindig egy-egy ajtót s egy-egy falat kidobtunk középről, amíg a végén eljutottunk a húsz méter végére. Minden péntek este úgy fejeztük be a munkát, hogy kérdezték az emberek: „– Akkor

vasárnap nem lesz istentisztelet?” Mondom: „– Dehogynem.” Szombaton jöttek az asszonyok, kitakarították a templomot, mindent rendbe szedtek, behordták a hetven széket, ott volt az Úr asztala, még virág is volt rajta. Aztán volt úgy, hogy a közfalat ki kellett bontani, de a fal másik oldalán egy másik ház volt, ott egy vén katolikus család lakott. Tudtam, hogy repedezni fog a fal, úgyhogy volt ott egy nagyon derék, öreg katolikus pap, ahhoz elmentem, s mondtam neki, hogy legyen szíves, ebben a helyzetben vagyok, beszéljen velük, hogy tűrjék el, mindent meg fogunk javítani a végén. El is jött, beszélt is velük, nem volt semmi panasz. Egyszer történt meg, hogy a padló beomlott, pont a közfal alatt, s egy két méteres lyuk keletkezett, mert oda hordták a téglagyár szemetét, és az ottan megülepedett, arra épült mind a két ház. És ott volt az a gödör. Gondoltam, hogy ha ebbe a gödörbe éjszaka a két öregember beleesik, akkor én mit csinállok? Reggel rohantam oda: nem omlott be a fal. Akkor aztán begyúrtam oda vagy két autó betont, nem lett semmi probléma. Majd ki kellett fújni a padlást, mert magas volt a templom. Csorgott be az eső, egy méterre tőle volt az Úr asztala. Ott tartottam az istentiszteletet. Volt, aki azt mondta – kereszteltem –, hogy: „– Kár volt a keresztvizet a gyerekekre ráönteni, csak ki kellett volna nyújtani a fejét, aztán csorgott volna rá az eső.”

Gyönyörűen ment a munka. Amikor elkészült, Csiha Kálmán volt elég gerinces, hogy felavatta esperesként. Aztán senki se kérdezett semmit. 1990-ben aztán betelekeltük rendesen, ahogy illik. 1990 május másodikán nekifogtunk a paplaknak és a gyülekezeti teremnek. Mostanig a legnagyobb egyházi gyülekezeti terem, amit oda építettünk. Arra is volt pénz, de 1990 novemberében akkorát ugrottak az árak⁶¹, hogy már nem tudtam

⁶¹ Infláció kezdete. Az **infláció** közgazdasági fogalmának jelentése az általános árszínvonal emelkedése.[1][2][3] Az általános árszínvonal emelkedése esetén a pénz egységének vásárlóértéke csökken, kevesebb árut és/vagy szolgáltatást lehet vásárolni érte.[4][5] Az infláció ellentéte a **defláció**, az árszínvonal általános csökkenése. Az infláció mértéke az *inflációs ráta*, általában az éves árszínvonal változása százalékban kifejezve.[6] Az árak nem egyformán változnak az egész gazdaságban, ezért a **fogyasztói árindex** (CPI) jobban tükrözi a lakosságot érintő inflációt, mint az általános inflációs ráta. Még az ezredforduló előtti évtizedben lényegesen magasabban alakult az alapkamat, mely 20 százalék körül mozgott szélesebb tartományban.1995-ben volt a legmagasabb az alapkamat, akkor elérte a 28 százalékos értéket is. Természetesen akkoriban az infláció is lényegesen magasabb volt. A 1990-es évek első felében 20-35 százalék között mozgott a fogyasztói árindex Magyarországon. Ehhez képest a napjainkban mért 13-14 százalék körüli értékek nem is számítanak kiugrónak.

volna fizetni. Úgyhogy amikor az utolsó nagy összeget kifizettem a paplakra, egy kiló kávé adtam annak, aki antedatálta két héttel hamarabbra.

A rendszerváltásról

Utólag tudtam meg, hogy az Úristen nagyon kicentizte nekem azt a két esztendő, mert egy évvel hamarabb még a nyakamra ütöttek volna. De 1988-ban a Szekuritáté már az átugrásra készült. Hallgatom a tévében, hogy hogy kezdődött Temesváron a nagy román forradalom... Na, ne hülyéskedjenek, kérem! A román forradalom akkor kezdődött, amikor az első szeget ki kellett venni a berlini falból. A románok azonnal tudták, hogy itt az ideje az ugrásnak. Mert a románok büszkeségéhez tartozik az, hogy egy percre sem ülnek a vesztes oldalon. Azok ugranak. Tehát a szeku már akkor a kiugrásra készült, és arra, hogy tudják megőrizni a pozíciójukat a kiugrás után. Ceaușescunak menni kellett, mert annak nem állt be a szája, az hülye volt, és mindent elkotyogott volna, hogy mit csináltak az utódai kommunistaként, tehát azt ki kellett nyírni. Az is benne volt a pakliban. Mikor a kommunista Berlinben megbukott a rendszer, akkor tudtam, hogy most Románia következik. Erre megbukott a rendszer Bulgáriában. Akkor tudtam, hogy Ceaușescunak legfeljebb két-három hete van. Valóban: két hét múlva bukott Ceaușescu. Tehát ez tudni való volt. Csak azt nem tudják még mai napig sem, hogy azt a Szeku intézte és csinálta.

Karácsony nagyhetén voltak a tüntetések. Nekünk is volt már templomunk, urak voltunk. Szenteste vasárnapra esett. Az volt az az év, amikor az embereket behívták vasárnap is dolgozni, mert karácsony lett volna. De aztán már nem került rá sor, mert megbukott a rendszer. Pénteken foglalták el a tévét, csütörtökön volt a nagygyűlés Bukarestben. Akkor tüntetés volt itt is, Vásárhelyen. Bele is lőttek a tömegbe. Három hívünk is volt, akit eltaláltak, meg is haltak. Egy hülye szekus, aki nem tudta, hogy miről van szó, ő lőtt. Én tudom, hogy aznap prédikáltam, és az volt a textusom, hogy: „Az Úr hadakozik értetek, ti pedig veszteg legyetek.” Ordítottam a templomban, hogy „– Veszteg legyetek! Nem szabad mozdulni!” Még volt, aki megharagudott érte, hogy mi az, hogy nem szabad mozdulni, igenis tüntetni kell és minden. Az volt a véleményem, hogy ez a románok ügye, intézzék ők, nem ránk tartozik. Úgy is volt. Én nem mentem ki, nem voltam bolond.

Szenteste már szabadon tartottuk az istentiszteletet. Zsúfolva volt a templom, az udvar. Padok voltak az udvarra kitéve. Nem volt olyan nagy hideg. Mindig három istentisztelet volt: tíz órakor, tizenkettőkor és délután. Akkor már a padok megvoltak, ott ültek a teremben, háromszáz férőhelyes templomban.

Azt a marhaságot követtem el, jaj, de bosszant azóta is... A fiam Belgiumban volt valamilyen hivatalos ügyben, és onnan küldött nekem meghívólevelet. Úgyhogy nekem azon az alapon már megvolt az útlevelem, és minden megvolt december közepére. De akkor tudtam, hogy én most nem megyek Hollandiába és Belgiumba, hanem csak január után. És ezt meg is csináltam. Január 4-én már utaztam. Akkor kellett volna itt maradni, és akkor kellett volna a szervezkedésben benne lenni. Mert az RMDSZ kommunistái azonnal szervezkedtek, és azonnal kiadták a jelszót, hogy: „– Ne bontsátok az egységet! Nem szabad bontani az erdélyi magyarok egységét! Áruló, aki bontja az egységet!” Hát ez remek jelszó volt, nem? Nyilván a Szekuritáté bölcsessége, mert az csinálta. Az elnök, Domokos Géza testi-lelki jóbarátja volt Iliescunak, aki akkor átvette a hatalmat. És Domokos Géza okos ember volt, ő volt a magyar nyelvű könyvkiadó, a Kriterion vezetője. Tehát ő tudta, hogy milyen könyveket kell kiadni, és ezért népszerű volt, mert jó könyveket adott ki. De kapta a pártparancsot: azonnal megszerveződni. Aztán utólag meg is írta január első hetén ez a másik tekergő, a Korunk nevű, fő kommunista ideológiai újság főszerkesztője, aki meg is maradt, és mai napig nagy becsben tartott demokrata magyar ember, hogy: „A tiszták hallgassanak, mert a tiszták azok valahova el voltak bújva ameddig mi, kommunisták harcoltunk a magyarság jogaiért.” Én azonnal válaszoltam is, de azt az újság már nem hozta ki, Kolozsváron kellett volna, hogy megjelenjen, a Szabadságban, hogy: „A tiszták, azok ott bujkáltak valahol Moldvának a fenekén vagy Dobrudzsában. Szerencsétlenek azért bujdostak, mert oda voltak kihelyezve, miközben a kommunisták itt a bársonyszékben üldögéltek.” De hát ez kutyaugatás volt, és az nem hallatszik a mennyországba. Butaság volt, hogy én akkor elmentem Belgiumba ahelyett, hogy megszerveztem volna a kereszténydemokrata pártot.

Még egy apróság: én hülye, aki annyira ismertem a Securitatét, mert volt alkalmam megtanulni, elhittem azt, hogy Tőkés László a pincében fogadja a leghíresebb riportert, Cselényi Lászlót Budapestről... És az ott vette a tévéinterjút Tőkéstől, és a Securitate

állandóan járta az épületet körbe, és nem tudott róla, hogy mi folyik a pincében. Én ezt selhittem. Hát ne vicceljünk! Utána kimentették Tőkést Szilágy megyébe, egy kis faluba... Menyő tíz kilométerre van az én szülőfalumtól, s én nagyon jól tudom azt, hogy ha Romániát atombomba pusztítja el, Menyőben még egy falevél se rezdül. Az egy sárba fulladt, kicsi tövisháti színmagyar falucska. S utólag tudtam meg, hogy a Securitate elnöke három napig ült Zilahon, hogy őrizze Tőkést, hogy valami baja ne essen. Két eset lehetséges. Ha tudta, és vállalta, jól tette, minden tisztelem az övé. De akkor miért nem csinálta utólag a magyarság szempontjából, nem csak a saját dicsősége szempontjából? Ha nem tudta, akkor hülye volt. De semmiféleképpen nem tiszteletre méltó az a magatartás, amit ő akkor művelt.

A gyertyás tüntetésről

Éppen akkor jöttem haza, mikor másnap vagy harmadnap volt a gyertyás tüntetés. Én is vonultam bőszen. Nem mondom, nagyon szép volt, a hatása is jó volt, de kérem, hát azért tartottuk, hogy a Bolyaiból legyen magyar iskola. Nem azt kellett volna csinálni, amit az a marha másik Tőkés, Tőkés András csinált itt: kiültette a diákokat az utca szélére tüntetni. Inkább beszélni kellett volna a tanárokkal, az első két héten mindent meg lehetett volna csinálni. Aztán két hét után már kezdődött a visszahatás. Azonnal kellett volna menni, én is el tudtam volna intézni Tőkés András helyett. Bemenni, megbeszélni a román igazgatóval, hogy cseréljük ki a két iskolát: itt volt a Papiu, a fél-magyar iskola, onnan kihozni a magyarokat, oda átvinni a románokat, és el lett volna intézve minden két hét alatt. A karácsonyi vakációban meg is lehetett volna oldani. Ahelyett mi mentünk tüntetni. A tüntetés mit jelent: jár a szánk, és nincs semmi eredménye. De nagyon szép volt a gyertyás tüntetés. Vagy húsz kemény férfit tettek a sor végére – nem tudom, hogy ki szervezte ilyen jól –, többek közt nekem vagy két presbiteremet, hogy hátulról ne kössenek bele a tömegbe. Pont a presbiterem mondta, hogy ő is ott volt a sor végén, s az utca szélén állt egy román, aki egyszerűen leköpte. Ő ránézett, letörölte, és ment tovább szó nélkül. Egy kis apróság a tüntetésből. De megtörtént. Szép volt, nagy eredménye volt a szabadságnak. Én pedig egy hónapot töltöttem el nagyon kellemesen Hollandiában, aztán átmentem Belgiumba is, mert oda szólt az útlevelem, Brüsszelben értékes kapcsolatokat is találtam, s hazafele jövet a

kölni dóm árnyékában telefonáltam valahova, már nem tudom hova, és a jegyzetfüzetemet oda letettem, abból néztem a telefonszámot, és ott felejtettem. Még vissza is rohantam a következő állomásra, de már nem volt meg, és elveszett minden kapcsolatom, mert oda volt beírva minden. Ez már az én saját, személyes hülyeségem.

Az 1990 márciusi eseményekről

Márciusban két magyarelles bevonulás volt: egyik nap bevonult egy társaság, és egyenesen az RMDSZ székházába mentek. Akkor ott felmentek a padlásra a tisztviselők, és megegyeztek benne, hogy a padlásajtót nem nyitják ki. Lent üvöltöztek a mócok, s akkor történt, hogy az egyik főharcos, a nagy írónk, Sütő András⁶² is fent volt a padláson. Meg voltak egyezve, hogy az ajtót nem nyitják ki. Igen ám, de kopogtak az ajtón, és jelentkezett Sütő puszipajtása, egy román pasas. Sütő Ceaușescunak volt a vadászpártner, együtt vadászgattak stb. Az nem ingyen volt, kérem. A barátja hívta, hogy jöjjön le. Akkor Sütő kinyitotta az ajtót – ez hiteles történet –, és kilépett. Az ajtót maga után becsukta, a többit bent hagyta anélkül, hogy szólt volna nekik, és lement a barátjával. Csakhogy a barátja tudott valamit, amit Sütő nem – hogy ez árulás az ő részükről. Ha Sütő Ceaușescunak a jó barátja és nagy román kommunista volt, és most meg nagy magyar lett, ez árulás. Az árulónak pedig ki szokás verni a szemét. És ahogy leérkezett, ki is verték a szemét úgy, ahogy megérdemelte a román részről. Ettől lett ő aztán mártír, merthogy kiverték a szemét. De azért verték ki a szemét, mert árulónak tekintették, és joggal.

Másnap aztán jött be a román tömeg, akkor pedig itt a magyarok kiálltak, többek közt az én presbitereim is, és akkor feszítették le a padokról a léceket. Meg valahol valami vasrudak voltak előkészítve építkezéshez, azt is kihordták, úgyhogy a magyaroknak is volt fegyverük. S a végén aztán bejöttek faluról is, vagy két faluból az emberek. Úgy verték ki innen a mokányokat, hogy a lábuk sem érte a földet. Mert a tankok felvonultak a románok és a magyarok között, de nem tettek semmit, úgyhogy azon keresztül is folyt a verekedés. Egy nagyon-nagyon rendes presbiterem volt, aki

⁶² Sütő Sütő András Kossuth-díjas író, újságíró, drámaíró az erdélyi Mezőségben fekvő Pusztakamaráson született 1927. június 17-én. Szülei Sütő András és Székely Berta voltak. Az általános iskola elvégzése után népes családjából elsőként tanulhatott tovább a hírneves Nagyenyedi Református Kollégiumban. A családhoz és a szülőföldhöz való kötődése élete végéig elkísérte. Íróként is ebből táplálkozott, az összetartó közösséget erőforrásnak és az erkölcsi eszmények hordozójának tartotta. Életművének jellemzője a népe iránti hűség, felelősség és küldetésstudat.
<https://felvidek.ma/2022/06/95-eve-szuletett-suto-andras-erdelyi-magyar-iro/>

utána búskomor lett, és két hónapon belül meg is halt. Nekem annyit mondott el, hogy: „– Tiszteletes úr, nem tudja elképzelni, milyen az, mikor az embernek a szeme láttára, az orra előtt egy capinát⁶³ bevernek egy embernek a hátába, és kiszakítják, és ömlik belőle a vér és a tüdő.” Ezt nem tudta megemészteni, és én azt hiszem, hogy ebbe halt bele. De aztán olyanok történtek itten, hogy például ott van a főtéren a nagy, új szálloda, oda menekültek be a románok, aztán utánuk mentek be a magyarok, és egyenként szedték ki a szobából a románokat, és pofozták fel. Sok halottjuk volt itt a románoknak, de arról csend van. Vagy a másik dolog, hogy amikor szálltak be az autóbuszba, amikor tele volt már az autóbusz, akkor bedobtak egy Molotov-koktélt az ablakon. És akkor futottak ki a románok, akkor pedig verték őket, mint a fene. Úgy végződött ez az eset, teljes magyar győzelemmel... Én ilyenben sem Budapesten, sem Marosvásárhelyen nem vettem részt. Én szelíd ember vagyok.

Egyházi élet 1990 után

Hiába jött a nagy szabadságszellem, nem érzékeltem én ezt úgy, nekem megvoltak a magam külön útjai. De a bolhacirkusz-effektus működött. Azok a papok, akik negyven éven át abban éltek, hogy ezt sem szabad, azt sem szabad csinálni, azt nem tudták levetni. Nagyon nehezen indultak a bibliaórák. Nagyon nehezen indult az ifjúsági munka. Mert hát nem volt szabad. Nagyon nehezen indult az egyházi élet. Aztán itt volt az az érdekesség, hogy ömlött a holland segély. Egyetlenegy teherautó érkezett még Cserealjára is. Előttem van a holland képe, ahogy áll a teherautó tetején, ott van a sok ajándék, és akkor szedi ki a csomag cukrokat, és osztogatja. Azzal a büszkeséggel, hogy ő most itt van, és ő most osztogat. Persze, hogy odagyültek a cigányok, vették a csomagokat, és mentek a másik sarokra, s ott árulták. Azt már a holland nem tudta. Amit nekünk hozott, azt betettük aztán a templomba, és kiosztottuk szabályszerűen. Nálunk nem volt probléma, mert nem volt cigányság a mi gyülekezetünk területén, a blokkokban, és nem volt tömeg sem.

Mindenki tudta Kolozsváron, hogy Csihának jó barátja vagyok, és engem bombáztak, hogy jöjjön már Csiha Kolozsvárra, rá van szükség. Ő volt a generális

⁶³ capina fakitermelésben használatos emelő, fafeszítő csákány (cápin). Használata általános.
[Szekely-magyar szótár - szekelymagyar.transindex.ro](http://szekely-magyar-szotar-szekelymagyar.transindex.ro)

direktor. A püspököt azonnal lemondatták, az le is mondott, el is tűnt. A másik pedig, a főjegyző, Csutak Csaba bezárkózott a kutyái mögé, és két hétig senki a színét sem látta, mert neki büdös volt sok minden. És akkor az én jó barátom Csiha maradt egyedül, aki át kellett volna, hogy vegye most már a vezetést. A Teológiáról indították a mozgalmat, Kozma Zsolt és Juhász Tamás. Azonnal megcsinálták azt, hogy megszervezték a legjobb évfolyamát a Teológiának azokból, akik korábban már felvételiztek. És akkor ezek bombáztak engem, hogy: „– Mondd már Csihának, hogy jöjjön.” De Csihának volt egy jó oka, hogy ne mozduljon el, olyan tömeg vette körül a paplakját, hogy nem lehetett a közelébe férkőzni. Vagy tízen bent csomagolták a csomagokat a holland adományokból, és úgy osztogatták azoknak, akik jöttek be. És katonaságot kellett, hogy hívjon Csiha, hogy tartsa fenn a rendet a tömegben. Erre azt mondtam Csihának: „– Ide figyelj: menj, én itt ülök reggeltől estig, és intézem a dolgokat helyetted. Te menj be Kolozsvárra, és állj szóba az emberekkel.” Erre Csiha bejött Kolozsvárra, be sem ment a Teológiára, szóba sem állt Kozma Zsoltékkal, hanem kihozta a kutyái mögül Csutak Csabát, és azzal a régi embereket mind behozta, és megindította az egyházkerület életét úgy, a régiekkel. Mikor hazajött, este itt vártuk Sárpatakiékkal, s akkor elmondta, hogy ő tulajdonképpen nem volt jó viszonyban ezekkel az emberekkel, Kozmáékkal, és hát nem a Teológiára ment fel. Mondom: „– Hát hogyhogy?” „– Hát kérlek szépen, nem lehet az egyházban forradalmat csinálni” – ez volt a véleménye. A végén aztán azon kaptunk össze, amikor Csutak Csabának a vejét, akiről mindenki tudta, ő sem tagadta, hogy besúgó, mégis odatették. Körülbelül március felé történt az, hogy jött a hír, menni kell Koreába az egyház képviselőjében. Mondom: „– Kit küldesz?” Hát azt küldte. Mondom: „– Azt a besúgót?” „– Kérlek, már megvolt a papírja, most mit csináljak?” Na, mondom: „– Ne haragudj, ezzel befejeztük. Én más vonalon megyek.” És attól kezdve nem volt nekem Csihával semmilyen kapcsolat.

A régi egyházmegyék többé-kevésbé gyorsan helyreálltak. Ott követtem el megint egy másik hibát – nagyon hülye voltam én abban az időben. Hazajöttem Hollandiából, az volt a nagy élmény, és akkor szerveződtek az egyházmegyék. A Nyárád-mentéről jöttek, hogy vissza akarják alapítani a Bekecsalji egyházmegyét. És mondták, hogy jönnék hozzám holnap megbeszélni, hogy én legyek az esperes, és Vásárhelyt legyen a központ. Én hülye, akkor még jóban voltam Csihával, elmentem hozzá, mondtam, hogy

ni, ezek jönnek. Erre azt mondja: „– Most már vigyázz, az én legjobb híveim ezek, innen lefele, a Murokország, Nyárádmente déli része, nehogy azokat elvedd tőlem!” S mikor ezek eljöttek, akkor én azt mondtam, hogy sajnálom, nem vállalom. És nem vállaltam el az esperességet. Különben is, akkor már lejárt a határidő, és én tudtam, hogy a határidő az határidő, és azóta is ott maradtak azok a szerencsétlenek a Küküllő-mentén, és van egy óriási egyházmegyénk. Nem ismertem azt a vidéket. Utólag ismertem meg, később, és azóta is rág a penész, hogy miért nem szerveztem oda egy gyönyörű szép, kicsi egyházmegyét, a Felső-Nyárádmentére.

A Keresztyén Demokrata Párt

Következett a másik dolog: bemegyek Kolozsvárra, ott van a sógorom, Dobai, aki három újságcikket írt azonnal január elején, és abból kettő meg is jelent. Erre a nagy kommunisták, élükön ezzel a pasassal, akit mondtam, hogy a főszerkesztője volt a Korunknak, olyan hajszát indítottak ellene, hogy a románokat uszították rá, két hétig nem merte a házból kiengedni a gyerekeit. Hogy sovinizta, és hogy nem tudom, miket akart csinálni a románok ellen. Aztán ez lecsillapodott, elmaradt minden, és akkor Dobai mondja, hogy úgy tudja, most alakul valami Kereszténydemokrata Párt, menjünk el, nézzük meg, hogy mi az. Tőkés Istvánt választották meg elnöknek. Nagyon megtetszett nekem a dolog, s mikor hazajöttem onnan, Vásárhelyen azonnal összeszedtem az általam ismert értelmiségieket, és megalakítottuk a Kereszténydemokrata Párt helyi szervezetét. Tőkés István persze nem csinált semmit, fűtyült ő erre az egész politikára, meg mindenre. Ő a fiát pátyolgatta. Akkor akarta elintézni, hogy ne legyen csak egy egyházkerület, és annak Tőkés legyen a püspöke. Persze, itt több esze volt a papoknak, és abból nem lett semmi. Akkor volt valami összekapás-féle is Tőkés Istvánnal, úgyhogy ő lemondott, vagy lemondatták, nem is tudom, és akkor választottak meg engem a Kereszténydemokrata Párt elnökének, titkárnak pedig Kelemen Kálmánt.

Ez nagyon tetszett nekem, belelendültem a politikába, és pedig azzal a furcsa érzéssel, hogy ha az ember valamit nagyon akar, és az Istentől kér hozzá segítséget, akkor azt megkapja. De nem biztos, hogy öröme telik benne, mikor megkapja. Én azt kértem az Istentől, hogy engem tegyen politikussá, azért mentem a jogra, de akkor nem lett belőle semmi. Hatvanvalahány éves koromban kaptam meg, hogy igenis politikus

lett belőlem. A hátamon futott a hideg, hogy az Úristen így intézkedik. Én most nem kértem. Akkor kértem, most kaptam meg, negyven esztendő vagy több után. Miután nyugdíjba mentem, akkor álltam bele ebbe a pártszervezésbe. De szörnyű volt. Mindenki elfogadta a kommunisták jelszavát: „– Árulók vagytok, bontjátok az egységet, miért kell nektek külön párt, miért akarjátok az egységet bontani, árulás!” Ez volt Vásárhelyen, ez volt Magyarországon, ez volt Hollandiában, mindenütt. Hogy bontjuk a magyarság egységét. Ezt meg kellett volna csinálni januárban. Azért mondtam, hogy bűn volt, hogy én akkor elmentem Hollandiába. Ezt én meg tudtam volna csinálni januárban.

A Kereszténydemokrata Párt még most is kínlódik. Kelemen Kálmán intézi, ő vette át. Nekem volt két olyan hibám, ami miatt nem voltam alkalmas erre a posztra. Az egyik az, hogy nekem nincs arcmemóriám, tehát én nem tudtam, hogy kivel beszélek a nemzetközi konferenciákon, ahová engem mindig hívtak, és mentem is sok helyre. Valaki beszélt nagyon értelmesen ottan, egy idegen, angol, francia, német, és akkor néztem, hogy én ezzel a szünetben beszélni akarok. Megjegyeztem a nyakkendőjét, a frizuráját meg mindent. S akkor hatvanan kimentünk a folyosóra, és nem ismertem fel az illetőt. A másik: ha két ember beszélget, én nem tudom a pofámat odatolni harmadiknak. Álltam a szélen, és néztem, hogy ezzel most beszélnem kell, meg kell várjam, amíg befejezi a beszélgetést. Nem tudtam odatolakodni. Ezt Kelemen Kálmán tökéletesen tudja intézni. Mindenkiről mindent tud Nyugaton. Itt nincs tekintélye, de Nyugaton van. Mindenkit ismer, mindenkivel tud beszélni. Mindig ketten jártunk gyűlésekbe. Ő tudta, hogy kivel kell szót érteni, aztán engem odavitt, bemutatott, akkor azt már én tudtam, hogy mit kell az illetőnek mondani. Mi voltunk az egyetlenek az erdélyi magyarok közül, akiknek nyugati hivatalos kapcsolataik voltak, vannak.

Budapesten járunk, és Budapesten azonnal legszorosabb kapcsolatba kerültem az ottani Kereszténydemokrata Párttal. És ott elsősorban nagy barátságba keveredtem Semjénnel. És mondja, hogy májusban lesz a Kereszténydemokrata Párt vezetőségének budapesti kihelyezett értekezlete. Úgy gondoltam, hogy ebbe be kell állni. Megbeszéltem vele. A Kereszténydemokrata Párt ottani elnöke volt Surján, az tapasztalt, régi politikusfajta, de nagyon óvatos ember. S akkor azt csinálta Semjén nagyon ügyesen, hogy egy képviselői gyűlésen bedobta, hogy itt vannak ezek az erdélyi

keresztény demokraták, ezeket be kéne vinni az európai közösségbe. Hű, nagyszerű, azonnal meg is szavazták, meg kell csinálni. Akkor már átvette Surján a vezetést, mert presztízskérdést csinált belőle. Magához hívott, és elmondta pontosan, hogy menjünk hárman, és kivel álljunk ottan szóba, mit kell mondani, részletesen, alapos útbaigazítást adott. A végén azt mondja, hogy: „– Tudod mit, azért ne legyen probléma belőle. Hozzál egy levelet Markó Bélától, hogy nincs ellene. Tehát, hogy az RMDSZ nincs ellene.” Azt hittem, rám szakad a plafon, mert én tudtam, hogy Markó Béla nem fogja ezt a levelet megírni. De ha én megmondom Surjának, hogy Markó Béla nem fogja megírni a levelet, az visszatáncol, mert a szent RMDSZ-szel nem áll szembe az én kedvemért. Mondtam neki, hogy „– Jó, beszélek vele.” Hazajöttem, fogtam ezt a Bárányi Ferencet – remek ember, az volt az alelnökünk –, hogy menjünk el, és beszéljünk Markóval. Markó mosolygott, s azt mondta: „– Kérlek, ha beléptek az ernyő alá – mert ernyő lett akkor már az RMDSZ, önálló egységeknek az ernyője, közössége –, akkor nagyon szívesen. Ha nem álltok be közénk, akkor semmi közöm hozzá, csináljátok, ahogy tudjátok.” Akkor egyeztünk meg abban, hogy fontosabb az Európai Közösség és a nemzetközi kapcsolatok, mint az, hogy függetlenek legyünk, mert pénzünk sincs, támogatásunk sincs, tehát be kell állni. És beálltunk. És attól kezdve lettünk mi tagja az RMDSZ-nek. Azóta is kínlódik Kelemen Kálmán, csúfolkodnak vele, nem adják neki az útiköltséget. Ő bírja. Én nem bírtam volna. Én olyan tagja lettem a közép-európai Kereszténydemokrata Pártszövetségnek, mint Kohl⁶⁴ kancellár, ugyanannyi szavazati jogom volt, teljes jogú tagja lettem az európai közösségnek. Nagyon jóban lettem az ottani alelnökkel. Tartottam is előadást a kisebbségi helyzetről Szlovéniában, Portorozban. Ott voltak a román kereszténydemokraták is, azok felhördültek, cáfoltak. Fel akartam ugrani, hogy feleljek nekik, az rátette a kezét: „Hagyjad, ismerjük. Tudjuk mi, kiről van szó.” – mondta a holland. De csak mi voltunk nemzetközi kapcsolatban, az RMDSZ-nek még Magyarországon se volt kapcsolata.

Cserealjai szolgálatom utolsó évei

⁶⁴ Helmut Kohl **Helmut Josef Michael Kohl** (Ludwigshafen, 1930. április 3. – Oggersheim, 2017. június 16.) német kereszténydemokrata politikus, a Német Szövetségi Köztársaság kancellárja 1982 és 1998 között. Németország újraegyesítése érdekében végzett tevékenységéért a *német egység atyjának* tekintik és az Európai Tanács az Európa díszpolgára címmel tüntette ki. [https://hu.wikipedia.org/wiki/Helmut_Kohl_\(politikus\)](https://hu.wikipedia.org/wiki/Helmut_Kohl_(politikus))

1995-ig szolgáltam, január elsején mentem nyugdíjba. Azelőtt végig a Cserealján szolgáltam. Körülbelül 1993-ra tehető az, amikor befejeztem az építést és a szervezést. Addigra minden kialakult, megalakult egy rend. Úriember voltam, mert az lett a hagyomány, amit én mondtam. Például, hogy délelőtt két istentiszteletet tartottunk abban a kicsi templomban. Két-három hónap alatt kialakult, hogy volt egy 10 órás egy 12 órás gyülekezet, ritkán esett meg, hogy valaki a másik istentiszteletre ment el. Ezt úgy csináltam, hogy én ugyanarról az igéről beszéltem, mint 10-kor, mind 12-kor. Tehát hogyha valaki – sorozatról volt szó – nem tudta mondjuk hallgatni 10-kor, meghallgatta 12-kor, ugyanazt hallotta. És a további rendet is aszerint irányítottam.

Meg tudtam azt csinálni azt is, hogy teljes, ütemes éneklést vezettem be – jó kántorom volt, a saját lányom. Azt úgy tekintették egyesek, elég sokan, hogy: „– Na, hát nem elég, hogy ő maga ide bejött, még a lányát is behozta magával.” Én tudtam, hogy mit tud a lányom. Aztán az úgy történt, hogy mindjárt megszervezte az egyházi énekkart, és a legelső Pünkösöd után – ugye mindig Szentháromság vasárnapján van most is az énekkarok találkozója, egyúttal versenye is –, volt akkor két szakénekkar: a kistemplomi és a vártemplomi, ahová a színházból és máshonnan is jöttek szakemberek, és ugyanabba a csoportba sorolták be a mi énekkarunkat is, amelyik kizárólag egyháztagokból állott. Attól kezdve senki sem mondta, hogy miért vittem be a lányomat.

Azonnal megalakult az IKE, ami olyan jól indult, hogy azóta is működik. Azok most is összetartanak, minden évben találkoznak egymással, felkeresik a másutt lakó tagjaikat is. Fele a társaságnak presbiter lett ott, ahol él. Soha többet nem tudtam megismételni azt az első három évben kialakult egységet. Bibliaórák mentek szépen, különösen addig volt nagyon szép a bibliaóra, amíg még a kicsi imaházban éltünk. Addig a vasárnap délutáni istentisztelet tulajdonképpen bibliaórai bevezetés volt, utána jött a bibliaóra, és az mai napig emlékezetes. Később nem tudtam megcsinálni, a presbiterek nem szerették volna, hogy úgy maradjon, tehát külön bibliaórát tartottunk, de az már nem ugyanaz volt.

Az egyetlen, ami soha nem ment: a családlátogatás. Tudtam, hogy az a legfontosabb, különösen ebben a társaságban, de az lehet, hogy nekem nem ment. Azt például Bustya Dezső és Csiha Kálmán is nagyon jól végezték. Mikor bementem a

lakásba, és éppen a tévét nézték, ha azt mondtam, hogy legyenek szívesek, zárják le a tévét, akkor az volt rossz, ha nem zárták be a tévét, akkor azt figyelték. Ez nekem nem ment. Például kiválogattam, hogy meglátogatam a konfirmandusok családjait. Ebből egyenesen tragédia származott. Életem egyik legszörnyűbb eseménye volt. Egy gyerek nem járt egyáltalán, de be volt iratkozva Kátéra. Felkerestem a családot, otthon találtam a mamát, egy szépen öltözött úriasszonyt, szép lakás, minden, és mondom, hogy: „– Miért nem jár a gyerek?” „– Az jár, az minden pénteken ott van a vallásórán.” Mondom: „– De nincsen. Hónapok óta egyetlen egyszer se volt.” „– Nézze, nekem olyan a viszonyom a fiammal, egyetlen gyerek, hogy az nekem nem hazudik.” „– Én elhiszem, de akkor magyarázza meg, hogy miért nem jár. Legutóbb például miről volt szó a vallásórán?” „– Mindig el is meséli, hogy miről van szó.” Bemond egy bibliai történetet a nő. Mondom: „– Nem tanulunk bibliai történeteket, azon túl vagyunk. Most kátét tanulunk.” Nem értette, ő megmaradt amellet, hogy az ő fia nem hazudik. Mondom, akkor tisztázzák ezt a kérdést egymás között, és vagy nekifog mostantól járni, vagy nem konfirmál. Kiderült, a gyerek tényleg nagyon jó viszonyba volt az anyjával, de tényleg hazudott, mert elindult vallásórára, de azalatt számítógépezett. Aztán úgy ment haza, hogy valamit hazudott. De annyira megrendült a gyermek is, mikor be kellett az anyjának vallani, hogy ő hónapokon át hazudott neki, hogy felment a tízedik emeletre, kiugrott, és szörnyethalt. Az asszony ordított: „– A pap ölte meg, a pap ölte meg! Ha a pap nem jött volna ide, a gyerekem élne.” Úgyhogy megmondták a presbitereim, hogy oda ne menjek a temetésre se, s egyáltalán. Nem is tudom, ki temette. Borzalmas volt.

Próbáltam én végezni a családlátogatást, de nem láttam eredményesnek. Ez volt az egyik oka annak, hogy két évvel korábban mentem nyugdíjba, mint hogy a hetven évet betöltöttem volna. Pontosan ez volt a fő oka. Minden egyéb ment szépen, kemény munkával. Kaptam aztán segédlelkészt magam mellé, de a vasárnap délelőtti istentiszteletet nem adtam át neki, és senkinek, azt én végeztem. Az akkori segédlelkészem most Székelyföldön van, nagyon jó lelkész. Fél normával volt nálam, és fél normával egy szomszéd kis szórványgyülekezetet látogatott, templomot építettek stb. szóval nagyon szép munkát végzett ott is, mert délelőttönként szabad volt. Így zajlott még az utolsó három év, minden rendkívüli dolog nélkül. Simán ment, pontosan,

beosztott programmal, két és félszer tele templommal vasárnaponként. Úgyhogy azóta is Cserealja az egyes számú gyülekezet a városban.

A püspökválasztásokról

1990-ben, és a nyugdíjazásom előtti évben, 1994-ben volt püspökválasztás. 1990 körül itt Vásárhelyen két olyan ember volt, aki alkalmas lett volna püspöknek. Az egyik Juhász András, a másik Csiha Kálmán. Úgy tűnt, hogy a bukaresti papot, Albu Zoltánt akarná az állam püspöknek. Az én véleményem az volt, hogy ezt mindenképpen meg kell akadályozni. Egyetlen embernek volt elég tekintélye ahhoz, hogy a papság mellé álljon, és kivívja, hogy igenis Csiha Kálmán, és ne Albu Zoltán legyen a püspök. És ezért az utolsó esperes-választáson, amikor a papok határozottan Csiha ellen szavaztak volna, én voltam az, aki megmagyaráztam nekik: „– Értsétek meg, Juhász Andrást az állam semmiképpen nem fogja elfogadni. Csihát, ha egységesen állnak mellé a lelkészek, akkor be lehet vinni. Mást nem. Tehát most nem lehet Csihát félreállítani.” És elfogadták az én szavamra. Így lett Csiha továbbra is esperes, és esperesként egyúttal generális direktor. Ez volt 1989-ben. Azt is hozzá kell tenni, hogy Juhász Tamásnak a felesége az én húgomnak a leánya, tehát közvetlen unokahúgom. De mindenki tudta, hogy én Csihának vagyok a barátja és a pártfogója. Ez azért fontos számomra, mert halála után tudtam meg, hogy az életrajzában, amit közölt, úgy állítja be, hogy Vargával ő jó barátságban volt, de a családi kapcsolatok miatt került velem összetűzésbe, mert ellenjelöltje volt Juhász Tamás, és én azért álltam el tőle, mert Juhász Tamás a rokonom. Nekem ugyanolyan rokonom volt az a Juhász András, akit – hogyha én nem állok a sarkamra – akkor a papok megválasztanak esperesnek, Csihából pedig nem lett volna püspök.

Rendes közgyűlés választotta püspöknek. Voltak próbálkozások, hogy ki más legyen, többek közt volt egy gyűlés Szászrégenben, ahol engem jelöltek püspöknek. De hibát követtünk el, nem én, mert én elég passzív voltam ebben a dologban, de két közeli rokonom is kapott volna az alkalmon, arra valók lettek volna. S az úgy terjedt el, hogy: „– Most mit akarnak Vargáék, át akarják venni az egész egyházkerületet?” És így én aztán tovább már szóba se kerültem. Akkor aztán jött a közgyűlés, amin megcsinálták a régi, kommunista módszert. Rettentően haragszik rám például Bustya Dezső ezért, kérdezte

is tőlem: „– Hogy van ez most már, én is benne voltam a megfogalmazásában?” Már bocsánatot kérek, én nagyon tisztelem Bustya Dezsőt, de attól, hogy ő is benne volt egy rossz ügy megválasztásában, az még nem jelenti azt, hogy akkor az már nem kommunista módszer, mármint az, hogy egy jelölted van mindenre, és aztán a presbiterek választanak. Én körülbelül tizenöt éven keresztül meg mertem tenni, hogy sose küldtem be a zsinati névsor presbiteri jegyzőkönyvét, csak azt, hogy mivel a presbiterek egyiket sem ismerik, és semmit se tudnak róluk, ennél fogva nem tartják magukat illetékesnek, hogy szavazzanak. Így küldtem be a jegyzőkönyvet. Soha semmiféle választ erre nem kaptam. Tudomásul vétetett. Tehát az, hogy a presbiterek választanak, gyönyörű szép elv, de csak annyi. Ez igazából név szerinti szavazás volt a papok körében. Mert abból az derült ki, hogy melyik pap kire szavaz. Ezen az alapon csinálták ezt az egészet. Megvolt a két jelölt a püspökségre. Egy része, főképpen a Székelyföld arra szavazott, amit a Tőkés család akart, hogy ne legyen, csak egy püspök, és az legyen Tőkés László. De azt egyből leszavazták, és nem lett érvényes a választás. Másodikon, akkor már csak ketten maradtak, és akkor Csiha győzött, nagy többséggel.

Így történt Csiha megválasztása, és így történt, hogy nem lett reform, nem lett megújulás, nem lett semmi abból, amit a teológiai tanárok akartak. Megmaradt a viszály a Teológia és a Püspökség között. Csiha pedig püspöknek nem volt jó. Egyetlen egy dolgot tudott csinálni: gyönyörűen tudott koldulni. Rengeteg pénzt összeszedett, aminek legnagyobb részéből az lett, hogy különböző gyülekezetekben építettek ilyen imaházat vagy mi a fenét, ami aztán ott áll kihasználatlanul mai napig is, és arra való, hogy a hollandok, akik adták rá a pénzt, azok idejöjjenek nyaralni. De egyéb, az egész egyházi élet megújulása tökéletesen csődbe omlott Csihával. Hogy ő ezt miért csinálta, miért tartotta így helyesnek, azóta sem derült ki.

A második választás már simán ment. Akkor csak egy jelölt volt. Először még benne voltam a jelölésben, de másodszor már nem. De én vissza is vontam a jelölésemet. Nem akartam harcolni a választásban Csiha ellen. Tudomásul vették. Láttam, hogy úgymint reménytelen, hát engem nem ismertek. Nekem érdekem volt az, hogy ne ismerjenek, mert annyira nem voltam comme il faut jelölt a Securitate előtt, hogy én nem mozoghattam. Mert még 1990 után is belefolyt a Securitate az egyházi választásokba. A

papválasztásokba nem, mert nem lehetett. Én ezt úgy fogalmaztam meg, hogy a közvélemény egyszerűen elfelejtett félni. A Securitate pedig aktívan nem működhetett. De például tudom, hogy amikor a Kereszténydemokrata Párt megalakult, akkor ott volt a Securitate hivatalos megbízottja azon a gyűlésen. Tehát működött teljes erővel, de senki sem félt tovább. Pardon, voltak sokan, akik féltek, de az az ő magánügyük volt.

A Csiha püspöksége alatt nem érdekelt, hogy mi történik. Én Csihával azután sem szálltam szembe, de mellette sem voltam. Más volt a módszere, más volt a gondolkozása, más volt a szempontja. Én támadhattam, vagy félreállhattam volna. S ezt az utóbbit választottam. 2000 után meg Pap Gézáék esetében pláne. Akkor írtam egy levelet a leendő püspöknek, vezetőknek arról, amit én jónak láttam volna, gyakorlati kérdéseket. És azt odaadtam az utódomnak, Ötvösnek, aki benne volt a hármastársaságban, hogy nyújtsa át. Nem nyújtotta át, csak egy év múlva. Így ez nem hatott oda. Mindent pontosan ellenkezőleg csináltak, mint ahogy én azt elképzeltem. Az első döntő jelentőségű kérdés az volt, hogy senkit ne vonjanak be munkatársként véglegesen, amíg meg nem ismerik – fél esztendőre mindenki maradjon csak jelölt. Azonnal mindenkit bevettek, barátokat és egyebeket, és összejött az a társaság, úgyhogy nem volt, kivel szóba állj, ha bementél a Kerülethez. Abszolút munkaképtelenek. A másik, amit mondtam, hogy mindenki tele van várakozással, mindenkinek van egy csomó elképzelése, mindenki rohan a püspökhöz, hogy mondja el az elképzeléseit. Nyilván a püspöknek arra nincsen ideje. Tehát jelöljenek ki négy-öt komoly nyugdíjas embert megfelelő szakokra, és ha valaki jön egy ilyen mondanivalóval, a második mondatnál mondják azt, hogy kérem, akkor legyen szíves, menjen el Bustya Dezsőhöz, és adja elő neki, majd ő referálni fog róla. De álljanak szóba vele, hallgassák meg az embereket. Természetesen nem történt meg, mindenki tudomásul vette két esztendő alatt, hogy a püspökek nem állnak velünk szóba. És más ilyen gyakorlati kérdéseket javasoltam. Aztán később össze is kaptunk, mert noha nagyon érdekes munkái vannak Pap Gézának, teológiai dolgai, nem az én vonalam. Így például eljött, meghallgatta egy előadásomat a Teológián, pontosan a feltámadásról beszéltem. Úgy felháborodott, hogy mikor kimentünk azt mondta: „– Így nem lehet a Teológián beszélni, ez eretnokség.” Mondtam: „– Cáfold meg.” Erre dühös lett. Később írt egy levelet, nyíltan tévtanítónak nevezett, én erre aztán nagyon durván válaszoltam, szintén az

interneten, ahol ő jelentette meg a levelét, amikor a püspökválasztás kérdésében vitatkoztam Kató Bélával. De Kató Bélát személyében nem sértettem semmivel. Csak azt mondtam, hogy új időkre van szükség, új emberre van szükség, nem a régi stílust kell továbbvinni, és Kató Bélának nincs szüksége arra, hogy ő püspök legyen. S akkor beleszólt – de megint durván – Pap Géza, én pedig megint válaszoltam neki, nagyon durván, hogy: „– Köszönöm, de azt, amit te csináltál, felesleges folytatni. Remélem, hogy Kató Béla nem azt fogja folytatni. Van neked fogalmad arról, hogy mit prédikálnak a papjaid? Dunsztod sincs róla, honnan tudnád, micsoda marhaságokat mondanak egyes papok a katedrán.”

Néhány teológiai kérdés

Engem abszolúte nem érdekelt a nyugati teológusok véleménye. Főképpen nem a németeké. Mert olvastam én hármát-négyet, olyan marhaságokat mondanak, hogy a kutyanak, ha beadnák, megvész. Cullmann-nak van a feltámadásról egy egész könyve, kicsi, de erős. Kimondottan hülyeségek. Többek közt azzal érvel, hogy a feltámadás időhöz van kötve, a közbeeső idővel vacakol, hogy a halál és a feltámadás közt mi történik, míg jön majd a test feltámadása. Erre én írtam egy dörgedelmes cikket Cullmann ellen. Tudtam, hogy az az én nevem alatt, csak úgy egyszerűen nem tud megjelenni sehol, hanem elküldtem Szathmáry Sándornak, akivel időközben nagyon összebarátkoztam. „– Ha tudod, légy szíves, ezt nyújtsd be.” Benyújtotta, azt hiszem, a Confessiohoz. Kapta a választ, hogy: „– Ezt úgy gondolja, hogy ki lehet adni, ebben a stílusban?” Azt mondja, hogy: „– Az én felelősségemre adják ki!” Erre azt csinálta a szerkesztő, hogy kiadta olyan címen, hogy Cullmann ilyen és ilyen című munkájának ismertetése – a könyvismertetések közt, hogy azt a kutya se olvassa el. Tehát elintézte, hogy megjelenjen Szathmáry kedvéért, de a kutya se olvashassa el. Ez is benne van különben a gyűjteményemben, az *Élő hitkérdésekben*. Tehát nekem ez a véleményem a nyugati teológiáról. Úgyhogy engem az abszolúte nem érdekelt, hogy én őket megtanuljam. A kispapi dolgozatomnál is alkalmazott módszerem, hogy szavanként elemezzem az összes vonatkozó újszövetségi igét, megmaradt. Tehát én minden kérdéshez kikerestem a Konkordanciából a megfelelő szavakat, amik engem érdekelnek, s annak minden egyes előfordulását megvizsgáltam. Ez volt a Loci

communes módszere is a reformáció idején, és megint nagyon eretnek az eredménye elvben. Kiderült, hogy teljesen egyformán használják ezeket a kifejezéseket a Biblia írói. Tehát én nyugodtan írhatom, hogy például az, hogy a szarksz a szóma a Bibliában hogy szerepel, mert a különböző írók ugyanabban az értelemben használják. Tehát a feltámadás kérdésében nyugodtan hivatkozhatom arra, hogy százhetvenszer fordul elő ez a két szó, és mind a százhetvenszer azonos értelemben. És akkor arra alapozok. A németek vagy nem foglalkoztak ezekkel a kérdésekkel konkrétan, vagy hagyományosan a testi feltámadás kifejezéséhez ragaszkodtak.

Érdekes volt, amikor – még Somkeréken megírtam a *Feltámadást* – mondtam Juhász Istvánnak – aki azonnal a hónom alá nyúlt, ahogy kiszabadultam –, hogy én látok valami érdekeset a predestinációról a Szent Bibliában. Azonnal rávágta, meg sem hallgatva a részleteket: „– Az újszövetséges ne nyúljon a dogmatikához, a dogmatikus pedig ne nyúljon az Újszövetséghez. Az külön dolog.” Valamit kezdtem mondani, hogy: „–De hát mégiscsak a Bibliára kell, hogy alapozódjon a dogmatika is.” „– Nem érdekel, el sem fogom olvasni. Nekem a kezembe se add.” Ennyire mereven: a dogmatika az dogmatika, az Újszövetségnél pedig foglalkozzunk azzal, hogy a különböző írók mit írtak, és a különböző kifejezések mit jelentenek, de ne alapozzunk arra. Én pedig ezt nem fogadtam el, s a mai napig nem fogadom el.

Tehát a testi feltámadásban nyakig benne kell lenni. És ha a testi feltámadásban benne vagyunk, akkor a mennyország jelenleg üres, mert a mennyországban nincsen, csak egyetlen egy ember, Jézus Krisztus, aki testileg ott van. Hát mit tudtak Kálvinék a testről? Korábban az egyetemi professzorok is úgy tudták, hogy a boszorkány macskává tud változni, és macska képében rontja meg az ellenségét, aztán visszaváltozik emberré. Így tudták. Hát akkor milyen fogalmuk lehetett arról, hogy test. Nekem a börtönben az orvos azt mondja: „– Na, papom, ebből elég. Több marhaságot ne beszélj.” Ez volt a stílus a börtönben, ott őszintén beszéltünk egymással, nem udvariaskodtunk. Azt mondja: „– Mi az, hogy test? Test nincs is, csak a szerveknek az összessége. És akkor mit fog ottan csinálni a tüdő, mit fog beszívni? Mit fogok enni? Hova fogok szarni?” Akkor döbbentem meg, amikor én magyaráztam rendszeresen, szépen úgy, ahogy tanultam a Teológián, és ő nem értette, kértem: „– Hát nem egy nyelven beszélünk?” Nekem meg kell tudni magyarázni úgy, hogy egy értelmiségi ember

értse meg, amit mondok. Nem az, hogy fogadja el, mert az más kérdés. De értse meg. És ezért volt nekem döntő fontosságú az a hét esztendő szeminárium, amikor el kellett, hogy jussak oda, hogy amikor valamit megmagyaráztam, akkor az illető mondja azt, hogy: „– Hát igen, ez logikus. Miért, lehet másképpen is mondani?” Mikor ezt a választ megkaptam, akkor tudtam, hogy helyben vagyunk. Aztán utána kint bebizonyítottam, hogy a szóma nem jelent fizikai testet. A szómát pedig minden európai nyelvben fizikai test értelemben értik, és úgy fordítják. Magyarul pedig egyszerűen csak test, csak egy szó van: test. És akkor a test feltámad, merthogy a mennyben is él. De amikor én végigvezettem a szómának minden egyes előfordulásánál, hogy az mire vonatkozik: az egyszerűen csak létformát jelent. Tehát van lelki szóma, és van testi szóma. Olyanok is vannak a Bibliában, hogy például a szarksz és a szóma egy mondatban. A szarksz a szómának egy vetülete, egy formája. Van szóma szarkikon és szóma pneumatikon. Tehát lelki létforma és testi létforma. A kettőnek egymáshoz semmi köze. És ez következetesen, mindenütt. Olyan gyönyörű dolgok jönnek ki belőle, például a házasság kérdése: lesznek ketten egy testté. Így, ahogy mi fordítjuk, így csak a szexualitásra vonatkozik. De hogyha mindenütt, de kivétel nélkül minden egyes bibliai írónál szóma szerepel, ebben az értelemben a teljes testi-lelki egységet jelenti. Eggyé lesznek. Nem kell hozzátenni se testet, se lelket, se semmit. Vagy például az Úrvacsoránál: minden egyes helyen az Úrvacsoránál – „ez az én testem” – nem szarksz van, hanem szóma van. Ugyanaz a szóma, ami azt jelenti, hogy az Egyház, az az én testem. Az is szóma. Tehát nem a húsát, hanem a közösségét adja nekünk.

Nyugdíjazásom

A Keresztyén Demokrata Párt miatt két évvel hamarabb mentem nyugdíjba. Bementem Csihához, hogy kérem a nyugdíjazásomat. „– Jó, hát akkor majd meglátjuk a legközelebbi zsinati gyűlésen.” Mondom: „– Nem, nekem most kell.” Boldogan megadta Csiha nekem, menjek a fenébe.

Így lett belőlem politikus nyugdíjas korom első éveiben. Azt már végeztem még a papságom alatt, de aztán inkább erre koncentráltam, mert a papság már nem ment úgy, ahogy én szerettem volna, ez viszont ment.

1992-től kezdve már elnökségben voltam. 1995 után aztán teljes bedobással ezzel foglalkoztam. Körülbelül tíz esztendővel ezelőtt adtam át az elnökséget.

Vásárhelyi házunk

1995-ben sikerült megvásárolni a házunkat. Volt egy nagyon szép házunk Kolozsváron, akkor sikerült eladatni, a sógorom eladta, mind a ketten tudtunk vásárolni ebből egy kisebb házat. Én Vásárhelyen, s Kolozsváron. Ez pedig úgy történt – az én életemben minden fordulat úgy volt, hogy nem az én akaratom szerint, hanem az adódott, az Úristen úgy akarta –, egy este telefonál a sógorom, hogy átvette az előleget a házra. Másnap reggel telefonál egy óvodáskori ismerősöm, hogy: „– Laci, úgy hallom, hogy te házat keresel. Vedd meg a mienket, mert megyünk ki Magyarországra.” Eljöttem, megnéztem, tetszett. Megvettem. Így kerültem én annak a háznak a birtokába.

Kiadott könyveim

A nyugdíjazásom utáni időszakban adtam ki néhány könyvemet. Nyugdíjasként ráértem dolgozni rajtuk. A politika nem volt foglalt le teljes mértékben. Az első volt az *Eszkatológia*, azt Debrecenben adta ki a jelenlegi püspök, Fekete Károly. Aztán következett a *Predestináció*, s csak azután jött *A sátán halott*. Ez a három kisebb könyv, ami benne van teljes szövegével az *Élő hitkérdésekben*, az utolsóban. Aztán jött később *Az Isten asztaláról*, azt már Budapesten adták ki, kétezer példányban fogyott el – ha jól tudom –, úgyhogy nekem is csak vagy öt-hat példányom van belőle. Aztán kiadták másodszor is, négyezer példányban. Az a legsikeresebb könyvem. Egy oldal minden napra: egy igé, magyarázat és imádság. Egy év alatt megírtam. Volt, amikor írtam többet, mert nem minden nap tudtam írni, de egy év alatt készen volt. Akkor nem is csináltam egyebet, abban az esztendőben, csak ezt. A feleségem beszélt rá. Nekem nem volt kedvem imakönyvet írni.

Most talán meg fog jelenni a prédikációs kötetem. Csak azt a kisebbik lányom kikötötte, hogy adjam át valakinek, aki tisztességesen átjavítja, egy szakember. Még mindig annak a kezén van. Úgyhogy az még meg fog jelenni. Aztán van még egy könyvem, nagyon szeretném, ha megjelenne, de a kisebbik lányom – az RMDSZ-érdekeltségű kultúrintézetnek volt a mozgatója Udvarhelyen – azt mondta, hogy

ezt ki ne adjam, ameddig ő ott dolgozik, mert őt azonnal két lábbal rúgják ki az intézetből. A politikai és társadalmi dolgaimról szól.

Megírtam az életrajzomat is.⁶⁵ Még szemináriumként a Teológián lefordítottam Jusztinusz mártír Apológiáját görögről magyarra, az is ki van adva. Azt nyújtottam be – hát nem azért, hogy kellett, hanem azért, hogy mégis legyen –, amikor megválasztottak tiszteletbeli professzornak a Teológián. Ez körülbelül tíz évvel volt nyugdíjazásom után – nem tudom, az évek úgy elmosódnak. Attól kezdve aztán éltem a jogommal, hogy tarthatok előadásokat a Teológián, s minden évben kétszer vagy háromszor tartottam. Szívesen lettem volna teológiai oktató is, kezdettől fogva. És úgy is volt – nem hivatalosan, de természetesnek tűnt –, hogy az újszövetséges professzornak, Maksainak én lettem volna a jelöltje az utódlásra. Mert újszövetségesként kezdtem, csak a börtönben tértem át a dogmatikára.

⁶⁵ Bibliográfia A **bibliográfia** szó szerinti jelentése: **könyvészet**. Eredeti görög jelentése a könyv tényleges írása, leírása, másolása. Mai jelentései:

- az írásművekről (kéziratról, könyvről, folyóiratról vagy más nyomtatványról) készült nyilvántartó és rendszerező jegyzék;
- tudományág, amelynek tárgya az írásművek jegyzékének összeállítása, válogatása, értékelése és terjesztése.

A bibliográfia dokumentumok rendszerező jegyzéke.[1] Bibliográfiák használatával azt tudhatjuk meg, hogy valamilyen témáról milyen könyvek, cikkek, tanulmányok jelentek meg, hogy egy adott szerzőnek milyen művei jelentek meg, hogy folyóiratokban milyen cikkek, tanulmányok jelentek meg. Vannak egyetemes, nemzeti és szakbibliográfiák. Az egyetemes bibliográfiák az egész világ vagy egy kontinens nyomtatott könyveit és más kiadványait tartják számon, a nemzeti bibliográfiák egy ország, a szakbibliográfiák valamelyik szakterület kiadványait tartalmazzák. Ezen bibliográfiák a nyomtatott műveket általában valamilyen időszakra vonatkozóan összegzik. Sok folyóirat készít évente vagy egy adott időszakra saját bibliográfiát is a megjelent cikkeiről, különféle mutatókkal kombinálva. <https://hu.wikipedia.org/wiki/Bibliogr%C3%A1fia#>